

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**KUR'AN'DA GEÇEN HULD
KAVRAMININ SEMANTİK TAHLİLİ
BAĞLAMINDA CENNET VE
CEHENNEMİN EBEDİLİĞİ MESELESİ**

Ahmet TEMİZKAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
AĞUSTOS-2009**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**KUR'AN'DA GEÇEN HULD
KAVRAMININ SEMANTİK TAHLİLİ
BAĞLAMINDA CENNET VE
CEHENNEMİN EBEDİLİĞİ MESELESİ**

DANIŞMAN: Prof.Dr. M.Kemal ATİK

Ahmet TEMİZKAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
AĞUSTOS-2009**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**KUR'AN'DA GEÇEN HULD KAVRAMININ SEMANTİK
TAHLİLİ BAĞLAMINDA CENNET VE CEHENNEMİN
EBEDİLİĞİ MESELESİ**

**Ahmet TEMİZKAN
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

Kod No:

**Bu Tez 20/08/2009 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği/Oy Çokluğu ile Kabul Edilmiştir.**

**Prof. Dr. M. Kemal ATİK
DANIŞMAN**

**Doç. Dr. Zekeriya PAK
ÜYE**

**Yrd. Doç. Dr. Halil APAYDIN
ÜYE**

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

**Prof. Dr. Ahmet Hamdi AYDIN
Enstitü Müdür Vekili**

Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KUR'AN'DA GEÇEN HULD KAVRAMININ SEMANTİK
TAHLİLİ BAĞLAMINDA CENNET VE CEHENNEMİN
EBEDİLİĞİ MESELESİ**

Ahmet TEMİZKAN

DANIŞMAN: Prof.Dr. M. Kemal ATİK

Yıl: 2009, Sayfa: 87

Jüri : Prof.Dr. M. Kemal ATİK

: Doç.Dr. Zekeriya PAK

: Yrd.Doç.Dr. Halil APAYDIN

İnsan sahip olduğu akıl ve irade hürriyeti sayesinde, yaşadığı hayattan sorumlu tutulup, sergilediği iyi ve kötü davranışlarından ölüm sonrası hayatta hesaba çekilecektir. İnsanın iyi ve kötü davranışlarının bir hesabının olması, dinin, aklın ve vicdanın kabul ettiği bir gerçektir. Bazı İslam âlimleri, Kur'an ve sünnetten yola çıktıklarını iddia ederek akli birtakım gerçekleri de ileri sürerek biraz da duygusal davranarak Cehennem ve azabının sona ereceğini ve bunun da Allah'ın sonsuz rahmetiyle ilgili olduğunu söylerken; diğer taraftan Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğunluğu yine naslardan yola çıkarak cehennem ve azabının ebedi olduğu sonucuna varmışlardır. Her iki tarafın da dayandığı delillerden biri *huld* kavramının geçtiği ayet-i kerimelerdir. Huld kavramı sözlükte hem uzun zaman hem de sonsuzluk anlamına gelir. Ancak araştırmalarımız neticesinde kanaatimizce bu kavram Kur'an'ın kendine özgü dil ve kavram dünyasına geçişiyle birlikte anlam değişikliğine/daralmasına uğrayarak sadece ebedilik anlamında kullanılmıştır. Kaldı ki üçü Cehennem ve sekizi de Cennetle ilgili ayetlerde olmak üzere huld kavramı on bir ayette "*Ebeden*" kelimesiyle kayıtlanmıştır. Bu ise cennet nimetlerinin ve cehennem azabının ebedi olduğu hususunda yeterli bir kanıttır.

Anahtar kelimeler: Cennet, Cehennem, Azap, Ebedilik, Huld, Suç, Ceza, Adalet

**DEPARTMENT OF ISLAMIC SCIENCES
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
UNIVERSITY OF KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM**

**ABSTRACT
MA THESIS**

**HULD CONCEPT WHICH IS EXPRESSED IN THE
KURAN IN CONTEX ITS SEMANTIC ANALYSIS ON
PROBLEM OF HEAVEN AND HELL'S ETERNITY**

Ahmet TEMİZKAN

Supervisor: Prof. Dr. M. Kemal ATİK

Year: 2009, Pages: 87

**Jury: Prof. Dr. M.Kemal ATİK
Assc. Dr. Zekeriya PAK
Asst. Dr. Halil APAYDIN**

Man has got his intelligence and will freedom so he is responsible for his life and behaviours which he exhibits good or bad, he is account for behaviours in the after death living. Religion, mind and conscience accept that man's good and bad behaviours are mutual. Same islamic scholars say that they start out from Quran and Sunnet and they start say hell and its pain will finish and whole connected whit God's mercy and Qrace. But majority of ehli sunnet scholars draw a conclision that hell and it, pain is eternal, they start aut from Nass Each ofthem is based on same point that eternal concept which is repeated in the Quran verses connected whit hell and heaven.This concept (huld) means both long time and eternal. İn my opinion the. Concept has used from whit passing to Quran, only means eternal it is inconsistency to say that this concept means eternal in the Nersel connected whit hell it doesnit mean eternal. Ofter than that three connected whit hell verses and eight connected with heaven verses, totally eleven verses record this huld concept which is talked obaut "ebeden" concept. This is enough prof for heaven and hell's eternal.

Keywords: Heaven, Hell, Pain, Eternal, Huld, Crime, Punish, jayhce

ÖN SÖZ

İnsan, yaratılışı gereği kendisine bahşedilen akıl, vicdan, duyu organları ve hür irade sayesinde gerçeği arayıp bulma, doğruyu yanlıştan ayırt etme ve doğru olana içtenlikle bağlılık göstermekle yükümlüdür. Yükümlü olması nedeniyle de bu dünyada sergilediği iyi ya da kötü eylemlerinden ölüm sonrası hayatta sorguya çekilecektir.

İnsanın iyi veya kötü davranışlarının bir karşılığının olması, hem dini hem akli ve hem de vicdani olarak inkâr edilemez bir hakikattir. Zira yaratılış gayesini ve yaratıcısını unutan, kötülüğü mütemadiyen kendisine yol edinen, anlamsız ve gayesiz bir hayat süren kişi ile yaratılış hikmet ve gayesini idrak eden, yaratıcısına karşı sorumluluklarının bilincinde olan ve doğruluğu kendisine hayat tarzı edinen ve bu uğurda her türlü sıkıntıya katlanan kişinin bir tutulması aklın ve vicdanın kabul edebileceği bir durum olmadığı gibi Allah'ın adaletiyle de asla bağdaşmaz. Öte yandan iyi ile kötünün bir karşılığının olmaması bizi, ikisinin de farklı olmadığı sonucuna götürebilir.

İnsanın dünya hayatında gerçekleştirdiği yaşam biçiminin karşılığı olarak ölüm sonrası hayatta ödüllendirileceği veya cezalandırılacağı, ahiret inancının yer aldığı başta Kur'an'ı Kerim olmak üzere diğer kutsal kitaplar, din ve mitolojilerde belirtilmiştir. Kur'an bu uhrevi ödüllendirme yerini Cennet, cezalandırma yerini ise Cehennem olarak isimlendirmektedir.

Kâfirlerin, fasıkların, mücrimlerin ve mütekebbirlerin cezalandırılacakları yer olan cehennemin ve orada gerçekleşecek olan azabın sonsuz olup olmadığı İslam âlimleri arasında tartışmalı bir konudur. İslam âlimlerinin bir kısmı Kur'an ve sünnetten yola çıktıklarını iddia ederek Cehennem ve azabının bir gün Allah'ın dilemesiyle sona ereceğini savunmuşlar. Onlara göre bu son bulma Allah'ın rahmet sıfatıyla ilgili olup, O'nun rahmeti ise azabını geçmiş ve her şeyi kuşatmıştır. Diğer taraftan İslam âlimlerinin çoğunluğuna göre Cehennem ve azabı nassların haber verdiği üzere hiçbir zaman son bulmayacaktır. Onlara göre bu sonsuzluk Allah'ın adaletiyle ilgili bir durumdur.

Her iki tarafın da dayandığı temel noktalardan biri, Kur'an'da Cennet ve Cehennemle ilgili ayetlerde sıkça tekrarlanan "*Huld*" kavramıdır. Bu kavramın Kur'an'da, "*uzun zaman*" anlamında mı, yoksa "*ebedilik*" anlamında mı kullanıldığı noktasında tarafların ihtilafı söz konusudur. Bu nedenle biz de bu çalışmamızda öncelikle "*huld*" kavramının lugat ve Arap şiirinde ifade ettiği anlamı tespit etmeye çalıştık. Daha sonra bu kavram ve türevlerinin kullanıldığı ayetlerde hangi manaya geldiklerini ayetlerin siyak-sibakını (bağlamını) ve Kur'an'ın bütünlüğünü dikkate alarak ortaya koymaya gayret ettik. "*Huld*" kavramının Kur'an'a geçişiyle birlikte bir anlam değişikliğine uğrayıp uğramadığını tespit için çaba sarf ettik. Konunun önemine binaen bununla yetinmeyip "*huld*" kavramının geçtiği hadisleri de araştırdık ve burada *huld* kavramının ifade ettiği anlamın tesbiti için çalıştık.

Huld kavramının ifade ettiği anlam bağlamında da cennet nimetlerinin ve cehennem azabının ebediliği konusunda ileri sürülen görüşlerin dayandığı delilleri tahlil etmeye çalıştık ve bunun neticesinde de Kur'an'ın ruhuna ve bütünlüğüne uygun olanı kendimizce ortaya koyduk.

Cehennem ve azabının ebediliğinin kabul edilmesi durumunda kısa dünya hayatında sergilenen sınırlı isyana karşılık sınırsız bir cezanın verilmesi Allah'ın adalet ve rahmetiyle nasıl bağdaşacağı, suç-ceza dengesi açısından nereye oturtulabileceği konusunu irdelemeye çalıştık. Sonuç bölümünde de çalışmamızda elde ettiğimiz bulguları genel hatlarıyla ortaya koyduk.

Yaptığımız bu çalışma ile bu konuya ilgi duyanlara ve bu sahada bundan sonra araştırma yapacak olanlara daha derli toplu bilgiler sunmak suretiyle katkı sağlamayı hedefledik.

Bu çalışmayı yaparken konusunun tespitinde, kaynakların teminin'de ve araştırma aşamalarında çok samimi destek ve teşviklerini gördüğüm, eleştiri, tavsiye ve yönlendirmelerinden yaralandığım değerli hocam Prof. Dr. M. Kemal ATİK'e, değerli katkılarından Doç.Dr. Zekeriya PAK ve bu günlere gelmemde emeği geçen, başta babam Mehmet TEMİZKAN olmak üzere tüm hocalarıma içtenlikle teşekkür ederim.

Çalışmam sırasında sabır taşıracak dereceye varan sıkıntılar ve kimi zaman katlanılmaz hale geldiğimi hissetmeme rağmen her zaman bana destek ve teselli kaynağı olmaya devam eden muhterem eşime de teşekkür etmem kadirşinaslık gereğidir. Çaba bizden başarı Allah'tandır.

Ahmet TEMİZKAN
Ağustos-2009

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR.....	VII
1.GİRİŞ	1
1.1 Konunun Önemi.....	1
1.2 Kullanılan Metod	2
2.ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR	3
3.HULD KAVRAMININ ANLAM ALANINA GİREN TEMEL KAVRAMLAR	4
3.1. Cennet	4
3.1.1. Etimolojik Açıdan “Cennet”	4
3.1.2. Kavram Olarak “Cennet”	5
3.2. Cehennem	5
3.2.1. Etimolojik Açıdan “Cehennem”	5
3.2.2. Kavram Olarak Cehennem.....	6
3.2.3. Cehennem’de Kalış Bağlamında Kullanılan Bazı Kavramlar	7
3.2.3.1. Mesvâ.....	7
3.2.3.2.Müks	7
3.2.3.3. Lübs	7
3.2.3.4. Hukb.....	8
3.3. Ebed	9
3.4. Azap	9
3.5. Rahmet	10
3.6. Adalet.....	10
4.HULD	12
4.1.Etimolojik Olarak Huld	12
4.2. Arap Şiirinde Huld Kavramı.....	14
4.2.1. İslam Öncesi Dönemin Şairlerinin Şiirinde Huld	14
4.2.2.İslam Dönemi Şairlerin Şiirinde Huld	15
4.3. Kur’an’da “Huld” Kavramı ve İfade Ettiği Anlam.....	16
4.3.1. Lafız Olarak Kur’an’da Huld.....	16
4.3.2.Anlam Yönüyle Kur’an’da Huld	17
4.4. Müfessirlerin Huld Kavramı Ve Türevlerinin Geçtiği Ayetlere Yönelik Değerlendirmeleri	19
4.4.1. Klasik Dönem Müfessirlerin Değerlendirmeleri	20
4.4.2.Çağdaş Dönem Müfessirlerin Değerlendirmeleri	25
4.4.2.1.Süleyman Ateş	25
4.4.2.2.Said Hava	25
4.4.2.3. İzzet Derveze	25
4.4.2.4. Ömer Rıza Doğrul.....	26
4.4.2.5. Konyalı Mehmet Vehbi	26
4.4.2.6.Muhammed Esed	26
4.4.2.7.Reşid Rıza	26
4.4.2.8.Elmalılı Hamdi Yazır.....	27
4.4.2.9. Bayraktar Bayraklı	27
4.4.2.10. Komisyon(Diyanet)	27
4.5. Hadiste Huld	28
4.5.1.Buhari.....	28

4.5.2. Müslim	29
4.5.3. Tirmizi	30
4.5.4. İbn Mace	32
4.5.5. Dârimi	33
4.6. Ara Değerlendirme	35
5. CENNET VE CEHENNEMİN EBEDİLİĞİ MESELESİ	37
5.1. Cennet Ve Nimetlerinin Ebediliği Meselesi	37
5.1.1. Cennet Ve Nimetlerinin Ebediliği İle İlgili Ayetler	38
5.1.2. Cennet Ve Nimetlerinin Sonsuzluğunu İfade Eden Hadisler	39
5.1.3. Cennet Ve Nimetlerinin Ebediyeti İle İlgili Muhalif Görüşler	39
5.1.4. Cennetin Ebediliğini İfade Eden Hûd Suresi 108. Ayetteki İstisnanın Anlamı	41
5.2. Cehennem ve Azabının Ebediliği Meselesi	41
5.2.1. Azabın varlığı Meselesi	42
5.2.2. Azabın Cismani Veya Ruhani Oluşu Meselesi	43
5.2.3. Cehennem Azabının Sembolik Olduğu İddiası	44
5.2.4. Cennet Nimetlerinin ve Cehennem Azabının Sembolik Olduğunu Savunan Bazı Müslüman Filozof ve Düşünürler	45
5.2.4.1. Molla Sadra	45
5.2.4.2. Ahmed Han	46
5.2.4.3. Muhammed İkbal	46
5.2.4.4. Fazlurrahman	46
5.2.4.5. Muhammed Esed	47
5.2.4.6. Yaşar Nuri Öztürk	47
5.2.5. Cehennem ve Azabının Ebediliği	47
5.2.5.1. Azabın Ebediyetini Savunanların Dayandıkları Deliller	50
5.2.5.2. Cehennem Azabının Ebedi Olmadığını Savunanların Dayandıkları Deliller	52
5.2.5.3. İki Tarafın İleri Sürdükleri Delillerin Değerlendirmesi	61
5.2.5.4. Cehennem Azabının Fenasıyla İlgili Sahabe ve Tabiinden Gelen Bazı Sözler	65
5.2.5.5. Cehennem Azabının Ebediyeti Etrafında Bazı Müslüman Âlim Ve Düşünürlere Ait Değerlendirmeler	66
5.2.5.5.(1). İbn Teymiye	66
5.2.5.5.(2). İbn Kayyim el-Cevziyye	68
5.2.5.5.(3). Musa Carullah Bigiyef	69
5.2.5.5.(4). İbn Arabî	70
5.2.5.5.(5). Abdülkerim el-Cilî	72
5.2.5.5.(6). İsmail Hakkı İzmirli	73
5.2.5.5.(7). Süleyman Ateş	74
5.2.5.5 (8). Yusuf el-Kardavi	74
5.2.6. Azapta Yarar Meselesi	75
5.2.6.1 Azapta Yarar Yoktur/Ebedi Azap Gereksizdir	75
5.2.6.2. Azabın Gerekliğini Ve Ebediyetini Savunanlar	76
6. EBEDİ AZAPTA SUÇ-CEZA DENGESİ	78
6.1. Ebedi Azapta Suç-Ceza Dengesi Yok Diyenler	78
6.2. Ebedi Azapta Suç-Ceza Dengesi Var Diyenler	79
7. SONUÇ	81
KAYNAKLAR	84
ÖZ GEÇMİŞ	

KISALTMALAR

Ank.	: Ankara
B.Y.L.T	: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi
MEB:	: Milli Eğitim Bakanlığı
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
İA.	: İslam Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
EKEV	: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı
CC.	: Celle Celaluhu
SAV.	: Sallallahu Aleyhi Ve Selem
AS.	: Aleyhisselam
Yay.	: Yayınları
İst.	: İstanbul
Md.	: Madde
Bkz.	: Bakınız
Krş.	: Karşılaştırınız
Çev.	: Çeviren
Tah.	: Tahkik
Tsz.	: Tarihsiz
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
C.	: Cilt
Ö.	: Ölümü
A.Y.	: Aynı Yer
A.E.	: Aynı Eser
İFAV.	: İlahiyat Fakültesi Araştırma Vakfı
ss.	: Sayfaları

1. GİRİŞ

1.1 Konunun Önemi

İnsan, kendisine verilen akıl ve irade hürriyeti sayesinde, var olduğu dünya hayatında sorumlu tutulmuştur. Bu özelliğiyle de diğer varlıklardan ayrılmaktadır. İnsan sorumlu olması nedeniyle de bu dünyada sergilediği iyi veya kötü eylemlerinden ölüm sonrası hayatta hesaba çekilecektir. İnsanın iyi veya kötü davranışlarının bir karşılığının olduğunu nassların haber vermesinin yanında insan aklının ve dumura uğramamış vicdanının da kabul ettiği bir gerçektir. Zira insan kendi yaratanını inkâr etmesi, ona ortak koşması veya emirlerini kabul etmeyerek insanlara zulmetmesi, haksızlık yapması ve bütün bu yaptıklarının karşılıksız kalması; buna karşılık, yaratanına ve yaratılmışlara karşı görevlerini yerine getirenlerin mükâfatlandırılmaması akli ve vicdani bakımdan kabul edilebilir bir durum değildir.

İnsanın dünya hayatında gerçekleştirdiği yaşam biçiminin karşılığı olarak ölüm sonrası hayatta ödüllendirileceği veya cezalandırılacağı gerçeği, ahiret inancına yer veren başta Kur'an'ı Kerim olmak üzere diğer kutsal kitaplarda da ifade edilmiştir. Kur'an bu uhrevi ödüllendirme mekânını Cennet; cezalandırma mekânını ise Cehennem diye isimlendirmekte ve her iki yeri de değişik yönleriyle ele alıp tasvir etmektedir.

Yeryüzünde ilahi iradeye boyun eğmeyip baş kaldıran ve her türlü haksızlık yapmayı maharet sayan, yüce yaratıcının insanlığa merhametinin tecellisi olarak gönderdiği elçileri kabul etmeyip, alay eden kâfirlerin, fasıkların, mücrimlerin ve mütekebbirlerin cezalandırılacakları mekân olan Cehennemin ve orada gerçekleşecek olan azabın sonsuz olup olmayacağı hususu İslam âlimleri arasında tartışmalı bir konudur.

Bazı İslam âlimleri Kur'an ve sünnetten yola çıktıklarını belirterek Cehennem ve azabının bir gün Allah'ın dilemesiyle yok olacağı veya Cehennemin faaliyetten men edileceği sonucuna varmışlardır. Onlara göre Cehennemin faaliyetlerinin durması, Allah'ın rahmetiyle ilgilidir. Allah'ın rahmeti ise gazabını geçmiştir. Ebedi cehennem azabı ise Allah'ın sınırsız rahmeti ile asla bağdaşmaz.

Öte yandan İslam âlimlerinin çoğunluğu, Cehennem ve azabının, Kur'an ayetlerinin ve hadislerin açıkça haber verdiği üzere ebedi olduklarını kabul ederler. Cehennem ve azabının ebedi olması, onlara göre, ilahi adaletin bir gereğidir.

Her iki tarafın da dayandığı temel argümanlar'dan biri Kur'an'da Cennet ve Cehennemle ilgili ayetlerde sıkça tekrarlanan "*Huld*" kavramıdır. Bu kavram, geçtiği ayetlerde ebedilik mi uzun zaman anlamında mı? Kullanıldığı konusunda ilim ehli arasında ihtilaf söz konusudur.

Biz bu çalışmamızda öncelikle "*Huld*" kelimesinin lügat ve Arap şiirinde ifade ettiği manayı tespit etmeye çalışacağız. Daha sonra bu kavram ve türevlerinin kullanıldığı ayetlerde hangi manaya geldiklerini ayetlerin siyak-sibakını ve Kur'an'ın bütünlüğünü dikkate alarak tespit etmeye gayret edeceğiz. Ayrıca bu kavramın hadisler'de hangi manada kullanıldığının tespiti konumuz açısından son derece önem arz etmektedir. Bu nedenle kavramımızın geçtiği hadisleri dikkatle tesbit edip çeşitli yönleriyle ele alacağız.

Bu bağlamda cennet ve cehennemin içindekilerle birlikte ebedi olup olmadığı konusundaki görüşleri, tarafların dayandıkları delillere de yer vermek suretiyle tahlil etmeye çalışacağız. Son olarak da insanın kısa dünya hayatında sergilemiş olduğu sınırlı birtakım kötü davranışlarına mukabil ebedi azaba maruz kalması (azap ebedidir

diyenlere göre) Allah'ın rahmetiyle, adaletiyle nasıl bağdaşacağı problemini irdelemeye çalışacağız.

Bu çalışmamızın amacı, Kur'an'da geçen "*Huld*" kavramının anlamını, cahiliye ve İslam dönemi Arap şiirini, Kur'an'ın bütünlüğünü ve hadisleri dikkate alarak ortaya koymak ve bu bağlamda da Cennet ve Cehennem özellikle Cehennem ve azabının ebediliği noktasındaki farklı görüşleri değerlendirip kendimizce onların doğru ve yanlış yönlerini ortaya koymak ve böylece makul bir neticeye ulaşmaktır.

Bu çalışmamızla bu konuda şimdiye kadar yapılmış ve bundan sonra yapılacak çalışmalara katkıda bulunmak ve Kur'an'ın bu konuya bakış açısını kendi zaviyemizden ortaya koymak için çaba sarf etmiş olacağız.

1.2 Kullanılan Metod

Çalışmamızda bilimsel bir metodla önce konuyla ilgili kelimelerin etimolojilerini ve kavramsal çerçevelerini ortaya koymaya çalıştık. Özellikle "*Huld*" kelimesinin etimolojisi ve kavram olarak Kur'an ve hadiste ifade ettiği anlamı üzerinde durduk.

İkinci aşamada, Cennet ve Cehennem ebediliği konusunu, Kur'an ve sünnetin bütünlüğü ekseninde ele aldık ve konuyla ilgili ayet ve hadisleri tahlil ettik.

Başvuru kaynakları olarak da başta Kur'an'ı Kerim ve hadisler olmak üzere, ansiklopedilere, klasik ve çağdaş tefsirlere, hadis metin ve şerhlerine, Arap şiirini ihtiva eden divanlara ve muteber lugatlara müracaat ettik. Konuyla ilgili daha önce yapılmış çalışmalar da bizim için yol gösterici olmuştur. Cehennem azabının ebediliği konusunu incelerken her iki tarafın görüşüne önce objektif bir şekilde yer vermeye çalıştık. Daha sonra konuyla ilgili bir değerlendirme yapmak suretiyle de tercih ettiğimiz görüşü ortaya koyduk. Sonuç bölümünde ise konuyla ilgili elde ettiğimiz bulguları ve vardığımız sonuçları genel hatlarıyla ortaya koyduk.

2. ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

Konumuzla ilgili imkânlarımızın el verdiği ölçüde yaptığımız araştırmalarda, kaynak bölümünde de görüldüğü üzere, pek çok eserden istifade ettik. Konuyla ilgili müstakil olarak yazılan eserler olduğu gibi sadece bir bölümünde konuya yer veren eserler de var. Ancak konumuzun odak ve anahtar kavramı olan “*Huld*” kavramını detaylı bir şekilde ele alıp inceleyen, Cennet ve Cehennemin ebediliği konusunu bu bağlamda ele alan müstakil bir eserin varlığını tespit edemedik. Cennet ve Cehennemin ebediliği konusunda kendisine dayanan önemli delillerden biri *huld* kavramının içinde geçtiği ayet-i kerimelerdir. Bu nedenle biz de Cennet ve Cehennemin ebediliği konusunu “*Huld*” kavramının semantik tahlili bağlamında ele almayı uygun gördük.

Konuyla ilgili tespit edebildiğimiz ve yararlandığımız bazı çalışmalar şunlardır:
İbn Kayyım el-CEVZİYYE, *Hâdi'l- Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh*:

Cennetin niteliği ve mahiyeti anlatılmak üzere kaleme alınan bu eserde, yirmi yedinci bab başlığı altında Cennetin ebediliği konusu ele alınmış devamında da Cehennem ve azabının ebediliği konusu detaylı bir şekilde işlenmiştir. Yazar, kitabının 326. sayfasında "Sanırım Cehennem ve azabının ebediliği konusunda verdiğim bu bilgileri başka bir kitapta bulamazsınız" diyerek konuyla ilgili verdiği bilgilerin önemine işaret eder.

Musa Carullah BİGİYEF, *Rahmet-i İlâhiye Burhanları*

Bu eserin ana konusu 'Cehennem azabının bir gün son bulacağı; kâfir ve müşriklerin orada ebedi kalmayacağı' konusudur. Bunun yanısıra 'kâfir ve müşriklerin de bağışlanacağı', 'her inanç ve görüşün hak ve doğru olduğu' şeklinde birtakım kelimî konular ele alınmıştır.

Mustafa SABRÎ, *İlâhi Adâlet*: Musa Carullah BİGİYEF'in *Rahmet-i İlâhiye Burhânları* adlı eserine tenkid olarak yazılmış olup Cehennem ve azabının ebediliği savunulmuştur.

Selim ÖZARSLAN, *İslam'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*:

İslam dininin ölüm ve ölüm ötesine bakış açısını kelimî perspektifinden bazı noktaları incelemek ve araştırmak üzere yazılmış olan kitabın üçüncü bölümünde, alt başlık olarak Cennet ve Cehennemin ebediliği konusu ele alınmıştır.

KOÇ TURAN, *Ölümsüzlük Düşüncesi*:

Kitabın ana konusunu 'ölümsüzlük meselesinin çağdaş bilimsel bilgiler ve dini-ahlaki tecrübelerimiz ışığında, felsefi bağlamda tartışılması' teşkil ediyor. Yazarın 'Ölümsüzlük Problemine Genel Bakış' başlığı altında insanda var olan ebedi yaşama arzusu ile ilgili verdiği bilgiler, ebediyet konusunu izah sadedinde bizim için ufuk açıcı olmuştur.

Ahmet ÇELİK, *Cennet ve Cehennemin Sonsuzluğu*:

Cennet ve Cehennemin ebediliği konusunda kapsamlı bir çalışmadır. Özellikle azabın ebediliği konusunda detaylı bilgiler vermektedir. Konuyla ilgili kaynaklara ulaşmamızda yol gösterici olmuştur.

Ahmet ÇELİK, *Kur'ana Göre Cehennem'de Kalmanın Semantik Tahlili*:

Bu çalışma bir makaledir. Yazar makalesinde Kur'anda, Cehennemde kalma bağlamında kullanılan lûbs, muks, mesva, me'va, hulud gibi kavramların semantik tahlilini yapmıştır.

3. HULD KAVRAMININ ANLAM ALANINA GİREN TEMEL KAVRAMLAR

İnsana verilen dünya hayatının sona ermesi anlamına gelen ölüm yeni bir hayatın başlamasına aralanan bir geçiş kapısıdır. Bu yeni hayat, ölümle başlayıp yeniden dirilme, hesap verme ve bunun neticesinde de bir yerde karar kılmayla devam edecek olan Ahiret hayatıdır. İnsan hayatının son bulmasıyla başlayan ahiret yolculuğunun karar kılacağı mekânları Kur'an Cennet ve Cehennem olarak isimlendirmektedir. Kaynağı ilahi olsun ya da olmasın neredeyse her türlü inanç sisteminde, insanın bu dünya hayatında sergilediği tutum ve davranışlarının, ölüm sonrası hayatta mutlaka bir karşılığının olacağı düşüncesi görülmektedir. Kuran insanın dünyadaki davranış ve tutumlarını iyi ve kötü diye iki ana başlık altında toplamıştır. Dünyadaki bu iki sınıf eylemin ölüm sonrası hayattaki karşılığını ise Cennet ve Cehennem olarak göstermiştir.

Kur'ana göre Cennet ve Cehennem, ahiret yolculuğunun sonunda karar kılınan iki nihai duraktır. Kur'anı Kerim, İnsanın ahirette karşılaşacağı iyi veya kötü durumun, onun dünyada sergilediği davranışların sonucu olacağını, dolayısıyla Cennet veya Cehenneme gitmenin de bu ameller sonucunda meydana geleceğini birçok ayette ifade etmiştir. Sözün özü insanın ölümden sonraki hayatta, dünyadaki hayatının bir neticesi olarak varacağı yer ya Cennet ya da Cehennemdir.

Bu çalışmamızda, Kur'an da geçen huld kavramının semantik tahlili bağlamında Cennet ve Cehennemin ebediliği meselesini ele alacağız. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kur'an'da Cennet ve Cehennemle ilgili özellikle Cehennemle ilgili kullanılan kavramların oluşturduğu semantik alan içerisinde konumuz açısından dikkat çeken kavramlar şunlardır: *Huld, ebed, lûbs, mûks, hukb, mesva, azap, rahmet, adalet*. Bu nedenle biz de başta Cennet ve Cehennem kavramları olmak üzere biraz önce yer verdiğimiz kavramları, gerek etimolojik olarak ve gerekse Kur'anın kavram dünyasına geçen bir kavram olma yönüyle ayrı ayrı ele alacağız.

Cennet ve Cehennemin ebediliği söz konusu olduğunda Kur'anda en çok dikkat çeken kavram "*Huld*" kavramı olduğu için onun üzerinde özellikle duracağız ve odak kavram olarak da onu hareket noktası edineceğiz.

3.1. Cennet

3.1.1. Etimolojik Açıdan "Cennet"

Kur'anda altmış yedi ayette yer alan (Abdulbâkî, 1990: 180, 181) bu kavram "cenne" kökünden türemiştir. "cenne" ise örtmek, kapamak, gizlemek, gizlenmek anlamlarını ifade etmektedir (İbn Manzûr, 1997: 11, 391, 392).

Bahçe anlamına gelen "cennet" delilik anlamında kullanılan "cinnet" ve ana karnındaki çocuk anlamındaki "cenin" ile kalp manasındaki "cenan" gibi kelimeler manası örtmek ve gizlemek olan "cenne" fiilinden türemiştir. Bu bağlamda ağaçlar, bahçenin yerini ve bahçede oturanların üzerini örterler, delilik insanın aklını örter, ana karnındaki çocuk üç katlı özel örtüsü içerisinde. Ve kalpler, hem madden hem de manen örtülüdür, görünmez (Râgıp, 2005: 105, 106).

Metafizik varlıklar olan cinler de görünmediği için aynı kökten türeyen "cin" adını almıştır. Cahiliye inancında meleklerle de gözle görülmedikleri için "cin" denmiştir (ez-Zebidî, 19994:XVIII, 116). "Cennet" kelimesi, ağaçları olan bahçe, bostan manasına gelmektedir (İbn Manzûr, 1997: II, 391) Çoğulu "جنان" (*Cinan*) veya "جَنَات" (*Cennat*) biçiminde gelmektedir. Arapların kullanımında cennet, içinde üzüm bağı ve hurma ağaçlarının bulunduğu bahçedir. İçinde üzüm ve hurma olmayan bahçeyi ise

Araplar, cennet kelimesiyle değil “حديقة”(Hadika) Sözcüğü ile ifade ederler (el-Fîrûzâbâdî, 1987: 1532, İbn Manzûr, 1997:11, 391; ez-Zebidî, 1994: XVIII, 118). Cehennem karşıtı mekâna yukarıdaki anlamlara gelen *cennet* isminin verilmesinin nedenlerinden biri de kelime kökünün anlam örgüsü içerisinde var olan gizlemek manasından hareketle dünyevi gözlere gizli kalmasıdır (ez-Zebidî, 1994; XVIII, 116).

Anlam örgüsü temelinde “örtmek, gizlemek” manasını barındıran bir kelime niçin Kur’anın uhrevi olgusu anlatılırken seçilmiştir? Bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Özetle belirtmek gerekirse; “nimet diyarı” ve “ahiret yurdu” olan mekânda ağaçların bolluğu, gölgelerin koyuluğu, dalların çokluğu, birbirinden farklı olan yeryüzü bahçelerine benzetilmesi ve nimetlerini bu dünya gözü ile göremediğimizden nimetlerini bize gizlediğinden dolayı “Cennet” kelimesi seçilerek bu olgu ifade edilmiştir. Cennet etrafı duvarlarla çevrili, hurma ve ağaçların bulunduğu bahçe ve park anlamlarına gelip, dinde ahiretin nimetler yurduna özel isim olmuştur (İbn Manzûr, 1997: II, 391; ez-Zebidî, 1994: XVIII, 116; Râğıb, 2005: 105, 106).

3.1.2. Kavram Olarak “Cennet”

Cennet, Peygamberlerin davetlerine uyarak iman edip, dünya ve ahirete ait işleri elden gelen bütün kudretle ve özenerek yapmış olmanın ahiretteki bir karşılığıdır.

Cennet müminlerin ölümden sonra veya kıyametin kopmasından sonra sonsuz mutluluk içinde yaşayacakları yerdir. Ahiret hayatında müminlerin safa süreceği ebedi saadet yurdudur. Cennet, Müminlerin ölüm sonrası hayatta, dünyada yapmış oldukları güzel davranışlar neticesinde mükâfat olarak girecekleri ebedi mekânın adıdır(Ergün, 2006:5). Kur’ana göre cennet, ne soğğun sertliğinin ne de güneşin sıcaklığının tesir ettiği, devamlı gölgeli (4/75; 13/35; 14/41, 77; 30/76; 36/56) bir durak (25/24), emin bir makamdır.

Dünya hayatında yapılan amele karşılık bir mükâfat olarak verilen Cennet nimetlerinin şu özellikleri ön plana çıkmaktadır: Sonsuz lüks ve konfor, sürekli barış ve huzur, cennet ehlinin hem bedeni hem ruhi bakımdan son derece güçlü ve yetenekli olmaları, manevi tatmin (rıza), Allah’ı görmek, onunla konuşmak, bütün bunları saran bir ebediyet (Topalaoğlu, 1993: VII, 377, 381)

3.2. Cehennem

3.2.1. Etimolojik Açıdan “Cehennem”

Cehennem sözlükte çok derin çukur anlamındadır. Allah’ın kullarına azap edeceği ateşin adıdır. Yaygın görüşe göre “*Cehennem*” Farsça bir kelime olup Arapçalaşmıştır. Bir başka görüşe göre ise Cehennem, İbranicedeki çukur, kuyu anlamına gelen “*kihinnam*” kelimesinin Arapçalaşmış şeklidir. Öte yandan bazı dilciler ise “*Cehennem*” kelimesinin Arapça olmadığını, bu kelimeyi şairlerin, kendi cinlerini isimlendirmek için kullandıklarını ifade etmektedirler (el-Fîrûzâbâdî, 1987: 409; İbn Manzûr, 1997: II, 404).

Ünlü dil bilgini Zebidi de, kelimenin kökü hususunda dil bilginlerinin çeşitli görüşler ileri sürdüklerini söyler. Bazıları bu kelimenin Arapça olduğunu söylemişlerdir. Bir kısım dilciler ise Arapça olmadığını belirterek gayri munsarif muamelesi yapmışlardır. Kelimenin aslının Farsça olduğunu ve arapçalaştığını ileri sürmüşlerdir (ez-Zebidî, 1994: XVII, 125, 126).

Râğıb el-İsfahani “*Cehennem*” kelimesini “*Allah’ın tutuşturulmuş ateşi*” olarak tanımlar ve kelimenin aslının Farsça olduğunu ve Arapçalaştırıldığını söyleyenlerin bulunduğunu ifade eder (Râğıb, 2005: 109). *Cehennem* kelimesi Kur’anda yetmiş yedi ayette geçmektedir (Abdulgâkî, 1990: 184, 185).

Kur’anda genel anlamda *Cehennem*i, azap türlerini veya onun bölümlerinden birini ifade etmek üzere çeşitli kelimeler kullanılmıştır. Bunlardan yedisi özellikle önem kazanmıştır: Cahim, Haviye, Hutame, Leza, Sair, Sakar. Sırasıyla bunlar şu anlama gelmektedirler: alev alev yanan, alevi ve ısı derecesi yüksek ateş (cahim), uçurum, derin çukur (Haviye), içine atılan nesneleri parçalayıp öğüten, Allah’ın yüreklere kadar tırmandırılan tutuşturulmuş ateşi (Hutame), halis ateş, bedenin iç organlarını söküp koparan (Leza), tutuşturulmuş alevli ateş (Sair), şiddetli bir ısı ile yakıp kavuran (sakar) (Topaloğlu, 1993: VII, 227, 228; Ergün 2006: 6).

3.2.2. Kavram Olarak Cehennem

İslam literatüründe *cehennemin* pek çok tanımı yapılmıştır. Bunlardan bir kaçını burada zikrederim: *Cehennem kâfirlerin, münafıkların, zalimlerin ve gerçeğe boyun eğmeyenlerin azap görecekleri yerdir* (Topaloğlu, 1993: VII, 227). *Cehennem ahirette kâfirlerin ve suçluların cezalandırılacağı ateşin adıdır* (ez-Zebidî, 1994:XVI, 123; İbn Manzûr, 1997: 11, 404).

Genel yapısı ve fonksiyonu itibariyle, *Cehennem*in daha kapsamlı bir tarifi ise şu şekilde yapılabilir: " Yeryüzünde devam eden iyilik-kötülük mücadelesinde hakkı bırakıp, kötülüğten yana tavır alan, ilahi mesajlara gafil duran, kendilerine ve çevrelerindekiyle zulmeden, büyüklük taslayıp yaratana isyan eden, O’nun nimetlerine karşı nankörlük eden, fitne fesat çıkarıp, bozgunculuk yapan ve diğer günahları işleyenlerin ahirette cezalandırılacakları çok geniş(Kâf 50/30), ateşi yüksek hararetli (et-Tevbe9/8), yiyeceği zakkum(ed-Duhan 44/43), içeceği irinli su (İbrahim 14/16), kapıları ve bekçileri olan (ez-Zümer 39/72; el-mü’min40/49, 76; el-Hicr 15/44) bir cezalandırma yeridir." Hiç kuşkusuz bu tanım ‘Kur’anın tasvir ettiği *cehennemin* tam olarak tarif etmede yetersizdir. Zira onun Kur’anda betimlenen her özelliği aynı zamanda *Cehennem*in bir yönünü öne çıkaran tanımlamadır (Ergün, 2006: 7).

Kur’anda *Cehennem* ve oradaki hayat şu şekilde tasvir edilir: Suçlular *Cehenneme* vardıklarında *Cehennem* onlara büyük kıvılcımlar saçar(el-Mürselat 77/32–33), uzaktan gözüktüğünde onun kaynaması ve uğultusu işitilir(el-Furkan 25/12). İnkârcılar için bir zindan olan *Cehennem* (el-İsra17/8), ateşten örtü ve yataklarıyla (el-Araf 7/40–41), *cehennemlikleri* her taraftan kuşatan (el-Kehf 18/29), yüzleri dağlayan ve yakan (İbrahim 15/50; el-Mü’minûn 23/104), deriyi soyup kavuran (el-Mearic 70/16), yüreklere çöken (el-Hümeze 104/7), kızgın ateş dolu bir çukurdur(el-Karia 101/9–11). Yakıtı insanlarla taşlar olan *Cehennem* (et-Tahrim 66/6; el-Bakara 2/24), kendisine atılanlardan bıkmayacaktır (Kaf 50/33). İnsanın içine işleyen bir sıcaklık ve kaynar su içinde, serin ve hoş olmayan bir kara dumanın gölgesinde bulunan *cehennemliklerin* (el-Vakıa56/42–44) derileri, her yanı sıra, azabı tatmaları için başka derilerle değiştirilecektir (en-Nisa 4/56). Onların yiyeceği, zakkum ağacı (es-Saffat 37/64–66), içecekleri kaynar su ve irindir (el-Vakıa 56/53, 55; en-Nebe 78/25). Orada serinlik bulamadıkları gibi, içecek güzel bir şey de bulamayacaklar (en-Nebe’ 78/24). Allah’ı görmekten mahrum kalacak inkârcıları (el-Mutaffifin 83/15) Allah bağışlayıp, onlara rahmet etmeyecektir (en-Nisa 4/ 137, 168).

3.2.3. Cehennem’de Kalış Bağlamında Kullanılan Bazı Kavramlar

Kur’anı Kerim kâfirlerin ve müşriklerin Cehennemde kalışlarını çeşitli kavramlarla ifade etmektedir. Bazı ilim adamları bu kelimelerin lugat anlamlarına dayanarak, Cehennem ve azabının sonlu olacağı kanaatine varmışlardır. Bunun için Cehennemle ilgili olan bu kavramları tahlil etmeyi gerekli gördük.

3.2.3.1. Mesvâ

Kur’anda türevleriyle birlikte on üç ayette geçmektedir. Bunlardan onu, kâfirlerin gideceği yerin Cehennem olduğunu anlatmak için zikredilmiştir (Abdulkâfi, 1990: 162). Bu kelimenin lugat anlamı; kalınacak, durulacak, karar kılınacak ve varılacak yer demektir. Mesva, kimilerine göre “seva” fiilinin ismi mekânıdır. Araplar " "مَثْوًى الرَّجُلِ" "mesve‘r-reculi” dediklerinde kişinin karar kılıp varacağı, yerleşeceği meskeni, hanesi yani evi, sığınağı anlamını kastederler. Diğer bir anlamı ise “uzun süre bir yerde kalmayı sürdürmektir ” (Râğıb, 2006: 90; İbn Manzûr, 1997: 11, 152). Nitekim bu anlamda Al-i İmran (3/151) de şöyle buyrulur. “... *Gidecekleri yer de cehennemdir. Zalimlerin varacağı yer ne kötüdür.*” Ayetin sonunda yer alan “مَثْوًى ” *me’va* " ve “مَثْوًى ” *mes’va* " kavramlarını Alûsi ebedi kalış yeri olarak yorumlar. Zira ona göre “*me’va*” sığınma yeri “*mesva*” ise ebedi varış yeridir ve ikamet anlamı da bundan alınmıştır (el-Âlûsî, 2000:IV, 88).

3.2.3.2. Mûks

Lügatte *mûks* kelimesi, durma, bekleme, beklemekle beraber bir yerde kalma, ikamet etme (İbn Manzûr, 1997: XIII, 158) anlamlarına gelir. Kur’anda türevleriyle birlikte altı yerde geçen (Abdulkâfi, 1990: 671) bu kavramın yer aldığı ayetlerden dördü dünyevi âlemi ikisi ise uhrevi âlemi (ez-Zuhruf, 43/77; el-Kehf 18/13) konu edinmiştir. Uhrevi âleme yönelik bu iki ayetten biri cehennem ehli (ez-Zuhruf, 43/77) ile ilgilidir. Cehennem ehli için kullanılan “mûks” kavramının lügat anlamına bakıldığında, süreklilik ve ebdilik manası taşımadığı görülmektedir. Ancak müfessirlerin çoğunluğu, Kur’anın bütünlüğünü göz önüne alarak ve bazı karineleri de değerlendirerek bu kelimeye sonsuzluk anlamını vermişlerdir (et-Taberî, 2001:XXV, 99; el-Kurtubî, 1996: XVI, 117). Ayrıca (ez-Zuhruf, 43/77)’de yer alan “lûks” kavramını ez-Zemahşerî (ö. 538/1143) “*lûbs*” olarak tefsir eder ve buradaki maksadın ebdilik olduğunu belirtir (ez-Zemahşerî, 1998: IV, 257).

3.2.3.3. Lübs

Bir yerde uzun süre ikamet etme, oradan ayrılmama anlamına gelmektedir (er-Râğıb, 2005: 450; İbn Manzûr, 1997: 11, 82). Otuz bir ayette yer alan (Abdulkâfi, 1990: 644, 645) bu kelime, Kur’anda “*bir yerde kalma, oradan ayrılmama*” anlamında kullanılmıştır (Çelik, 2002 b: 81).

“*Lûbs*” ve türevlerinin kullanıldığı ayetler incelendiğinde, bunlardan sadece ikisinde Cehennemde (Sebe 34/14; en-Nebe’ 78/23) kalış söz konusu edilmektedir. Ancak “*Lûbs*” kelimesi en-Nebe’deki ayette “*çağlar boyu/ahkab*” kayıtlamasıyla birlikte verilmiştir. Diğer ayetlerde ise insanın kabirde (el-İsrâ, 17/52) ve dünyada kalış süresi hakkında kullanılmıştır (Yunus, 10/16; el-Mü’minûn, 112/23; er-Rum, 30/55; el-Ahkâf, 46/35; en-Nazi’ât, 79/46).

3.2.3.4. Hukb

“Hukb” kavramı, Kur’anda iki ayette geçmekte (el-Kehf, 18/60; en-Nebe’, 78/23) ve mübhem (sınırı belli olmayan) zaman dilimleri için kullanılmıştır(er-Râğıb, 2005: 133). Bir kısım âlimler “*ahkab*”*boyunca onun içinde kalacaklardır*” (en-Nebe’78/23) ayetinde yeralan “*hukb*” kavramını sonu olan bir zaman dilimi olarak yani seksen veya yetmiş (ahiret) yılına tekabül edecek şekilde yorumlamışlar; diğer bir kısmı ise, bu ayetin ahiret yılı hesabıyla kâfirlerin Cehennemde yaklaşık olarak iki yüz yirmi yıl yandıktan sonra oradan çıkacaklarına delalet edebileceğini söylemişlerdir (Şibay, 1993: 111, 46; Ateş, 1989: X, 291).

Nitekim İbn Kayyim bu ayeti delil göstererek Allah (c.c.)’ın Cehennem yurdunda kalmayı belli bir süreye bağladığını, Cennet için ise böyle bir şeyin söz konusu olmadığını ifade etmektedir. Yine ona göre “*hukb*” ifadesi sonsuz bir bekleyiş ve bir yerde kalış için kullanılmaz (İbn Kayyim, 2006: 1, 355, 369).

Muhammed İkbâl (1877–1938)’e göre yukarıdaki ayet Kur’anda sonsuzluk ifade eden “*ebeden*” kavramını “*çağlar boyu*” yani belli bir zaman şeklinde açıklamaktadır. Ona göre Cehennemde ebedi bir azap söz konusu değildir (Aydın, 2000: XXII, 21).

Tefsir ehli “*hukb*” lafzıyla ilgili şu görüşleri öne sürmüşlerdir. Bir “*hukb*” seksen küsur yıl demektir, bir sene ise üç yüz altmış gündür, Ahiret yılı hesabıyla bir gün bin yıla tekabül etmektedir, otuz bin yıla tekabül ettiği de söylenmiştir. İbn Cerir “*hukb*”u ahiret hesabına göre çok uzun bir zaman dilimi olarak yorumlar ve şöyle der: “sizden hiç biriniz, o “*ahkab*”ın ne olduğunu bilemez. Şu kadar varki tek bir “*hukb*” seksen yıl demektir. Bilindiği gibi dünya hesabına göre bir yıl üç yüz altmış beş gündür. Ahiretin bir yılı ise Kur’ani ifadeye göre elli bin yıl olduğundan o zaman bir “*hukb*” on sekiz bin yıl demektir” (et-Taberi, 2001: XII, 405). Ayette geçen “*Ahkab*” ifadesinden böyle bir anlam çıkarma çabası içerisine girilmesi, bu ayet ile aynı konuda gelen ve açıkça kâfirlerin Cehennemde ebedi kalacaklarını ifade eden diğer ayetler arasında çelişki olduğu sonucuna bizi götürür. Bu nedenle ayette geçen “*hukb*”un Kur’an’ın konuyla ilgili diğer ayetleriyle beraber yukarıdaki şekliyle yorumlanması mümkün değildir (Yazır, 1971: 8, 55 42; Çelik, 2002: 34).

el-Ferrâ’ya (ö.207 / 822) göre bu ayet, bazılarının zannettiği gibi sınırlı bir zamana, belirli süreye delalet etmemektedir; aynı zamanda ayette bir “*tevkî/zaman ta’yini*” de söz konusu değildir. Şayet sınırlamaya gidilmiş olmasaydı, o takdirde ayet, “*hamsetu ahkab*” şeklinde gelirdi. Dolayısıyla Ferraya göre ayetin anlamı şöyledir: “Onlar (kâfirler) orada asırlar boyu kalacaklardır. Bir asır geçtiğinde diğer bir asır gelecek ve bu olay devam edecektir”. Diğer bir ifade ile bu ayet, kâfirlerin Cehennemden asla çıkmayacaklarını belirtmektedir (İbn Manzûr, 1997: III, 2.53).

Kurtubi “*Hukb*” kavramının Araplar için daha etkileyici ve daha belîğ olduğunu belirtir. Çünkü ahiret için bir son söz konusu olmadığı için “*hukb*” kelimesi, “*te’bid*” den kinaye olarak getirilmiştir (el-Kurtubî, 1996: XIX, 171). el-Beğavî’ye göre, “bundan sonra azabınızı artıracamız” (en-Nebe’ 78/30) ayeti, “*ahkab*” ifadesinin akıllara getirebileceği sayı veya süre mefhumunu ortadan kaldırmaktadır (el-Beğavî, 1985: IV, 438).

Sonuç olarak “*Ahkab*” kelimesinin sona erecek bir zaman dilimini ifade ettiğini kabul etsek bile, bu kelimenin bazılarının düşündüğü gibi kâfirlerin çıkışlarına dalaleti “*mefhumi*” bir delalet yoluyla işaretten öteye geçmez. Hâlbuki açıkça ifade edilen “*mantuk*” (lafızdan direkt anlaşılan)ise, onların oradan çıkmayacaklarını ifade etmektedir. Çünkü Cenabı Hak “*onlar oradan (cehennemden) çıkmak isterler, oysa onlar, oradan çıkacak değildirler. Onlar için kalıcı bir azap vardır*” (el-Maide, 5/37)

buyurmaktadır. Bu gibi durumlarda da mantukun tercih edildiği bir usul kaidesidir (er-Râzî, 1990: XXXI, 13, 14; Çelik, 2002 b: 82–85).

3.3. Ebed

Kur’anda “*Ebeden*” şeklinde yeralan bu kavram; biri hariç (Kehf 18/3) “*hulud*” kelimesiyle birlikte on bir ayette; olumsuzluk ifade eden cümleler içinde “asla, hiçbir zaman” anlamında, on beş ayette; bir şarta bağlı olarak “*süreklilik*” anlamında yer almaktadır (Abdulgâkî, 1990:1). Üç ayette ise “*halidin*” lafzı ile beraber kâfirlerin cehennemdeki kalış süreleriyle ilgili olarak kullanılmıştır (en-Nisa 4/169; el-Ahzab 33/65; el-Cin 72/23).

“*Ebed*” kelimesinin lugat anlamı; sonsuz zaman, zihnen son bulması düşünülmeyen süre, devamlı (ed-daim), sonu olmayan gelecek zaman demektir. Nitekim “*Ebede bil’l-mekân*” demek “*terk etmemek üzere bir yerde kalma*” anlamına gelir (İbn Manzûr, 1997: III, 40–41). Râğıb el-İsfahaninin belirttiğine göre; “*ebed*”le “*zaman*” arasında fark bulunmaktadır. Çünkü zaman bölünüp parçalanabilir olmasına karşılık; ebed ise bölünemez süre, süreklilik anlamını taşır (Râğıb, 2005:17). Ebed kelimesinin taşıdığı mana özelliğinden mülhem olsa gerek Araplar, bir şeyi asla yapmamaya yemin ettiklerinde, (*La ef ’alühü ebeden*) “*onu (o işi) asla yapmayacağım*” derler (el-Cevherî, 1990: II, 439; Çelik, 2002b: 85, 86).

3.4. Azap

Cennet ve Cehennemde kalış süresini ifade eden huld kavramı ile yakın ilişkisi olan kavramlardan biri şüphesiz azap kavramıdır; zira azap, Cehenneme girenlerin ister bir süreliğine olsun isterse sonsuza dek olsun maruz kalacakları cezanın adıdır.

Kur’anda geçen kavram olarak azap: *Allah’ı tanımayan ve emirlerine karşı gelenlere dünyada ve ahirette verilen cezadır*. Arapça’da azâbın esas anlamı konusunda ihtilaf vardır. Kimi dilcilere göre azap: “*yeme ve uykuyu bırakmak veya birini aç ve uykusuz bırakmak*” anlamındadır. Diğer bir kısım dilcilere göre ise azap: “*bir kimsenin hayatının tadını kaçırmak*” anlamındadır Azabın “*kamçının bir tarafıyla çokça vurmak; mutlak anlamda vurmak*” anlamına geldiği de söylenmiştir. Esas anlamıyla ilgili görüşlere yer verdiğimiz azap, “*azb*” kökünden isim olup “*işkence, eziyet ve elem*” anlamında kullanılır (Râğıb; 2005: 330). Elem ve ıstırapların bir kısmı beden bir kısmı da ruh üzerinde etkili olduğuna göre azap hem maddi hem de manevi bir elem ve ceza niteliği taşır.

Kur’anda türevleriyle birlikte 490 defa geçen azap, genellikle ilahi emirlere karşı gelenlere verilen cezanın adı olarak kullanılır (Abdulgâkî, 1990:450, 455). Kur’an’ı Kerim’de azap manasına gelen başka kelimeler de vardır. Bunlardan en çok tekrarlananlar; *nar*, *ricz*, *be’s* ve *ikab*’dır. İlgili ayetlerin incelenmesinden anlaşıldığına göre ilahi azap, dünyada (el-Bakara 2/49; el-Haşr 59/3; et-Tevbe 9/26, 55), kabir hayatında (el-Mü’min 40/46; Nuh 71/25; Taha 20/124; et-Tevbe 9/101; es-Secde 32/21; et-Tur52/47) ve ahirette olmak üzere (el-Bakara 2/10, 90, 104, 114, 126, 165; en-Nisa 4/14) üç safhada gerçekleşir.

Kâinatın yegâne yaratıcısı, yöneticisi ve sahibi olan Allah, kullarından dilediğine azap etmeye muktedir olmakla birlikte (el-Maide 5/40; el-Ankebut, 29/21) ancak O, azabının inkâra ve isyana karşılık olduğunu bildirmiştir (el-Araf 7/96; et-Tevbe 9/95; Yunus10/8, 7). İlahi buyrukları tanımayanlara, peygamberlerini alaya alıp yalanlayanlara, kâfirlere, fasıklara, zulm ve haksızlık yapanlara, hak dine girdikten

sonra dönenlere, işledikleri günahları sebebiyle bir ceza ve azap olmak üzere çeşitli felaketler gönderilerek dünyada helak edildikleri muhtelif ayetlerde beyan edilmiştir.

İnkârcı ve isyancıların dünyada, ilahi azap ile cezalandırılmasını, pişmanlık duyup gittikleri yanlış yoldan dönmelerini ve Rablerine yönelmelerini sağlamak gibi gaye ve hikmetlere bağlayan Kur'anı Kerim (el-En'am 6/64; en-Nahl 16/53; es-Secde 32/21), açık bir ifade olmasa bile, ölümle başlayıp tekrar dirilişe kadar sürecek olan bir kabir hayatında da sözü edilen kişiler için azabın devam edeceğine işaret eder, ancak ayrıntılı bilgi vermez (el-Mü'minun 23/100; el-Mü'min 40/46; Nuh, 71/25).

İman edip ilahi buyrukların dışında kalan insanlarla, cinler inkârlarının derecesine ve günahlarının büyüklüğüne bağlı olarak asıl azabı ahiret hayatında göreceklerdir (en-Nisa 4/145; en-Nahl 16/88). Bu azap tekrar dirilişle başlayacak ve cehenneme girişle son şeklini alıp devam edecektir. Yine Kur'anda belirtildiğine göre peygamber gönderilmeyen topluluklara azap edilmeyecek (el-İsra 17/15).

Kur'andaki Cehennem tasvirinden anlaşıldına göre fizyolojik ve psikolojik olmak üzere iki türlü uygulanacak olan azabın ilki yakıcı ateşler, dondurucu soğuklar, demir topuzlar ve zincirler, ateşten yatak, örtü ve elbiseler, kaynar sular, zakkumlar ve dikenli ağaçlardan yiyecekler, katranlar, dar hücreler gibi vasıtalarla gerçekleştirilecek (en-Nisa 4/55; İbrahim 14/16, 17, 49; el-Kehf 18/29; el-Hac 22/19, 21; el-Furkan 25/13; es-Saffat 37/62; el-Mü'min 40/71, 72; el-İnsan 76/4, 13). Azabın ruhlara en şiddetli ıstırapı verecek olan ikinci türü ise bu azaba müstahak olanların Allah'ı görmekten ve O'nunla konuşmaktan mahrum bırakılarak ilâhî lanete uğratılmaları şeklinde vuku bulacaktır [el-Bakara 2/161-162; Âl-i İmrân 3/77] (Yavuz, 1989: IV, 303).

3.5. Rahmet

Cennet ve Cehennemde kalış süresini ifade eden huld kavramı ile yakın ilişkisi olan kavramlardan biri de rahmet kavramıdır; zira kullarını affetmesi, Cennetine dâhil etmesi, sonsuz lutuflara mazhar kılması ve onlara ebedi cennet hayatını bahşetmesi O'nun rahmetinin bir tecellisidir. Öte yandan cehennem ehlinde kâfir ve müşriklere ebedi olarak azap edilmesinin Allahın rahmetiyle nasıl bağdaşacağı meselesi de huld ile rahmet kavramları arasındaki anlam bağlantısını ortaya koymaktadır.

Sözlükte “*acımak, esirgemek, korumak, affetmek, bağışlamak, nimet vermek, ikamet etmek ve kadının rahminden şikâyet etmesi*” anlamlarına gelen “r-h-m” kökünden türemiştir. İsim olarak; hayır, iyilik, ihsan, nimet ve kalp inceliği anlamına gelir (Râğıb, 2005: 197).

Rahmet kelimesi Kur'anı Kerimde yüz on dört ayette geçmektedir (Abdülbâkî, 1990: 305, 306). Rahmet, aslında “acınilan kimseye iyilikte bulunmayı gerektiren kalp inceliğidir”.Bazen sadece kalp inceliği anlamında kullanılır bazen de yalnızca ihsan yani iyilikte bulunma anlamında kullanılır. Allah (c.c.) rahmetle nitelendiğinde yalnızca ihsanda bulunma, iyilik yapma anlamına gelir. Kalp inceliği anlamına gelmez. Bunun içindir ki rahmet Allah'a nispet edildiğinde nimet vermek, iyilik ve lütufta bulunmak anlamına gelirken, insana nispet edildiğinde ise kalp inceliği ve acıma anlamına gelir (Karagöz 2006: 426, 427).

3.6. Adalet

Cennet ve Cehennemde kalış süresini ifade eden huld kavramı ile yakın ilişkisi olan kavramlardan biri de adalet kavramıdır; zira kısa bir ömürde işlenen sınırlı bir amele kaşılık ebedi azaba maruz kalmanın ilahi adaletle nasıl bağdaştırılacağı önemli

bir problem olarak önümüzde durmaktadır. Bu nedenle adalet kavramını ele almayı gerekli gördük.

“*Adl*” kökünden gelen “adalet” sözlükte insafli ve doğru davranmak, zulmetmemek, eşit olmak, eşit tutmak, her şeye hakkını vermek, düzeltmek, mutedil olmak, her şeyi yerli yerinde yapmak, istikamet, hakkaniyet, davranış ve hükümde doğru olmak gibi manalara gelen mastar bir isimdir (Râğıb, 2005: 329).

“*Adl*” kavramı meyletmek, sapmak, hak yolundan ayrılmak anlamına da gelir. Dolayısıyla bu kökün bir birine zıt iki anlamı vardır (Ebu'l-Bekâ, 1998: 639). Adalet, Kur'anı Kerimde ve hadislerde genellikle, “düzen, denge, denklik, gerçeğe uygun hükmetmek, eşitlik” gibi anlamlarda kullanılmıştır.

“Adalet” lafzı Kur'anda geçmemekle birlikte “*adl*” kökünden türeyen ve adaletle aynı anlamı ya da yakın anlamı ifade eden kelimeler yirmi dokuz ayette geçmektedir. Adalet genellikle verilen ile hak edilen arasındaki dengeyi ifade eder. Bu denge bazı hallerde eşitlikle gerçekleşir; ancak adalet eşitlik değil, dengedir. Allah'ın ihsanı, emretmesi gibi prensiplere dayanan sosyal adalet anlayışında da olduğu gibi ölçü eşitlik değil dengedir. Adaletin zıddı cevr ve zülümdür (Râğıb, 2005: 329).

4. HULD

Kur'anda cennet ve cehennemde kalış süresi bağlamında sıkça kullanılan kavramların başında huld kavramı gelir. Çalışmamızın odak kavramını teşkil eden "huld" kavramı özellikle cehennem ve azabı söz konusu edildiğinde Kur'anda ifade ettiği anlam konusunda İslam âlimleri arasında ihtilaf söz konusudur. Bir kısım İslam alimi bu kavram sözlükte mecazi olarak ebediliği ifade etmekle birlikte ancak bu kelimenin asıl anlamının, "uzun süre kalabilen, uzun zaman değişmeyen insan veya herhangi bir nesneden ibaret olduğunu" ve bu kavramın Kur'ana geçerken de bu anlamı koruduğunu söylemiştir. Öte yandan İslam âlimlerinin çoğunluğuna göre "huld" kavramı sözlükte hem uzun zamanı hem de sonsuzluğu ifade etmekle birlikte, Kur'ana geçişiyle birlikte özellikle ahiret hayatıyla ilgili kullanımında sadece sonsuzluk anlamında kullanılmıştır. Cennet ve cehennemde kalış süresiyle çok yakın ilişkisi bulunan bu kavramın gerek etimolojik ve gerekse bir Kur'an kavramı olarak ifade ettiği anlamın tesbiti büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle biz de bu başlık altında çalışmamızın odak ve anahtar kavramı olan "huld" kavramını bütün yönleriyle ele alacağız.

4.1. Etimolojik Olarak Huld

"Huld" kelime olarak devam etmek, uzun süre kalmak, varlığını değiştirmeden uzun süre muhafaza etmek, bir şeyin tabii hali üzere devam edip değişme ve bozulmaya maruz kalmaması veya değişimin uzun zaman sonra gerçekleşmesi (el-Fîrûzâbâdî, 1987: 357; er-Râğıb, 2005: 160; İbn Manzûr, 1997: IV, 171, 172) anlamlarına gelir. Bu anlama paralel olarak geç bozulan, uzun süre kalabilen dağ, taş vb. şeyler "havalid" sözcüğü ile ifade edilmiştir. İnsanın yaşının ilerlemesiyle bazı organlarında meydana gelen değişimin aksine hiç değişmeyen saç, diş vb. organları "huld" veya "muhalled" kelimesiyle açıklanmış ve yaşlı olduğu halde genç görünen kimse için de "muhalled" sözcüğü kullanılmıştır (İbn Manzûr, 1997: IV, 171,).

Bütün bunlardan anlaşıldığı kadarıyla, "huld" sözcüğü zamana karşı direnme, değişmeme veya değişimin uzun zaman sonra gerçekleşmesi, süreklilik anlamını içermektedir. Özetle "huld" kelimesi, sözlükte şu anlamlara gelir: Süreklilik, uzun zaman, bir şeyin tabii hali üzere devam edip değişme ve bozulmaya maruz kalmaması (devamlılık) veya değişimin uzun zaman sonra gerçekleşmesi, bilezik, küpe, fenanın zıddı, kalıcılık, bir yerde veya durumda uzun süre kalmak, üçayak, ölümsüzlük, bir yerde ikamet etmek, meyletmek, köstebek, geç yaşlanma, taşlar, kayalar... (ez-Zebidî 1994: II, 344, 345; İbn Manzûr, 1997: IV, 171, 172; Râğıb, 2005: 160, 161; Ebul-Bekâ, 1998: 434).

"Huld" sözcüğünün Kur'andaki kullanımına geçmeden şu hususu belirtmekte yarar görüyorum. Kâfirlerin ve müşriklerin ebediyen azapta kalacağı ve hiçbir surette Cennete giremeyecekleri görüşünü savunan İslam âlimlerinin bu konuda dayandıkları temel noktalardan biri, Kur'anda kâfirlerin Cehennemde kalışlarının özellikle "huld" ve "ebed" kelimeleriyle ısrarla vurgulanmasıdır. Bu noktada "huld" ve "ebed" kelimelerinin sözlükte ifade ettikleri anlam ile Kur'an'a geçişleriyle birlikte sahip oldukları anlamın tespiti büyük bir önem arz etmektedir. Nitekim yukarıdaki görüşün tersini savunanların da dayandıkları temel argümanlar arasında "hulûd" ve "ebed" kavramlarının geçtiği ayet-i kerimelerin olması dikkat çekicidir. Bu görüşte onlara göre, "huld" ve "ebed" sözcüklerinin esas anlamları, sonsuzluk, süreklilik değil, bir yerde, bir

durumda uzun süre kalmak veya değişimin uzun zaman sonra gerçekleşmesidir. Yani bu iki kavramın lugat anlamları arasında ebedilik anlamı yoktur.

Bu iddialarına dayanak olarak da Rağıb el-İsfahani'nin “*el-Müfredat*” isimli eserini gösteriyorlar. Oysa Rağıb'ın her iki kavramla ilgili verdiği bilgilerden böyle bir sonuca varmak oldukça zordur. Nitekim o, “ebed” kelimesiyle ilgili bilgi verirken “ebed”i şöyle tanımlamıştır: “Ebed, bölünmeyi kabul eden “zaman” kelimesinin aksine asla bölünmeyen, sürüp giden zamanı ifade eder” (Rağıb, 2005: 17). Bu tanımlı “خَالِدِينَ” ayetinin zikrinden hemen sonra yapması, ayette geçen “ebeden” kelimesinin tanımında geçen anlamıyla kullanılmış olduğunun açık göstergesidir. Ebeden kelimesi bölünmeyen bir zamanı ifade ettiği için de tesniye veya cemi’ yapılmaz. Tesniye veya cemi’ olarak kullanılması durumunda ise kapsadığı zamandan bir bölüme delalet etmek (tahsis) suretiyle kullanılır.

Rağıb'ın “*Hulûd*” kavramıyla ilgili açıklamalarına gelince o, “*hulûd*”u şöyle tanımlamıştır: “*Hulûd, bir şeyin bozulmaya maruz kalmaktan uzak olması ve bulunduğu durum üzere baki kalmasıdır*” (Rağıb, 2005:160). Rağıb, bu tanımında *hulûd*'un *bekâ* ile eş anlamlı olduğunu açıkça ifade etmiştir. Diğer bir ifadeyle “*Hulûd*”, kalıcı olma, devam etme anlamında kullanılmıştır.

Bu tespitten sonra diyebiliriz ki, bazı yazarların (Bekir Topaloğlu) “*hulûd'un esas anlamları arasında sonsuzluk, ebedilik yoktur*” demeleri gerçeği yansıtmamaktadır. Öte yandan Râğıb “*el-Muhalled*” kelimesiyle ilgili şu bilgiye yer verir: “*el-Muhalled*” dendiğinde “uzun süre kalan kişi/şey” kastedilir. Daha sonra bu kavram, sürekli ve daimi olan için mecazen kullanılmıştır (Rağıb, 2005: 160–161). Buradan çıkan sonuç “*el-Muhalled*” kelimesi sözlükte uzun süre kalan veya sonsuza dek kalıcı olan bir şey için kullanılır. Yani bu kelime sözlükte uzun zaman kalan anlamında kullanıldığı gibi ebedi olan, fena bulmayan kişi/şey anlamında da kullanılır. Mecaz yoluyla da olsa bu anlamda kullanılmış olması bir problem teşkil etmez; zira bir kelime mecazi bir manada kullanımla şöhrat bulursa o mana mecazi olmaktan çıkıp, hakikate dönüşür. Yani bu mecazi mana kelimenin esas anlamları arasına girer.

Râğıb el-İsfahâni “*hulûd*” kavramının Kur’anda ifade ettiği anlama değinirken şu bilgileri kaydeder: “*el-Hulûd'u fi'l-Cenneti*” demek Cennete eşyanın bulunduğu hal üzere devam etmesi, bozulmanın, fesadın onda herhangi bir etki meydana getirmemesi” demektir (Rağıb, 2005: 161; Benzer ifadeler için bkz. Halil b.Ahmed, 2004:218). Bu ifadelerden yola çıkarak şunu diyebiliriz: Rağıb’a göre “*hulûd*” kelimesi ahiretle ilgili kavramlarla birlikte kullanıldığında (Cennet, Cehennem, azap...) sonsuzluk, devamlılık, ebedilik ve süreklilik anlamını ifade eder. Nitekim Rağıb'ın “*el-Hulûd*” kelimesinin sadece Cennetle birlikte kullanıldığında ebedilik anlamına geldiğini kastetmediğini, verdiği örneklerden anlamak mümkündür:

(أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ) (İşte onlar cennet ehli olup orada sonsuza dek kalıcıdırlar)

(أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ) (İşte onlar cehennem ehli olup orada sonsuza dek kalıcıdırlar)

(وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا) (Ve kim bir mü'mini kasten öldürürse o'nun cezası içinde ebedi olarak kalacağı Cehennemdir)

(Râğıb, 2005: 161).

Rağıb'ın konuyla ilgili verdiği bilgilerden, yaptığı açıklamalarından şu sonuca varabiliriz: “*Huld*” kavramı, sözlükte, bir yerde veya durumda uzun süre kalmak veya uzun süre bozulmaya, değişmeye maruz kalmamak anlamına geldiği gibi devamlılık, süreklilik ve ebedilik anlamına da gelir. Ancak bu kavram (*Hulûd*) Kur’anda sadece süreklilik, ebedilik anlamında kullanmak suretiyle bir anlam daralmasına uğramıştır.

Son olarak Ebul-Bekâ'nın “*ebed*” ve “*hulûd*” kelimeleriyle ilgili verdiği bilgilere bir göz atalım. “*Ebed*”, asır, daim olan, kadim ve ezeli olan, herhangi bir süreyle kayıtlı olmayan, kendisi için bir sınır olmayan zamandan ibarettir (Ebu'l-Bekâ, 1998:80). Ebu'l-Bekâ, kitabının (el-Kulliyat) bir başka yerinde ise “*ebed*”i şöyle tanımlıyor: “*Kalbin, sonlu olmasından nefret ettiği, hoşlanmadığı zamana verilen bir isimdir*” (Ebul-Bekâ, 1998:80). “*Huld*” kavramıyla ilgili de şu bilgilere yer verir: “*Huld*” bekâ ve devamlılık anlamına gelir. Ancak “*huld*” un esas anlamı bir yerde ve durumda uzun bir süre kalma, sebat etmektir. Bu süre ister sonsuza dek devam etsin ister etmesin fark etmez iki manaya da muhtemeldir. Bu nedenle bazı İslam âlimleri “*خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا*” terkinde geçen “*أَبَدًا*” kelimesinin te'kid değil temyiz olduğunu söylemişlerdir” (Ebu'l-Bekâ, 1998:434). Zira “*hulûd*” kelimesi iki manaya da muhtemel olduğu için bu iki anlamdan hangisinin kendisinden kastedildiği belirtilmeye muhtaçtır. Bu nedenle “*أَبَدًا*” kelimesi burada “*hulûd*”un ebedilik anlamında olduğunu beyan için getirilmiştir.

4.2. Arap Şiirinde Huld Kavramı

Huld kavramının etimolojik anlamının tesbiti noktasında bize fikir vermesi açısından İslam Öncesi dönemin şairlerinin şiirleri büyük önem arz etmektedir. Ancak biz burada sadece İslam Öncesi dönemin şairlerinin şiirleriyle iktifa etmeyeceğiz. Kelimenin anlamında meydana gelebilecek değişiklikleri görme açısından İslam dönemi şairlerinin şiirlerine de göz atacağız.

4.2.1. İslam Öncesi Dönemin Şairlerinin Şiirinde Huld

ولا ايهذا الزاجري احضر الوغي وان اشهد اللذات هل انت مخلدي

Bu şiir cahiliye dönemi şairlerinden, Muallâka sahibi olan Tarfa bin el-Abdi'l-Bekri'ye aittir (طرفة بن العبد البكري) (ö.569–543). Şair (Tarfa), şiirinde kendisini savaşa katılmaktan sakındıran ve savaştan uzak durmasını, oturduğu yerde oturmasını emredenlere karşı, cevaben şöyle der:

“Ey, beni savaşa katılmaktan, savaş meydanlarında bulunmaktan men eden, Lezzetleri müşahade etmekten sakındıran! Bana ebedi yaşamı bahşedebilir misin?”

Merhum Muhammed Muhyiddin Abdulhamid bu şiiri izah ederken (هل انت مخلدي) ifadesine şöyle bir yorum getiriyor: “Şair bu sözüyle, beni kalıcı kılabilir ve sonsuz bir hayatı bana vermeyi taahhut edebilir misin? Anlamını kastetmiştir” (İbn Akil, 2005:II, 333).

وفاق كعب بجير منقذ لك من تعجيل تهلكة والخلد في سقر

“Ey, Ka'b! Buceyre olan muvafakatın seni kurtarır
Acil bir tehlikeden ve ebedi olarak Sakar'da kalmaktan.”

Buceyr bin Ebi sülma el-Müzeni bu şiiri kardeşi Ka'b b. Züheyr'e hitaben söylemiştir. Buceyr Ka'b'dan önce Müslüman olmuştu bunun üzerine Ka'b onu kınıyordu, o da Ka'b'a hitaben bu sözleri dile getirmiştir. Şiirde dikkat çeken ifade “والخلد في سقر” burada cehennemde ebedi kalmaktan bahsetmesi oldukça dikkat çekicidir (İbn Akil, 2005: II, 81).

الا رماداها مدا دفعت عنه الرياح خوالد سحم

Tek bir iz kalmamış ondan
Sadece sönmüş bir kül
Siyah ocak taşlarının rüzgâra karşı koruduğu

el-Mahbel es-Sa'dî (el-Cevheri, 1984: 469).

ومخلدات باللجين كما نما اعجازهن اقاور الكتابان

Kolları gümüş bilezikli nice kızlar var ki

Arkaları(kıçları) sanki yüksek birer kum tepesi (İbn Manzûr, 1997:

IV, 171).

لمن الديار غشيتها بالغرقد كالوحي في حجر المسيل المخلد

Ka'b b. Zuheyr:

“Su akağının(yatağının) zamana direnen taşına yazılmış kitabe gibi

Sert ve taşlık çölde geçmişi bilinmeyen gelmiş olduğun evler kime aittir”.

Diyerek taşın ölümsüzlüğünü “Muhalled” kelimesi ile ifade etmiştir (İbn Manzûr, 1997: IV, 171).

Yukarıda cahiliye dönemi şairlerine ait olan şiirlerde görüldüğü üzere huld kavramı uzun süre kalan, geç değişen varlıkları nitelemek için kullanıldığı gibi aynı zamanda sonsuzluk, ebedilik anlamında da kullanılmıştır. Bu nedenle cahiliye şiirinde kullanılan huld kavramının anlamları arasında hem uzun zaman kalma hem de sonsuzluk anlamı vardır diyebiliriz.

4.2.2. İslam Dönemi Şairlerin Şiirinde Huld

ولو ان مجدا اخلد الدهر واحدا من الناس ابقى مجده الدهر مطعما

Bu şiir, Mekke'nin en cömertlerinden biri olan Mut'im bin Adiy bin Nevfel'e ağıt olarak yakılmış bir şiir olup Hasan bin Sabit'e aittir:

“Şayet cömertlik hayatta insanlardan birini ebedi kılsaydı/

Mut'im'in cömertliği onu bütün zamanlarda ebedi kıları”

Yani bir insan, topluma ne kadar faydalı olursa olsun bu dünya hayatında kalıcı ve sürekli olamaz (İbn Akil, 2005: II, 108).

كان النبي ولم يخلد لامته لو خلد الله خلقا قبله خلدا

“Peygamber (S.A.V) var oldu ancak ümmeti için sonsuza dek yaşamadı.

Eğer Allah, ondan önce birini ebedi yaşatsaydı O'nu da ebedi yaşatırdı”

فامست قريش يفرحون لفقدته ولست ارى حيا لشيء مخلدا

“Ve Kureyş onun yokluğuyla sevinmeye başladı.

Oysa hiçbir şeyin kalıcı olduğunu göremedim”

هم ان يظفروا بي يقتلونى وان قتلوا فليس لهم خلود

“Onlar eğer beni ele geçirirlerse öldürürler

Şayet öldürürlerse ebedi yaşayacak değiller ya!”

ولا تبين للدنيا بناء مؤمل خلودا فما حي عليها بخالد

“Ebedi yaşama umuduna sahip kişi gibi dünya için binalar inşa etme

Çünkü dünya üzerinde hiçbir canlı kalıcı değildir”

(el-Celali, 2005: 427, 429, 444, 447).

تمنى رجال ان اموت وان مت فتلك سبيل لست فيها باوحد

وما موت من قد مات قبلي بضاءري ولا عيش من قد عاش بعدي بمخلدي

“Bazı insanlar ölümümü temenni ettiler, şayet ölürsem

Bu öyle bir yol ki onda yürüyecek yalnız ben değilim

Benden öncekilerin ölümü bana zarar vermediği gibi

Benden sonra yaşayanların yaşamı da beni kalıcı kılmaz” (eş-Şafii, 1974:

37).

Yukarıda yer verdiğimiz İslam dönemi şairlerinin şiirinde huld kavramı sadece ebedilik ve sonsuzluk anlamında kullanılmıştır. Bu anlam daralmasında Kur'anın huld kavramını kullandığı anlamın etkisinin büyük olduğunu düşünüyoruz.

4.3. Kur'an'da "Huld" Kavramı ve İfade Ettiği Anlam

Etimolojik olarak "huld" kavramının ifade ettiği anlam üzerinde, Arap dilinde muteber kabul edilen lugatlerden alıntılar yaparak detaylı bir şekilde durduk. Şimdi ise bu kavramın Kur'an'da kullanımı ve ifade ettiği anlam üzerinde duracağız.

Kur'anın nuzulü öncesinde bir anlam ifade eden "huld" kavramı, Kur'anın kendisine özgü anlam dünyasına geçişiyle birlikte anlamında bir değişiklik meydana gelip gelmediği, geldiyse nasıl bir değişim olduğu sorularını bu başlık altında cevaplamaya çalışacağız.

4.3.1. Lafız Olarak Kur'an'da Huld

"Huld" kavramı Kur'an'da toplam 87 ayette geçmektedir (Abdübâkî, 1990: 236–238). Bu kavram ve türevlerinin ayetlere dağılımı şöyledir:

1. "تَخْلُدُونَ" Sadece bir ayette geçmektedir (eş-Şu'ara', 26/129).
2. "يَخْلُدُ" Sadece bir ayette geçmektedir (el-Furkân25/69).
3. "أَخْلَدَ / أَخْلَدَهُ" Birer ayette geçmektedirler (el-A'raf 7/176; el-Hümeze104/3).
4. "الْخُلْدُ" Altı ayette geçmektedir (Yunus 10/52; Taha 20/120; el-Enbiya 21/34; el-Furkan 25/15; es-Secde 32/14; Fussilet 41/28).
5. "خَالِدٌ" İsm-i fail müfred kalıbıyla dört ayette geçmiştir (Muhammed 47/15; en-Nisa 4/14, 93; et-Tevbe 9/63).
6. "خَالِدِينَ" İsm-i fail tesni müzekker kalıbında sadece bir ayette geçmektedir. (el-Haşr 59/17)
7. "خَالِدُونَ" İsm-i fail cem-i müzekker raf ' haletinde yirmi beş ayette geçmektedir.
8. "خَالِدِينَ" İsm-i- Fail Cem-i Müzekker nasb ve cer haletinde (Kur'an'da bu kalıp sadece nasb haletinde ve tüm yerlerde hal olarak) kullanıldığı ayet sayısı kırk dört tür.
9. "الْخُلُودُ" Sadece bir ayette geçmektedir (Kaf 50/34).
10. "مُخْلَدُونَ" Mezid fihi ismi mef'ul cemi müzekker kalıbında iki ayette geçmektedir (el-Vakıa 56/17; el-İnsan 76/19).

Yukarıda da görüldüğü üzere seksen yedi ayette geçen huld kavramı en çok cem-i müzekker salim yani çoğul ve isim olarak kur'an'da yer almıştır. Fiil kalıbında ise sadece dört ayette yer almıştır. İsm'in anlamında sübut, kararlılıkve devam vardır; fiilin anlamında ise teceddüd(yenilenme) ve teğayyür(değişim) yani yenilenme ve değişim vardır.

"Huld" kavramıyla ilgili dikkat çeken kalıp ifade ve terkipler:

1. "عَذَابُ الْخُلْدِ" Bu terkeb iki ayette yer almıştır (Yunus 10/52; es-Secde 32/14).
2. "دَارُ الْخُلْدِ" Bir ayette yer almıştır. (Fussilet 41/28).
3. "جَنَّةُ الْخُلْدِ" Bir ayette yer almış (el-Furkan 25/15).
4. "شَجَرَةُ الْخُلْدِ" Bir ayette geçmiştir (Taha 20/120).
5. "أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ" Bu terkeb on ayette geçmektedir.
6. "أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ" Bu terkeb dört ayette geçmektedir.
7. "خَالِدِينَ فِيهَا" Yirmi altı ayette geçmektedir.
8. "خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا" On bir ayette yer almış, üçü Cehennem ehliyle ilgili olup, sekizi ise Cennet ehliyle ilgilidir.
9. "خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ" İki ayette geçmiştir (Hûd 11–107, 108).
10. "يَوْمَ الْخُلُودِ" Yalnızca bir ayette geçmiştir (Kaf 50/34).
11. "وَلَدَانِ مُخْلَدُونَ" İki ayette geçmiştir (el-Vakıa 56/17; el-İnsan 76/19) (Abdübâkî, 1990: 236, 237, 238).

Yukarıda geçen terkiplerin tamamında huld kavramı ahiret hayatıyla ilgili olarak: Cehennem, ahiret yurdunu, cenneti, cennetteki ebediyet ağacını, cennet ve cehennemde kalıcı olanları, ahiret hayatının başlayacağı günü ve cennette müminlere hizmet etmekle görevlendirilmiş gençleri nitelemek üzere kullanılmıştır. Literal(lafzi) bağlamda huld kavramıyla ilgili yer verdiğimiz bu bilgilerden sonra şimdi ise huld kavramının Kur'anda ifade ettiği anlam veya anlamlar üzerinde duracağız.

4.3.2. Anlam Yönüyle Kur'an'da Huld

“Huld” kavramı, Kur'anda kullanıldığı bağlamı dikkate aldığımızda çeşitli anlamlar ifade etmektedir. Ancak bu anlam çeşitlerine geçmeden önce huld kavramının sözlük anlamını tekrar bir hatırlayalım.

Daha önce belirttiğimiz gibi “huld” kelimesi sözlükte bir şeyin bozulmaya uğramaktan kurtulması ve olduğu hal üzere / olduğu gibi kalmasıdır. Araplar, değişimi ve bozulması uzun zaman alan her şeyi “خُلْدٌ” “huld” sıfatıyla nitelerler. Aynı kökten gelen “Haled” de insanın değişmeden kendi eski hali üzere kalması, insan sağ kaldıkça değişime uğrayan diğer cüzlerin aksine, değişime uğramayan organlarına denir. “Muhalled” kavramının aslı, uzun zaman varlığını sürdüren demektir. Ayrıca, istiare yoluyla varlığı devamlı varlıklar için de kullanılır.

Cennetteki “Hulud”(el-Huld Fi'l-Cenneti) jorada bulunan eşyanın herhangi bir şekilde bozulmadan sonsuza dek öyle kalmasıdır. Kelime ayrıca, “ebedi” manasında Cennetin isimlerinden biri olarak kullanıldığı gibi “bilezik” ve “küpe” anlamında da kullanılır. “Darû'l-huld” terkihi ise ahireti ifade eder (Halîl b. Ahmed, 2004:218; Rağıb, 2005: 160, 161; Ebu'l-Beka, 1998: 434, 414).

Sözlük anlamıyla ilgili bu kısa hatırlatmadan sonra “huld” kavramı tesbit edebildiğimiz kadarıyla Kur'anda şu bağlamlarda kullanılmıştır:

1.Dünyada uzun süre kalacağını zannederek dünyaya meyletmek:

وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ
 “Hâlbuki dileyseydik onu, bu (verdiğimiz) ayetlerle elbette yükseltirdik. Fakat o, dünyaya meyletti ve nefsinin arzusuna uydu...” (el-A'raf 7/176).

“وَتَتَّخِذُونَ مَصَانِعَ لَعَلَّكُمْ تَخْلَدُونَ ”

“ Ve ebedi kalacağınızı umarak sağlam yapılar mı ediniyorsunuz?” (eş-Şuarâ 26/1219)

“ الَّذِي جَمَعَ مَالًا وَعَدَّدَهُ / يَحْسَبُ أَنَّ مَالَهُ أَخْلَدَهُ ”

“O ki, mal toplamış ve onu sayıp durmuştur. (O), malının gerçekten kendisini ebedi kılacağını zanneder” (el-Hümeze 104.2.3)

2.Kıyamet gününde cehennem azabına maruz kalma süresi:

“ يُضَاعَفُ لَهُ الْعَذَابُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَيَخْلَدُ فِيهِ مُهَانًا ”

“Kıyamet gününde azabı kat kat arttırılır ve onda açaltılmış olarak devamlı kalır.” (el-Furkan 25/69)

3.Dünyada Ebedi Kalma:

“ وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمْ الْخَالِدُونَ ”

“Biz, senden önce hiçbir beşere ebedilik vermedik. Şimdi sen ölürsen, sanki onlar ebedi mi kalacaklar?” (el-Enbiya34/ 2)

4.Ebedi azap:

“ ثُمَّ قِيلَ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ ”

“Sonra o zulmedenlere, “Ebedi azabı tadın!” denilecek” (Yunus 10/52)

“ فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ”

“(O günönlara şöyle diyeceğiz:) Bu güne kavuşmayı unutmanızın cezasını şimdi tadın bakalım! Doğrusu biz de sizi unuttuk; yaptıklarınızdan ötürü ebedi azabı tadın!” (es-Secde 32/14)

Göröldüğü üzere “ebedi azab” anlamındaki iki ayet manevi alanda suç işleyen (mücrim) günah işlemek suretiyle de kendilerine ve başkalarına zulmeden kişileri konu edinmiştir.

5. Cennet ve Cehennemde Kalış Süresini Bildirmek Üzere Kullanıldığı Yerler

A- Ebedilik Cenneti (Cennetu’l- huld):

(قُلْ أَذَلِكَ خَيْرٌ أَمْ جَنَّةُ الْخُلْدِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ كَانَتْ لَهُمْ جَزَاءٌ وَمَصِيرًا)

“De ki: Bu mu daha hayırlı/iyi, yoksa takva sahiplerine vaat edilen ebedilik cenneti mi?”

(el-Furkan 25/15)

Hz. Muhammed’i ve O’nun getirdiğı vahyi inkâr edenler, davranışlarının karşılığını bulacakları kıyametin vukuunu düşünmek istemeyenler için hazırlanan alevli ateşe karşılık, muttakilere (takva ehline) vaad edilen ebedilik cenneti “cennetu’l-huld” terkihiyle ifade edilmiştir.

B- Ebediyet Yurdu (Dârû’l-huld):

“ذَلِكَ جَزَاءُ أَعْدَاءِ اللَّهِ النَّارُ لَهُمْ فِيهَا دَارُ الْخُلْدِ جَزَاءٌ بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ”

“İşte bu, Allah düşmanlarının cezası ateştir. Ayetlerimizi inkâr etmelerinden dolayı, orada onlara ceza olarak ebedi kalacakları yurt (cehennem) vardır” (Fussilet 41/28)

Bu ayette, küfür yolunu tutanlar ve özellikle Kur’anı inkâr edenler “Allah’ın düşmanlar” diye nitelendirilmiş, cezalarının ateş (cehennem) olacağı bildirilmiş ve bunun kendileri için (Dârû’l-huld) (ebediyet yurdu) teşkil edeceği beyan edilmiştir

C- Ebedi Yaşamın Başladığı Gün(Yevmü’l-huld):

“ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ ذَلِكَ يَوْمُ الْخُلُودِ”

“Oraya selamete girin. İşte bu, ebedi yaşamın başladığı gündür” (Kâf 50/34)

Ayetin sibakından da anlaşılacağı üzere muttakilere ait, ölümsüz cennet hayatı vardır. İşte bu ebedi yaşamın başladığı gün bu ayette "Yevmü’l-huld" "يَوْمُ الْخُلُودِ" terkihiyle ifade edilmiştir.

6. Ebedilik Ağacı (Şeceretü’l-Huld):

“فَوَسَّوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَذَلِكَ عَلَى شَجَرَةٍ الْخُلْدِ وَمَلِكٌ لَا يُبْلَى”

“Derken şeytan onun aklını karıştırıp “Ey Âdem! Dedi, sana ebedilik ağacını ve sonu gelmez bir saltanatı göstereyim mi?” (Taha 20/120).

Bu ayette Hz. Âdem ile Havva’nın yemekten men edildikleri ağaç “Şeceretü’l-Huld” olarak adlandırılmıştır.

7. Ölümsüz olan, ebediyen kalan/kalanlar:

Dördü müfred, biri tesni diğerleri cemi’ siğası olmak üzere yetmiş dört yerde geçen “hâlid” kelimesi, otuz yedi ayette cennet ehli için, iki ayette de dünya veya mutlak manada ebediyeti ifade etmek için kullanılmıştır.

A- Müfrede örnek:

“وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَارًا خَالِدًا فِيهَا وَلَهُ عَذَابٌ مُهِينٌ”

“Kim Allah’a ve peygamberine karşı isyan eder ve sınırlarını aşarsa Allah onu, ebediyen kalacağı bir ateşe sokar ve onun için alçaltıcı bir azap vardır” (en-Nisa 4/14).

B- Tesniye’ye örnek:

“فَكَانَ عَاقِبَتُهُمَا أَنَّهُمَا فِي النَّارِ خَالِدِينَ فِيهَا وَذَلِكَ جَزَاءُ الظَّالِمِينَ”

“Böylece /nihayet ikisinin de (insan ile şeytan) sonu, içinde ebedi kalacakları ateş olacaktır. İşte bu, zalimlerin cezasıdır” (el-Haşr 59/17).

C- Cemi' sigasıyla cennet ehli için kullanımına örnek:

” وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ”

“İman edip yararlı iş yapanlara gelince onlar da cennetliklerdir. Onlar orada devamlı kalacaklardır” (el-Bakara 2/82).

D- Cemi' sigasıyla cehennem ehli için kullanımına örnek:

” وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ”

“Ayetlerimizi yalanlayanlar ve büyüklenip onlardan yüz çevirenler var ya, işte onlar ateş ehlidir. Onlar orada ebedi kalacaklardır” (el-A'raf 7/36).

E- Cemi' kalıbıyla gelip dünyada veya mutlak manada ebediyeti ifade eden ayetlere örnek:

” وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا لَا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَمَا كَانُوا خَالِدِينَ ”

“Hem onları (peygamberleri) yemek yemeyen cesetler yapmadık; onlar ölümsüz de değildirlir” (el-Enbiya 21/8).

” وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ ”

“(Ey Rasulüm) Senden önce de hiçbir insana ölümsüzlük vermedik. Şimdi (sen) ölürsen, sanki onlar ebedi mi kalacaklar?” (el-Enbiya 21/34)

8. Daima genç kalan (Muhalledun):

” يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ ”

“Çevrelerinde (hizmet için) daima genç kalıp ihtiyarlamayan gençler dolaşır” (el-Vakıa 56/17).

Ayette geçen "muhalledun" kelimesine "kolunda bileziği, kulağında küpesi olan gençler." anlamı da verilmiştir. Ancak bu tefsir şekli müfessirlerce pek tercih edilmemiştir. Nitekim Rağıb el-İsfahani kelimeye verilen ikinci anlamı zayıf görüş olarak zikretmiş (Rağıb, 2005: 161). Vakıa suresindeki bu iki ayetle ilgili söylediklerimizin, aynısı İnsan suresinin 19. ayetinde geçen ifade için de geçerlidir: “ وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ ” (el-İnsan 76/199)

Kur'an'ı Kerim'in anahtar kavramlarından biri olan “Huld” kavramının sahip olduğu yakın anlam, anlamdaşlık ve zıt anlam çerçevesini şu şekilde belirtmek mümkündür: Öncelikle *huld* kavramının sahip olduğu yakın anlamlılık ve anlamdaşlık içerisinde yer alan kavramları teorik ve pratik açıdan şöyle sıralayabiliriz: *Ebed, beka, sabit, daim, lubs, istimrar, memdud, muks, muhlet, imla, te'cil*.

Huld odak ve anahtar kavramının karşıt anlam ilişkisi içerisinde olduğu kelime ve kavram dokusunu ise teorik ve pratik açıdan şu şekilde sıralayabiliriz: *zeval, fena, zehuk, ihbat, cenef, hebal, hüsrân, huluvv, humud, haybet, inkita, demar, vezet, firar, rucu', nekese, nakeze, nakâse*.

4.4. Müfessirlerin Huld Kavramı Ve Türevlerinin Geçtiği Ayetlere Yönelik Değerlendirmeleri

Huld kavramının geçtiği ayetlere yönelik açıklama ve değerlendirmede bulunan gerek klasik ve gerekse daha sonraki dönem müfessirlerin tesbit ve yorumları kavramımızın kuranda ifade ettiği anlamın tesbiti açısından büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle, başta klasik tefsirler olmak üzere ulaşabildiğimiz önemli tefsirlerin değerlendirmelerine yer vermeye çalışacağız. Müfessirleri klasik ve çağdaş diye ayırmamız sadece zaman itibariyledir. Yirminci asır öncesini klasik sorasını ise çağdaş olarak nitelendirmişiz

4.4.1. Klasik Dönem Müfessirlerin Değerlendirmeleri

Bu başlık altında Kur’anda geçen huld kavramı ve türevlerine ilişkin klasik tefsirlerde yer alan açıklamalara yer vereceğiz. Bu hedef doğrultusunda ilim dünyasında şöhret bulmuş ve tefsir sahasında önemli bir yere sahip olan klasik tefsircilerin konuya bakış açılarına yer vereceğiz. Ancak bu tefsirlere başvururken, özellikle belli başlı bir takım ayetleri ele alacağız. Zira Konunun aydınlatılması için zikredeceğimiz ayet-i kerimelere yönelik klasik tefsirlerin açıklamaları, konuyla ilgili zikretmediğimiz diğer ayetlerle ilgili bizlere fikir verecektir. Yani zikredilmeyen ve konuyla ilgisi olan diğer ayetleri de bu doğrultuda anlamak pekâlâ mümkündür.

Bu noktaya dikkat çektikten sonra konuyla ilgili zikredeceğimiz ayet-i kerimelere yönelik klasik tefsirlerin açıklama ve yorumları hususunda şöyle bir yöntem izleyeceğiz: Öncelikle ilgili ayet-i kerimeyi orijinal metniyle, bulunduğu sure ve ayet numarasıyla birlikte aktaracağız daha sonra klasik tefsirlerin bu ayetle ilgili değerlendirmelerine yer vereceğiz. Daha sonra başka bir ayete geçilerek aynı yöntem izlenecektir.

A- Yunus süresi 10/52. Ayeti kerime:

” ثُمَّ قِيلَ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ هَلْ تُجْزَوْنَ إِلَّا بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ ”

“Sonra zulmedenlere “Huld azabını” tadın denilecektir ” (Yunus10/52) ayet-i kerimede geçen “ عَذَابَ الْخُلْدِ ” tamlamasıyla ilgili klasik tefsirlerin değerlendirmeleri:

et-Taberî: “Asla fena ve zeval bulmayan ve sizin için ebedi olan Allah’ın daimi azabını yudumlayınız/tadınız” (et-Taberî, 2001: VII, 143).

el-Kurtûbî: “Yani kesintiye uğramayacak olan azabı tadın...” (El-Kurtûbî, 1996:VIII, 324).

el-Âlûsî: “...Daima elem veren...” (el-Âlûsî, 2000:XI, 135).

Ebu's-Su'ûd: “... Daima elem veren ...” (Ebu's-Su'ûd, 2001:III, 510).

el-Beydavî: “...Daima elem veren...” (el-Beydâvî, 1999: I, 438).

en-Nesefî: “Yani devamlılık azabını tadın...” (en-Nesefî, 1996: II, 239).

eş-Şevkânî: “Yani kesintiye uğramayacak olan daimi azabı tadın” (eş-Şevkânî, 1997: II, 634).

B- el-Enbiya 21/34. Ayeti kerime:

” وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ ”

“Biz, senden önce (Ya Muhammed) hiçbir beşere “huld” vermedik...” (el-Enbiya 21/34)

et-Taberî: “Zikri yüce olan Allah Nebisi Muhammed sallallahu aleyhi veselleme şöyle hitab ediyor:” Ey Muhammed! Biz senden önce, dünyada beni Âdemden hiç kimseye ebediyet bahşetmedik ki seni dünyada ebedi kılalım. Bilakis senden önceki elçilerimiz nasıl vefat etmişlerse sen de vefat edeceksin” (et-Taberî, 2001: X, 29)

İbn Kesîr: Rivayet tefsiri ağırlıklı olması nedeniyle zikri geçen ayeti, Rahman Süresinin 26 ve 27. ayeti kerimeleriyle tefsir etmiştir: “Yer üstündeki her şey fanidir. Çok yüce azamet ve iyilik sahibi olan Rabbinin zatı bakidir, baki kalacaktır”(Rahman 27/26). Müfessirimizin, Enbiya otuz dörd'ü bu ayetle tefsir etmesi Enbiya otuz dört'te geçen “Huld” kavramına fenanın karşısı ola *bekâ* anlamını yüklediğini göstermektedir (İbn Kesir, 2000: IX, 403).

el-Âlûsî: “Yani dünyada devamlı ve ebedi kalmayı, çünkü bu yaratılış hikmetine muhaliftir. Ayette geçen “el-huld” ifadesinin uzun süre kalmak anlamına geldiği söylenmiştir. ”Esaî’ye (üçayak: eskiden ateş üzerinde kabın ısıtılması için üzerine konduğu üçtaş, Havalid denmesi de bu kabil’ dendir.) (el-Âlûsî, 2000:XVII, 44)

ez-Zemahşerî: “Bir kısım insanlar Hz. Peygamberin öleceğini düşünerek bu konuda onunla alay ediyorlardı. Allah (c.c.) onların bu tutumuna şöyle karşı çıkmıştır: “Allah, dünyada hiçbir beşerin ebedi kalmayacağı hususunda kesin hüküm ve karar vermiştir. Sen de Ey Muhammed (sav) ölüme maruz kalacaksın, onlar da mutlaka ölüme maruz kalacaklardır.” Durum bundan ibaret iken, Ey Muhammed (SAV) sen vefat etmen durumunda onlar senden sonra baki mi kalacaklar? (ez-Zemahşerî, 1998: IV, 144).

Görüldüğü üzere müfessirimiz “Huld” kavramını *bekâ* ile eşanlamli olarak kullanmıştır

el-Celâleyn: “Yani dünyada baki kalma (yok olmama)” (el-Mahallî, 2005:324).

en-Nesefî: “... Daim kalıcı olmak...” (en-Nesefî, 1996: III, 119).

eş-Şevkânî: “Yani dünyada sürekli kalıcı olmak, bekanın devam etmesi” (eş-Şevkânî, 1997: III, 555).

C- el-Bakara 2/39. ayeti kerime:

“وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ”

“O inkâr edip ayetlerimizi yalanlayanlara gelince, işte onlar ateş ehlidirler, onlar orada ebedi olarak kalıcıdırlar” (el-Bakara 2/39).

et-Taberî: “... Yalnızca cehennem ehli olanlar, ateşte (Cehennem'de) süresiz ve sonsuza dek kalacaklardır” şu hadiste de ifade edildiği gibi: “... Cehennem ehline gelince onlar orada ne ölürler ne de yaşarlar, ancak bazı insanlar ki işledikleri hata ve günahları nedeniyle kendilerine ateş isabet etmiştir, ateş bunları öldürür taki kömüre dönüşünceye kadar sonra bunlar için şefaât konusunda izin verilir” (et-Taberî, 2001: I, 323).

İbn Kesir: “Yani orada ebedi kalacaklar, Cehennem onlar için kaçınılmaz ve bertaraf edilemez olup onlar için asla bir kurtuluş yoktur” (İbn Kesîr, 2000:I, 372).

er-Râzî: “...İster insanlardan olsun, ister cinlerden olsun onlar ebedi (daimi) azap ehlidirler (er-Râzî, 1990: III, 27).

İbn Abbâs: “...Onlar ateşte daimidirler, ne ölürler ve ne de oradan çıkarlar”

(İbn Abbâs, 1979:I, 111).

el-Celâleyn: “Ebedi kalacaklar ne yok olurlar ne de oradan çıkarlar” (es-Suyûtî, 2005:7).

D-Fussilet 41/28.ayet-i kerime:

“ذَٰلِكَ جَزَاءُ أَعْدَاءِ اللَّهِ النَّارُ لَهُمْ فِيهَا دَارُ الْخُلْدِ جَزَاءُ بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ ”

“İşte bu, Allah’ın düşmanlarının cezası ki, ateştir. ...orada onlara daru’l-huld vardır” (Fussilet 41/28).

et-Taberî: “Yani Allah’a şirk koşan için cehennemde (ateşte) daru’l-huld vardır. Yani süresiz ve sonsuz kalma, durma yurdu vardır” (et-Taberî, 2001:XII, 123).

er-Râzî: “Onlar için orda ebedi azap yurdu vardır...” (er-Râzî, 1990:XVII, 102).

el-Bağavî: “Onlar için orada kendisinden intikal olunmayan ikamet yurdu vardır...” (el-Bağavî1992: V, 65).

E-Hûd 11/107.ayet-i kerime:

“وَأَمَّا الَّذِينَ سَعَدُوا فِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ ”

“...Gökler ve yer durdukça onlar orada ebedi olarak kalıcıdırlar: Ancak Rabbinin dilediği müstesna...” (Hûd 11/107)

et-Taberî: “Zikri yüce Allah, ” خَالِدِينَ فِيهَا ” sözüyle onların orada kalışını;

” مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ ” sözüyle de kalışlarının ebedi olduğunu belirtiyor. Çünkü Araplar bir şeyi ebediyetle nitelendirmek istediklerinde / ebedi olduğunu belirtmek için” bu şey yer ve gök devam ettikçe devam eder” (yani ebediyen devam eder) derler. *İşte* bundan dolayı Allah (c.c) onlara, birbirleriyle iletişimde kullandıkları bir usulpla hitab

etmiştir öyleyse "Yer ve gökler devam ettiği sürece" terkibinden kastedilen mana onlar orada ebedi olarak kalıcıdır (et-Taberî, 2001: VII, 136).

İbn Kesîr: Bu ayetle ilgili yukarıda Taberî'den aktardığımız bilgileri, Taberiye isnaden aynen aktarır ve devamında şöyle der: "Ben derim ki; buradaki "yer ve gökler" den cins (tür) mananın murad edilmesi de muhtemeldir. Çünkü ahiret'e yer ve göklerin olması zorunludur. Allah (c.c)'nin İbrahim Suresinin 48. ayetinde buyurduğu gibi: "O gün yer başka bir yerle, gökte başka bir gökle değiştirilir." (İbrahim, 13/48). Bu nedenle Hasan-ı Basri (Hz.): " مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ " ifadesindeki yer ve gökler değiştirilen yer ve göklerdir"der. Yani ahiretteki yer ve gökler devam ettiği sürece"demektir (İbn Kesîr, 2000: VII, 472).

el-Âlûsî: "Yer ve gökler devam ettiği sürece" bu ifade ebediyet ve kesintisizlikten ibarettir. Arapların kullanımına uygun olarak: "bir yıldız parıldadığı sürece bunu yapmam ve fecr aydınlatığı sürece, gece ve gündüz birbiri ardınca gittikçe..." bu ve benzeri ifadeler onların (Arapların) nezdinde ebediyetten kinayedir. Yoksa " مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ " ifadesinden kasıt "onların (cehennemliklerin) cehennemde kalma süreleri yer ve göklerin devamına bağlıdır" şeklinde bir mana kastedilmiyor. Çünkü delaleti kat'i olan nasslara göre, yer ve göklerin devamlılığı sona erecek; onlar ise cehennemde ebedi kalacaklardır.

Ayette geçen yer ve göklerden ahiretteki yer ve göklerin kastedilmesi durumunda, onların Cehennemde kalması ahiretteki yer ve göklerin devamına bağlı kalacaktır. Bu ise onların orada ebedi kalacakları anlamına gelir. Çünkü ahiretteki yer ve gökler ebedidir. Varlığı onların varlığının devam etmesine bağlanan şey de ebedidir. Öyleyse cehennemliklerin cehennemde kalması da ebedidir (el-Âlûsî, 2000:XII, 141, 142).

er-Râzî: " Bu ifadede iki mesele vardır: Birinci mesele: bir kısım âlimler, " kâfirlerin azabı sonludur ve bir gün son bulacaktır" derler, bunun için de akli ve nakli birtakım deliller öne sürerler. Kur'an'dan delil olarak yukarıda geçen ayetin de içinde bulunduğu bir takım ayetleri zikrederler. Yukarıdaki ayeti iki açıdan, delil olarak ileri sürerler:

İlk olarak Allah (c.c) "yer ve gökler devam ettiği sürece" buyurmuştur. Bu ifade, cehennemliklerin cehennemde kalacakları süre, yer ve göklerin devam etmesine bağlı olduğunu gösterir. Oysa yer ve göklerin sonlu olduğu konusunda görüşbirliği vardır öyle ise kâfirlerin azabının süresinin de sonlu olması gerekir.

İkinci olarak " إِنْ شَاءَ رَبُّكَ " ifadesi göreceklere azap müddetinden istisnadır, müstesnanın gerçekleşeceği zaman bu azabın son bulacağına delalet eder. Kendisine tutundukları bir başka ayet-i kerime de Nebe' suresindeki şu ayet-i kerimedir: " لَا يَشِينُ فِيهَا أَحْقَابًا " (en-Nebe' 23) Burada Allah (c.c) onların bu azapta kalmalarının bir kaç asırla sınırlandığını açıklamıştır, asırlar ise ne kadar uzun olursa olsun mutlaka bir gün sona erecektir. Akli delil olarak da şu iki hususu öne sürmektedirler:

1.Hiç şüphesiz kâfirlerin işlediği günah sınırlı ve sonludur. Sınırlı ve sonlu bir günaha karşılık, sınırsız ve sonsuz bir cezanın olması zulümdür. Zulüm ise caiz değildir.

2.Öte yandan bu azap ve ceza, bir yarardan hali olduğu için çirkindir. Yarardan hali olduğunun izahı; Bu ceza Allah'a hiçbir yarar sağlamaz; çünkü O menfaat ve zararın kendisine erişmesinden münezzehtir. Bu azabın cezalandırılan kişiye de bir yararı yok; çünkü onun açısından bu azap sadece zarardır. Onun dışındakilere de bir yararı yok; çünkü cennet ehli sahip oldukları lezzetle meşgul olmaktadır. Bu nedenle başkalarının daimi bir azapla cezalandırılmasında onlar için hiçbir yarar yoktur.

Bütün bunlardan çıkan sonuç; ebedi azabın hiçbir yararı olmadığı için caiz olmaması gerekir. Ancak islam ümmetinin büyük çoğunluğu, kâfirin azabının kesinlikle

ebedi olacağı konusunda ittifak etmiştir. Muhaliflerin delil olarak tutundukları ayete cumhurun cevabı ise şu olmuştur: ilk olarak “ما دامت السموات والارض” ayetinde geçen yer ve göklerden murad ahiretteki yer ve göklerdir. Onların ebedi olması onlara zamansal olarak bağlanan şeylerin de ebedi olmasını gerektirir.

Yer ve göklerin değişeceğine delil olarak da İbrahim suresinin 48. ayet-i kerimesi ile ez-Zümer Suresinin 74. ayet-i kerimesini delil göstermişlerdir. Bir de cennet ehlini gölgesinde barındıracak bir şeye ihtiyaç var. İşte o da yer ve göklerdir. İkinci olarak cevaben şunu dile getirmişler: Araplar devamlılık ve ebediyeti anlatmak için “ما دامت السموات والارض” vb. ifadeler kullanırlar. Allah (c.c) de Arapların birbirleriyle iletişimde kullandıkları dile ve dilsel geleneğe uygun olarak hitab etmiştir. Araplar yer ve göklere benzer birtakım nesnelerin ebediyetine inandıkları için dilsel geleneklerine göre bir şeyi bu nesnelerin varlığına bağlamaları durumunda, o şeyin kesintisiz, devamlı ve ebedi olduğunu anlarız" (er-Râzî, 1990: XVII, 51, 52, 53, 54).

Azabın ebediyeti konusunda ileride daha detaylı bilgi vereceğimiz için bu ayetler çerçevesinde dile getirilen bir takım tartışmaların detaylarına şimdilik girmeyeceğiz. Örneğin ayetteki istisnânın ne ifade ettiğine ve azabın fena bulunacağını ileri süren akli delillere ne tür cevaplar verildiği ve saire.

ez-Zemahşerî: " (ما دامت السموات والارض) Bu ifade iki şekilde anlaşılabilir: Birincisi; yer ve göklerden murad ahiretteki yer ev göklerin olması onlar ise ebediyet için yaratılmış olup daimidirler. Ahiretin yer ve göklerinin olacağının delili İbrahim süresinin 48. ayeti ile Zümer suresinin 74. ayeti kerimesidir. Bir de ahiret ehlini gölgeleyecek bir şeyin olması gerekir, bu ya Allah'ın yaratacağı bir sema ya da arş onları gölgeler, oysa seni gölgeleyen şey de semadır. İkincisi; ayette geçen ifadenin kesintisizlikten ve ebediyetten kinaye olması..." (ez-Zemahşerî, 1998:III, 237, 238).

el-Beydâvî: "Onların azapta daim olmaları ile yerin ve göklerin devamlılığı arasında bir irtibat yoktur (yer ve gökten murat dünyadaki olursa), çünkü nasslar kâfirlerin cehennem'de kesinlikle ebedi kalacaklarına yer ve göklerin ise yok olacağına dalalet ediyor belki burada Arapların ebediyeti temsil yoluyla mübalâğlı bir şekilde ifade etmeleri böyle bir tabirin kullanılmasına yol açmıştır. Azabın devamı ile dünyadaki yer ve göklerin devamı arasında bir irtibatın olduğunu varsaysak bile yerin ve göklerin zevali onların azabının sona ereceği anlamına gelmediği gibi azabın devam etmesinden de onların daim oldukları sonucu çıkmaz. Ancak mefhumî muhalif yoluyla böyle bir sonuca varabiliriz. Çünkü yer ve göklerin devamı azabın devamı için melzum mesabesindedir. Oysa mefhum hiçbir zaman mantukun yerini tutmaz. Zayıf bir görüşe göre de ayetteki yer ve göklerden murad ahiretteki yer ve göklerdir" (el-Beydâvî, 1999: I, 470, 471).

F- el-Beyyine 98/6. ayet-i kerime:

” ان الذين كفروا من اهل الكتاب والمشركين في نار جهنم خالدين فيها. . . ”

“Şüphesiz ki ehl-i kitaptan ve müşriklerden hakkı inkâr edenler, içinde ebedi olarak kalacakları cehennem ateşindedirler. İşte yaratıkların en kötüleridir onlardır” (el-Beyyine 98/6).

et-Taberî: “Onlar orada ebediyen kalıcı olup ne oradan çıkarlar ve ne de orada onlar için hayat son bulur” (et-Taberî, 2001: XV, 292).

İbn Kesîr: “(Yukarıdaki ayette) Allah-u Teala günahkâr olan ehl-i kitap ve müşriklerden, Allah tarafından gönderilen peygamberlere ve kitaplara muhalif olanların akıbetini, karşılaştıkları sonucu haber veriyor ve onların kıyamet günü cehennem ateşinde ebedi kalıcı olup oradan hiçbir yere ayrılamayacaklarını belirtiyor” (İbn Kesîr, 2000: XIV, 425).

İbn Abbas: “Cehennem ateşinde mukim (ikamet edip) olup ne ölürlere ve ne de oradan çıkabilirler” (İbn Abbâs, 1979: VI, 552).

er-Râzî: “Eğer denilse Allah (cc) Beyine altıncı ayette müşrik ve ehl-i kitabın cehennem ateşinde kalıcılığını “خَالِدِينَ فِيهَا” terkihiyle haber verirken sekizinci ayette ise iman edip salih amel işleyenlerin cennette kalıcı olacaklarını “خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا” terkihiyle ifade etmiştir. Neden? Bu soruya şöyle cevap verilmiştir: “Allah’ın rahmetinin azabından daha fazla olduğuna dikkat çekmek için böyle bir tercihe gidilmiştir” (er-Râzî, 1990: XXXII, 48, 49).

G- el-Cin 72/23.ayet-i kerime:

“ومن يعص الله ورسوله فإن له نار جهنم خالدين فيها أبدا”

“ ... Kim Allah’a ve peygamberine karşı gelirse onlar için içinde sonsuza kadar kalacakları cehennem ateşi vardır” (el-Cin 72/23).

Daha önce belirttiğimiz gibi “خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا” terkihi Kur’anı Kerimde on bir Ayet-i Kerimede geçmektedir. Bu ayetlerden üç tanesinde azabın ebediliğini veya cehennem ehlinin orada ebedi olarak kalacaklarını vurgulamak üzere zikredilmişken geriye kalan sekiz ayet ise cennet ehlinin cennette sonsuza dek kalacağını pekiştirmek ve vurgulamak için getirilmiştir.

“خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا” Bu terkihin azabın devamlılığını vurgulamak üzere zikredildiği sure ve ayetler şunlardır:

1- en-Nisa 4/169 Ayet-i Kerimesi: Bu ayette ve bir önceki ayette (168): “*inkâr edip zulmedenleri, Allah’ın mağfiret etmeyeceği ve onları cehennem yolundan başka bir yola iletmeyeceği ve onların orada ebedi olarak sonsuza dek kalacakları*” belirtilmiştir. Burada ebedi azabın gerekçesi olarak küfür ve zulmün nitelikleri ön plana çıkmaktadır.

2- el-Ahzap 33/65: Önceki ayette Allah’ın kâfirlere lanet ettiği ve onlar için alevli bir ateş hazırladığı ifade edildikten sonra bu ayette de “*onların cehennemde daim oldukları ve onlar için bir dost ve yardımcının olmayacağı belirtilmiştir*” Bu ayetlerde de inkâr vasfı ebedi azabın gerekçesi olarak zikredilmiştir.

3-el-Cin 72/23: Bu ayette ise ebedi azabın sebebi olarak Allah ve Rasulüne isyan zikredilmiştir.

Sonuç olarak şunu diyebiliriz: Azapta kalmanın ebedi olduğunu vurgulamak için zikredilen “خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا” terkihi, Allah ve Rasûlünü inkâr eden ve onlara isyan eden zalimlerin, cehennemde kalıcı olduklarını ifade etmek için kullanılmıştır.

Bu kısa açıklamadan sonra konumuza dönerek el-Cin suresinin 23. ayeti ile ilgili klasik dönem müfessirlerinin değerlendirmelerine bir göz atalım. Bu ayette dikkat çekeceğimiz husus : “خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا” terkihidir.

et-Taberî: “Zikri yüce olan Allah şöyle buyuruyor: kim Allah’a kendisine emrettiği ve yasakladığı bir hususta isyan edip Allah’ı ve onun Rasûlünü yalanlar ve peygamberin risaletini inkâr ederse hiç şüphesiz onun için, ebediyen içinde kalacağı bir cehennem azabı vardır” (et-Taberî, 2001: XIV, 128).

İbn Kesîr : “Yani ben ancak size rabbimin risaletini tebliğ ediyorum/bununla yükümlüyüm; öyleyse bundan sonra kim isyan ederse onun için ceza olarak cehennem ateşi vardır, orada ebedi olarak kalacaktır, yani cehennem ateşinden onun için bir kurtuluş ve çıkış yoktur” (İbn Kesîr, 2000:XIV, 156).

İbn Abbâs: “Şüphesiz ki onun için ahrette cehennem ateşi olup orada kalıcıdır, ne ölür ve ne de oradan çıkabilir” (İbn Abbâs, 1979: VI, 379).

eş-Şevkânî: “ابدا” hulud’un manasını takviye ve te’kid içindir yani sonsuza dek orada kalıcıdır” (eş-Şevkânî, 1997: V, 411).

Buraya kadar Huld kavramı ve türevlerinin olumlu veya olumsuz olarak kullanıldıkları ayet-i kerimelere yönelik klasik dönem müfessirlerinin

değerlendirmelerini aktardık. Bu değerlendirmelerde dikkat çeken husus ve ortak nokta, yer verdiğimiz bütün tefsirlerde "huld" kavramına ebedilik, sonsuzluk, devamlılık, kesintiye uğramama, son bulmama, süreklilik gibi anlamların verilmesidir.

Odak kavram olarak ele aldığımız "huld" kavramı, ister Cennet ve nimetleri için kullanılsın, isterse Cehennem ve azabı için kullanılsın veya başka bir münasebetle zikredilmiş olsun yer verdiğimiz klasik tefsirlerin tamamında ona "*devamlılık, ebedilik ve sonsuzluk*" gibi anlamlar verilmiştir. Ancak buradan hareketle klasik dönem tefsirlerinin tamamında bu durum böyledir sonucuna varamayız; zira yukarıda vardığımız sonuç sadece ele aldığımız tefsir kaynakları için geçerlidir.

Klasik dönem tefsir kaynaklarından seçtiğimiz ve kavramımızla ilgili ayetlere yönelik değerlendirmelerine yer verdiğimiz yukarıdaki tefsirlerin, birbirinden etkilendiklerini göz ardı etmememiz gerekir. Bu etkilenme doğal bir durumdur. Çünkü bir alanla ilgili sonradan yazılan eserler, önceden yazılmış olan eserleri genellikle dikkate alırlar ve almaları da gerekir. Sonra gelen müfessirler kendilerinden önce te'lif edilen eserlerin varsa eksik yanlarını tesbit eder ve öncekilerin üzerine kendinden bir şey katarak veya kattığına inanarak eserini meydana getirirler.

4.4.2. Çağdaş Dönem Müfessirlerin Değerlendirmeleri

Son asırlarda t'elif edilen tefsirlerde "*huld*" kavramının geçtiği ayetlere yönelik nasıl bir değerlendirme yapılmıştır, ona bir göz atalım.

4.4.2.1. Süleyman Ateş

el-Araf 8/36 "Ayetlerimizi yalanlayıp onları kabule tenezzül etmeyenlere gelince, onlarda ateş kalıcıdır; onlar orada sürekli kalacaklardır" "... Allah'ın ayetlerini yalanlayıp, onları kabule tenezzül etmeyenlerin de cehennemde ebedi olarak kalacakları vurgulanmaktadır" (Ateş, 1989: III, 355–356).

Yunus 11/ 52: "Sonra zulmedenlere "sürekli azabı tadın" denilecek "yalnız kazandığınız şeylerle cezalandırılmıyor musunuz?" (Ateş, 1989: IV, 8, 234)

el-Bakara 1/81–82: "İnanıp yararlı işler yapanlara gelince, onlar da cennette kalıcıdır, orada ebedi kalacaklardır" (Ateş, 1989: I, 185)

Fussilet 41/28: "O Allah düşmanlarının cezası ateştir. Ayetlerimizi inkâr etmelerinin cezası olarak onlara orada sürekli kalma yurdu vardır" (Ateş, 1989: VIII, 5, 136).

4.4.2.2. Said Hava

el-Bakara 1/81–82 "Yüce Rabbimiz bu ayeti ile böyle bir hayra karşı sevap vermek ile böyle bir kötülüğe karşı da ceza vermenin bu konunun sahipleri (olan her iki grup) üzerinde kesintisiz olarak ebediyen kalacağını bildirmektedir."

"Hayır, kötülük yapıp da günahı kendisini kuşatan kimseler, işte onlar cehennemliktirler. Onlar orada temelli kalıcıdırlar. İman edip Salih amel işleyenlere gelince, cennetliktirler. Onlar orada temelli kalıcıdırlar" (Said Havva, 1989: I, 188).

4.4.2.3. İzzet Derveze

el-Bakara 1/81–82 "...Bize ateş ancak sayılı günlerde dokunacaktır." Derken o kadar kendilerinden emindiler ki sanki Allah'tan bir söz almış gibiydiler. Bu yüzden

işledikleri günahları fazla önemsemezlerdi. Her şeye rağmen bu Allah’a yapılmış bir iftiraydı. Çünkü O’nun koyduğu evrensel yasa ve adalet, “günahı kendisini kuşatan kişilerin ateş ehli olmalarını ve orada sonsuza dek kalmalarını” öngörür, bu tür bir günahı işleyen kim olursa olsun ve yine ilahi yasalar gereği iman edip salih amel işleyenler de cennet ehlidirler ve orada sonsuza dek kalacaklardır” (Derveze, 1997: V, 87).

4.4.2.4. Ömer Rıza Doğrul

el-Bakara 1/81–82: “ Hayır iş öyle değil, günah kazananlar, ağır suçlarıyla kuşananlar, cehennemlikler ve orada daim kalırlar. “İman edip yararlı işler işleyenler ise cennetlikler ve orada daim kalırlar.” Kur’ana göre insan ne yaparsa onun karşılığını görür, kanuni ilahi budur. Kur’anı İngilizceye çevirenlerden olan Sale der ki: “Yahudiler arasında hüküm süren kanaate göre her hangi bir Yahudi, ne kadar kötü olursa olsun cehennemde on bir aydan veya bir seneden fazla kalmayacaktır. Yalnız Dathan ile Ahıram ve dinsiz olan Yahudiler cehennemde daim kalacaklardır” (Doğrul, 1947: I, 37).

4.4.2.5. Konyalı Mehmet Vehbi

el-Bakara 1/81. ayetle ilgili şu ifadelere yer vermiştir: “Cehennemi icap eden esbaba dünyada müdavemet ve mülazemet ettiklerinden ahirette dahi müsebbeb olan cehenneme ebedi mülazim olacakları beyan olunmuştur.”
82. ayetle ilgili “... İman ve amel edenin cennete gireceğine ve onda muhalled kalacağına ayet delildir ” (Konyalı, tsz. : I, 162, 163).

4.4.2.6. Muhammed Esed

el-Bakara 1/81–82:“İşte (böylesine) büyük bir kötülük işleyen ve (bunun) günahıyla çepeçevre kuşatılan kimseler var ya, işte böyleleridir içinde kalmak üzere ateşe mahkûm olanlar./ imana ermiş olup yararlı işler yapanlara gelince, sürekli içinde kalmak üzere cenneti hak edenler de işte bunlardır.”

Yunus 10/52: “O gün ki, (dünya hayatında) haksızlık yapmaya eğilim gösterenlere, Tadı bitmeyen azabı tadın denecek, yapa geldiğiniz işlerin karşılığında başkasıyla mı cezalandırılıyorsunuz sanki? ”

el-A’raf 7/36: “Ama ayetlerimizi yalanlamaya kalkanlar ve onlara kibirle tepeden bakanlar, işte orada kalmak üzere, ateşe girecek olanlar böyleleridir”

el-Bakara 1/39:“Hakikati inkâra saplanmış olanlara ve mesajlarımızı yalanlayanlara gelince işte onlar, içinde yaşayıp kalmak üzere ateşe mahkûm olan kimselerdir” (Esed, 1999: I, 13, 23, 275, 403).

4.4.2.7. Reşid Rıza

el-Bakara 1/25. ayetle ilgili şu ifadelere yer veriyor: “Hulud” sözlükte uzun süre kalma anlamına gelir. Dini bir kavram olarak ise “sonsuz devamlılık” anlamına gelir. Yani onlar cehennemden asla çıkmazlar ve cehennem de onlarla birlikte sona ermeyecektir ki onun yok olmasıyla onlar da yok olsunlar. Bilakis cehennem hayatı sonu olmayan ebedi bir hayattır (Reşid Rıza, 1947: I, 234).

4.4.2.8. Elmalılı Hamdi Yazır

el-Bakara 1/25. “O imanı kâmil ve ameli Salih erbabı bu cennetlerde muhalled ve daimdirler”. Bir kere girince artık bir daha çıkamazlar. Diğer ayetlerde, bu “hulud” ebeden diye te’kid edilmiştir. Hâlbuki dünya vatanı, dünya cenneti ne olsa elden gidebilir, imanı kâmil ve ameli Salih erbabı darı İslam olan vatanlarını bi-izni teala muhafaza ve müdafaa ederler. ...Fakat darusselam öyle değil, asıl asıl cennet bahçelerine gidenler orada ebedi kalırlar ki bütün müjde bundadır. Ve bütün saadet bundadır ve Rıdvan-ı ekber bundadır... (el-Bakara 1/30.ayet) küfre sapanlar ve ayetlerimize yalan diyenler işte bunlar ateş arkadaşlarıdır. Onlar orada muhalled kalacaklardır.

” بَلَىٰ مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ”

(el-Bakara1/81)

“İşte bunlar eshabı nardır... Onlar o ateşte muhalledirler.” Öyle yedi günde, kırk günde değil, hiçbir zaman o ateşten çıkamazlar, daima orada kalırlar, orası âlemi ebedir. Ve bunlar o âleme seyyie ile muhat olarak temiz hiçbir ciheti kalmayarak gitmişler ve artık fenalık o nefislerin hasleti şamesi olmuştur... . Demek oluyor ki, seyyie her tarafını ihata etmemiş olanlar ateşte muhalled değildirler. Kalbinde zerre kadar imanı kalabilenler, günahı günah bilenler hakkında hulud yoktur. Sayılı günler bunlar için tasavvur olunabilir. ”

”وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ”

(el-Bakara 1/82)

Diğer taraftan" İman edip iyi ameller yapan kimseler ise işte bunlar eshabı cennet, hep o cennette muhalledirler"(el-Bakara 1/82). Cennet-cehennem hakkında Allah'ın ahdi, vaid-ü va'di ve peygamberlerine verdiği haberi işte bunlardır. Artık buna karşı rahmeti ilahiyenin gadabı ilahiye sabkı nazariyesine istinat ederek seyyiat ile muhat olmuş ve kalplerinde zerre-i iman kalmamış olanların dahi ateşte muhalled kalmayacaklarını tevehhum etmek, Yahudilerin eyyamı ma'dude ümniyyesine düşmek ve adaleti ilahiyeyi inkâr eylemek demektir. Rahmeti ilahiyenin sebkı ve rahimiyet ile tezahürü, seyyiatın ebedi mücazatını, mahzı seyyie kesilmiş olan nefislerin maliki yevmiddin huzurunda ebedi mağlubiyetlerini iktiza edeceği unutulmamalıdır (YAZIR, 1971: I, 277, 279, 395, 396).

4.4.2.9. Bayraktar Bayraklı

el-Bakara 1/81: “Hayır! Kim bir kötülük eder de, kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte o kimseler cehennemliktirler, onlar orada devamlı kalırlar...” burada da cehenneme giden yol tanıtılmaktadır. Bu yolda ısrar edip günahından dönmeyen insanın yeri, ebedi kalacağı cehennemdir.”

el-Bakara 1/82: “İman eden yararlı işler yapanlara gelince, onlar da cennetliktirler, onlar orada devamlı kalırlar” (Bayraklı, 2001:I, 521, 526).

4.4.2.10. Komisyon(Diyanet)

el-Bakara 1/39: “İnkâr eden ve ayetlerimizi yalanlayanlara gelince onlar cehennemliklerdir ve orada devamlı kalıcıdırılar” (Komisyon, 2003: I, 47).

Çağdaş dönem müfessirlerin huld kavramının geçtiği ayetlere yönelik değerlendirmelerine yer verdiğimiz yukarıdaki bölümde görüldüğü üzere tefsirlerine

müracaat ettiğimiz çağdaş müfessirlerin tamamı huld kavramına devamlılık, ebedilik ve sonsuzluk anlamlarını vermişlerdir.

4.5. Hadiste Huld

Kur'anda geçen "huld" kavramının ifade ettiği anlam ilgili gerekli açıklamadan sonra hadislerde geçen huld kavramı ve ifade ettiği anlama bir göz atalım.

4.5.1. Buhari

Ebu Hureyre Hz. Peygamberin şöyle buyurduğunu rivayet eder: “Her kim bir demir parçasıyla canına kıyarsa elindeki demir parçasını karnına saplar halde ve daimi surette (خَالِدًا مَخْلُودًا فِيهَا أَبَدًا) cehennem ateşinde azap olunacaktır. Ve her kim ki zehirle canına kıyarsa, zehri içer bir halde ebedi ve daim bir surette (خَالِدًا مَخْلُودًا فِيهَا أَبَدًا) cehennem ateşinde azap olunacaktır ve her kim bir dağdan (yüksek bir yerden) kendisini aşağıya atıp öldürürse, bu intihar eden kimse cehennem ateşinde ebedi ve daimi surette kendisini yüksekten aşağıya bırakır bir halde azap olunacaktır” (Buhari, 1992: VII, 32; Müslim, 1992: IX, 301).

İbn Ömer Hz. Peygamberin şöyle buyurduğunu rivayet eder: “Cennet ehlini cennete cehennem ehli de cehenneme girer sonra münadinin biri aralarında şöyle seslenir: “Ey cennet ehli! Ey cehennem ehli! Ölüm yok ebedilik var (خُلُودٌ فَلَا مَوْتَ)” (Buhari, 1992: VII, 199).

Ebu Hureyre Hz. Peygamberin şöyle buyurduğunu rivayet eder: “*Cennet ve cehennem ehline sizin için ebedilik var, ölüm yok* (خُلُودٌ فَلَا مَوْتَ) *denir*” (Buhari, 1992: VII, 200).

Yine Ebu Hureyre Hz. Peygamberin şöyle buyurduğunu aktarıyor: “*Ölüm siyah-beyaz karışık renkli bir koç şeklinde getirilir...*” (Buhari, 1992: V, 236). Hadisin devamı birkaç lafız değişikliği dışında Müslim’in konuyla ilgili yukarıda geçen üçüncü sıradaki rivayetiyle aynıdır

Enes b. Malik Hz. Peygamberin şöyle buyurduğunu rivayet eder: “Allah (c.c) kıyamet gününde müminleri bir araya toplar ve onlar kendi aralarında şöyle konuşurlar: “Bulduğumuz bu yerden rahatlığa kavuşmamız için Rabbimize bizim için şefaathçi olacak birini arasaydık ne iyi olurdu” bunun üzerine Âdem (A.S)’ın yanına gelerek Ey Âdem insanların içinde bulundukları durumu görmüyor musun sen ki Allah’ın yedi kudretiyle yarattığı ve melekleri kendisine secde ettirdiği ve her türlü eşyanın ismini kendisine öğrettiği bir zatsın, bulduğumuz bu yerden kurtulmamız için bize şefaath et. Âdem (A.S) “Ben bunu yapabilecek bir durumda değilim der ve duçar olduğu hadisesini onlara zikreder ve onlara şöyle der: size tavsiyem Nuh (A.S)’a gidin çünkü O Allah’ın yeryüzünde insanlara gönderdiği ilk elçidir. Onlar Nuh (A.S)’a giderler, Nuh (A.S) bunu yapamayacağını buna gerekçe olarak da malum hatasını onlara zikreder ve Halilur-Rahman olan İbrahim (A.S) a gitmelerini öğüt verir. İbrahim (A.S) a gelirler ancak İbrahim (A.S) bunu yapamayacağını söyler ve hatalarını onlara zikreder, ancak kelimullah olan, kendisine Tevrat’ın verildiği Musa (A.S)’a gitmelerini söyler. Ona gelirler o da hatasını zikrederek bunu yapamayacağını söyler ancak Ruhullah ve Allah’ın kelimesi, elçisi ve kulu olan İsa (A.S)’a gidin onlar İsa (A.S)’a gelirler, İsa (A.S) da ben şefaath edebilecek durumda değilim ancak size tavsiyem gelmiş ve geçmiş bütün günahları bağışlanmış olan Hz. Muhammed Sallallahu aleyhi ve sellem gidin der. Onlar da bana gelirler bende rabbimden bunun üzerine izin talep ederim ve bana izin verilir bende zatı ulûhiyeti temaşa eder etmez secdeye kapandım, dilediği bir süre

Allah (c.c) beni secde de bıraktı sonra bana “Ey Muhammed başını kaldır” denilir. Söyle dinleneceksin, iste verileceksin, şefaet et şefaatin kabul edilecektir. Bunun üzerine Rabbimin bana öğrettiği hamd çeşitleriyle ona hamd ederim ve bana bir sınır çizilir, cehennem ehlinden bir kısmını cennete girdiririm ve dönerim.

Rabbimi temaşa ettiğimde tekrar secdeye kapanırım secde de Allah’ın dilediği kadar kalırım sonra bana ey Muhammed “Ey Muhammed başını kaldır” denilir. Söyle dinleneceksin (işitileceksin), iste istediğin verilecek, şefaet et şefaatin kabul edilecektir. Bunun üzerine Rabbimin bana öğrettiği hamdu sena ile onu hamd ederim. Sonra şefaet ederim, bana bir sınır çizilir ve ben onları (cehennem ehlinden olan) cennete girdirip sonra geri gelirim... Ve şöyle derim: Ey Rabbim! Kur’anın alıkoydukları ve kendilerine Cehennemde ebedi kalıcı olmanın takdir edildiği kişiler (وَجِبَ عَلَيْهِ الْخُلُودُ) hariç, ateşte (cehennemde) hiç kimse kalmadı. Hadisin devamında Hz. Peygamber (S.A.V) şöyle buyuruyor: “Kalbinde arpa tanesi miktarınca iman olup ta La ilahe illallah diyen herkes Cehennemden çıkar. Sonra kalbinde hardal(zerre) miktarınca iyilik (iman) bulunanlar, Cehennemden çıkarlar ” (Buhari, 1992: VIII, 172).

4.5.2. Müslim

Ebu Hureyre Allah Rasul’ünden şunu rivayet ediyor:“Her kim cennete girse nimetlenir, mutlu olur, üzüntü ve sıkıntı yaşamaz, gençliği fena bulmaz” (Müslim, 1992: IX, 172).

Yine Ebu Hureyre Allah Rasul’ünden şunu aktarır: “(Cennette) Münadinin biri şöyle seslenir: (ey cennet ehli) şüphesiz ki sizin için ebediyen sıhhat var, hastalık yok ebedi yaşam var ölüm yok(خلود فلا موت), ebedi gençlik var ihtiyarlık yok, sizin için daima nimetlenmek mutluluk var sıkıntı ve keder yok”. (Müslim, 1992: IX, 173)

Ebu Said el-Hudri Allah Rasul’ünden rivayet eder: “Kıyamet gününde ölüm, siyah- beyaz karışık (kül rengi) renkli bir koç şeklinde getirilir. Ravi Ebu Kureyb “o koç Cennet ile cehennem arasında durdurulur” ifadesini ilave etmiş, hadisin geri kalan kısmında ravilerin ittifakı var) ve sonra şöyle nida edilir: “Ey cennet ehli bunu tanıyor musunuz? Onlar boyunlarını uzatarak bakarlar evet bu ölümdür. Sonra cehennem ehline dönülür ve bunu tanıyor musunuz? Diye sorulur, onlar da boyunlarını uzatarak bakarlar ve evet bu ölümdür, derler. Sonra o koçun kesilmesi emredilir ve kesilir sonra şöyle denir: “Ey cennet ehli! Ölümsüzlük var ölüm yok (خلود فلا موت) Ey cehennem ehli ebediyet (ölümsüzlük)var, ölüm yok (خلود فلا موت)” (Müslim, 1992: IX, 182).

Abdullah bin Ömer Hz. Peygamberden şunu rivayet eder: “Allah (c.c) cennet ehlini cennete cehennem ehlini de cehenneme girdirdikten sonra aralarından biri kalkar ve şöyle seslenir: Ey Cennet ehli! Ölüm yok, ey Cehennem ehli! Ölüm yok. Bunun üzerine herkes bulunduğu durumda ebedi olarak kalır كل خالد فيما هو فيه” (Müslim, 1992: IX, 183).

Yine İbn Ömer Hz. Peygamberin şöyle buyurduğunu rivayet eder:“Cennet ehli Cennete cehennem ehli Cehenneme girdiğinde, ölüm Cennet ile Cehennem arasına getirilir sonra münadinin biri şöyle seslenir: “Ey cennet ehli! Ölüm yok(لاموت), ey cehennem ehli! Ölüm yok (لاموت)” bunun üzerine cennet ehli sevinçlerine sevinç katar, cehennem ehli de üzüntülerine üzüntü katar ”(Müslim, 1992: IX, 183).

4.5. 3. Tirmizî

Tirmizî'nin *Sünen*'inde konuyla ilgili geçen hadisler:

Ebu Hureyre'den gelen bir rivayete göre: “Biz, ey! Allah'ın Rasulü bize ne oluyor da sizin yanınızda olduğumuzda kalplerimiz incelir ve dünya konusunda zahidleşir ve ahiret ehlinden oluruz ancak huzurunuzdan ayrıldığımızda, ailemizin yanına varıp onlarla haşır neşir olduğumuzda ve çocuklarımızı kokladığımızda kendi kendimizi yadırgıyoruz (dünyaya daldık diye)?” Allah Rasulü (S.A.V) (cevaben) şöyle dedi: “Şayet siz huzurumdan çıktığınız halet-i ruhîye içerisinde olsanız, melekler sizi evleriniz'de ziyaret ederdi, şayet hiç günah işlemeseydiniz Allah (c.c) yeni bir topluluk yaratırdı ki günah işlesinler, sonra onlara mağfiret edilsin, günahları bağışlansın”.

Ebu Hureyre (Hadisin devamında) Ey Allah'ın Resulü! Mahlûkat neden yaratılmıştır (hangi maddeden)? Diye sordum. Allah Rasulü (S.A.V) “su'dan” dedi, peki cennet neden yaratılmıştır? Dedim. O (S.A.V): “cennetin duvarları bir tuğlası gümüşten, bir tuğlası da altından örülmüş olup, çimentosu çok etkin bir misk kokusundan, taşları inci, yakuttan, toprağı ise zaferandan'dır. Her kim oraya girerse nimetlerinden yararlanır, mutluluk ve huzur içerisinde olur ümitsizlik ve üzüntü duymaz, ebedi olur, ölümsüzleşir (ويخلد ولا يموت) ve elbiseleri çürümez, eskimez, daim genç kalır.” sonra Allah Rasulü (S.A.V) şöyle devam etti: “üç kişi vardır ki onların duaları (istekleri) asla geri çevrilmez: Adil idareci, iftarını açıncaya kadar oruçlu kişinin ve mazlumun duası, Allah (c.c) bu duaları bulutların üstüne yükseltir, onlara sema kapıları açılır ve Rab Azze ve Celle: “İzzetime and olsun ki kısa bir zaman sonra olsa bile kesinlikle sana yardım edeceğim” der (Tirmizî, 1992: IV, 672)

Ebu Hureyre'den merfu bir senedle şunu aktarır: “Her kim bir demir parçasıyla canına kıyarsa kıyamet günü elinde o demir parçası olduğu halde gelir (kabrinden o halde çıkıp arasata gelir) o demir parçasıyla karnına sürekli vurur (onu sürekli karnına batırır) ve cehennem ateşinde sonsuza dek, ebediyen kalır (خالداً مخلداً ابداً). Ve her kim ki zehirle canına kıyarsa kıyamet gününde elinde o zehiriyle gelir. Sonsuza dek (خالداً مخلداً ابداً) cehennem ateşinde o zehri içer” (Tirmizî, 1992: IV, 386).

Hiz. Ali tarikıyla şunu haber verir: “Allah Rasulü (S.A.V) şöyle buyurdu: “şüphesiz ki cennette huriler için bir toplanma yeri vardır, melekler, mahlûkatın daha önce bir benzerini işitmedikleri yüksek bir sesle seslenir ve şöyle derler: “Biz ebedi hayata mazhar olanlarız, asla fena bulmayız (نحن الخالدات فلا نبيد), bolluk ve refah içinde nimetleniyoruz, üzüntü ve sıkıntı duymayız, biz razı olmuş kimseleriz, asla darılmayız, bizim için olan ve bizim de kendisi için olduğumuz kimselere müjdeler olsun!” (Tirmizî, 1992: IV, 696)

Zeyd b. Erkam Allah Rasul'ünden şunu haber veriyor: "Bedevilerden bir grupla birlikte Hiz. Peygamber (S.A.V) önderliğinde bazı gazvelere iştirak ettik, bir gazve esnasında biz suya gitmek için acele ettiğimizde bedeviler bizden önce suya varırlardı, içlerinden biri arkadaşlarından önce gider havuzu doldurmak için etrafını toprakla çevirir ve üst tarafına da deriden sergisini yere sererek oturur arkadaşları gelinceye kadar beklerdi. Ensardan bir adam bedevinin yanına gelerek su içmek için devesinin yularını gevşetti, bedevi suyu almasına engel oldu (ancak o) buna rağmen su kabını çıkardı bedevi bunun üzerine tahtayı kaldırarak ensarının başına vurdu ve başını yardı, o esnada münafıkların başı olan Abdullah b. Übey bin Selül geldi, onun arkadaşlarından biri olan bu ensari ona olayı haber verdi. Bunun üzerine Abdullah b. Übey bin Selül öfkeleni ve bedevileri kastederek şöyle dedi: “Allah Rasulünün etrafında bulunanlara infakta bulunmayın ki dağılsınlar.” Bedeviler, yemek hazırlandığında Allah Rasulünün sofrasında hazır olurlardı bu nedenle Abdullah bin Übey bin Selül arkadaşlarına şöyle

dedi: “O bedeviler Hz. Muhammed’in etrafından dağıldıklarında, Hz. Muhammed’e (S.A.V) yemek götürün ki o ve onunla beraber olanlar yesin” sonra arkadaşlarına dönerek şöyle dedi: “Allah’a and olsun ki Medine’ye döndüğümüzde güçlü olan zelil olanı oradan mutlaka çıkaracaktır.”

Bu olayı anlatan Zeyd, ben Hz. Peygamberin terikesindeydim ve Abdullah bin Übey bin Selül’ün söylediklerini işittim ve amcama haber verdim. Amcam da Hz. Peygamber’e giderek olanları haber verdi bunun üzerine Hz. Peygamber (S.A.V) onu tasdik etti beni ise yalanladı sonra amcam bana geldi ve şöyle dedi: “Benim kesinlikle iyilikten başka bir niyetim yoktu, ancak gel gör ki Allah Rasulü sana kızdı, Müslümanlar da seni yalanladı. Bunun üzerine hiç kimsenin üzülmeyeceği kadar üzüldüm. (yine Zeyd anlatıyor) Bir yolculukta Hz. Peygamber (S.A.V) birlikte yürüyorken zihnim(kafam) bir üzüntüden kurcalanıyordu Birden Allah Rasulü (S.A.V) yanıma gelerek kulağımı okşadı ve yüzüme güldü (bu davranışına karşılık) dünyada ebedi yaşama hakkı bana tanınsaydı bu kadar beni sevindirmezdi (ان لي بها الخلد في الدنيا) sonra Hz. Ebu Bekir yanıma gelerek: Allah Rasulü sana ne dedi? Diye sordu, ben de bir şey söylemedi sadece kulağımı okşadı ve yüzüme güldü dedim, Hz. Ebu Bekir müjdelen (müjdeler olsun) sonra Hz. Ömer yanıma geldi ona da Hz. Ebu Bekir’e dediğimin aynısını söyledim sabahladığımızda Allah Rasulü (S.A.V) Münafikun suresini okudu" (Tirmizî, 1992: IV, 415).

Ebu Hureyre Allah Rasul'ünden şunu aktarıyor: “Allah Rasulü (S.A.V) şöyle buyurmuş: “Şüphesiz ki Allah kıyamet günü bütün insanları bir yerde toplar sonra âlemlerin Rabbi onlara tecelli eder ve şöyle der: “Dikkat! Her insan neye ibadet etmişse ona tabi olsun!” Bunun üzerine haç sahibine haçı temessül eder, tasvirle uğraşanlara, yaptığı tasvirleri temessül eder, ateş sahibine (ateşperest) ateşi temessül eder de bunların tamamı, daha önce ibadet ettikleri bu nesnelere tabi olup giderler; Müslümanlar ise yerlerinde kalırlar, âlemlerin Rabbi onlara tecelli eder ve şöyle der: “siz bu insanlara uymayacak mısınız? (onları takip etmeyecek misiniz?)” onlar cevaben şöyle derler: “Ey Rabbimiz biz, senden sana sığınırız! Bura bizim yerimizdir, buradan ayrılmayız taki rabbimizi temaşa edinceye kadar. Allah, bunun üzerine onlara yerlerinde kalmalarını emreder, onlar da yerlerinde kalırlar sonra Allah gizlenir ve bir müddet sonra tekrar tecelli eder ve şöyle buyurur: “İnsanlara uymaz mısınız? (uymayacak mısınız?)” onlar Ey Rabbimiz senden sana sığınırız! Yerimiz burasıdır. Rabbimizi görmeden buradan ayrılmayız. Bunun üzerine, Allah onlara emreder, onları yerinde bırakır. Allah Rasulü, on dördündeki ayı görmekte bir sıkıntı yaşar mısınız? Görmenize bir engel var mı? Onlar (şahabe) hayır ey Allah Rasulü, bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurur: “siz de, Allah’ın tecelli ettiği saatte onu görmek için hiçbir engelle karşılaşmayacaksınız (o’nu gözünüzle göreceksiniz) sonra Allah’ın tecellisi kesilir bir müddet sonra tekrar tecelli eder ve zatı kibarıyasını onlara tanıtır ve sonra şöyle der: “Ben sizin Rabbinizim bana uyunuz.” Bunun üzerine bütün Müslümanlar ayağa kalkar peşinden sırat (köprüsü) ortaya konur inananlar üstünden tıpkı mahir koşu atları ve binicileri gibi geçerler, dudaklarında esenlik sözcükleri dökülür. Cehennem ehli ise onlardan grup grup ateşe atılır. Sonra da cehenneme “Doldun mu?” denilir o ise “Daha fazlası yok mu?” sonra bir grup daha atılır içine sonra “Doldun mu?” denir o ise “Daha fazlası yok mu?” der. Onların tamamı oraya atılınca, Rahman olan Allah zatı ulûhiyetine mahsus kademini cehennem ateşinin üstüne kor ve cehennem alevlerinin bir kısmını diğer bir kısmıyla bir araya getirir. Allah (c.c) sonra “yeter, yeter” der, cehennemde yeter der.

Allah cennet ehlini cennete, cehennem ehlini cehenneme soktuktan sonra ölüm, boynundan tutulmuş halde getirilir cennet ile cehennem ehli arasındaki surün üzerinde durdurulur ve şöyle denir: “Ey cennet ehli! Cennet ehli korkarak bakar, sonra Ey

cehennem ehli! Diye seslenilir onlar da şefaath umuduyla sevinçle bakarlar sonra cennet ve cehennem ehline bunu tanıyor musunuz? Diye sorulur Onların her biri evet onu tanıdık o bize verilen ölümdür derler, bunun üzerine ölüm yan yatırılır cennet ile cehennem arasındaki sur üstünde kesilir ve sonra şöyle denir: “Ey cennet ehli ebediyet var ölüm yok; Ey cehennem ehli size ebediyet var ölüm yok (خلود لا موت)” (Tirmizî, 1992: IV, 691)

İbn Abbas Allah Rasul'ünden şunu rivayet eder: " Bir gece namazdan sonra Hz. Peygamberin şöyle dediğini işittim: “Ey Allah’ım: katından kendisiyle kalbimi hidayete erdireceğin, işlerimi toparlayacağını, dağınıklığımı bir araya getireceğin, gıyabımda olanı ıslah edeceğini, müşahede ettiğimi (bana gaib olmayan) katına yükselteceğin, amelimi kendisiyle tezkiye edeceğini, bana sayesinde istikamet vereceğin ve kendisiyle beni her türlü kötülükten koruyacağını bir rahmet istiyorum! Ey Rabbim bana iman ve kendisinden sonra inkâr olmayan kesin bilgiyi (yakın), dünya ve ahrette senin katında iyilik şerefine nail olacağım bir rahmet ver! Ey Rabbim senden vermede başarıyı, şehitlerin şehadetini, iyilerin yaşantısını, düşmana karşı yardım istiyorum! Ey Rabbim şüphesiz ki ben ameli zayıf, fikri yetersiz olsa da ihtiyacımı sana arz ediyorum rahmetine muhtacım. Ey işlere hükmeden, gönüllere şifa veren senden istiyorum, denizler arasına nasıl perde koyduysan benimle alevli cehennem azabı arasına engel koy, beni kabir azabından, ölümü, yok olmayı istemekten koru! Ey rabbim düşüncemin yetersiz kalacağı, kasdımın kendisine ermediği, istediğimin kendisine ulaşmadığı, mahlûkatından birine vaad ettiğin bir hayrı veya kullarından birine verdiğin hayır ve iyiliği (bana ver) bu iyilik konusunda istekliyim onu rahmetinle senden istiyorum ey âlemlerin Rabbi Ey! Sağlam bağın (ipin)ve dosdoğru işin (dinin) sahibi olan Allah’ım! Ahiret gününde (azap ve vâid günü) senden emniyeti, güveni, ebediyet gününde (يوم الخلود) ahde vefa gösteren, secde ve rûkû edenleri varlığına ve birliğine şahit olan, sana yakın olan has kullarınla beraber olmama vesile olan cenneti, katından istiyorum. Şüphesiz ki sen çok merhamet ve sevgi sahibisin, sen dilediğini yapabilirsin.” (Tirmizî, 1992: V, 482).

4.5.4. İbn Mace

Ebi Şureyh el-Huzai Hz. Peygamberin (S.A.V) şöyle buyurduğunu rivayet eder: “Kim öldürülür veya azaları işlevsiz kalacak derecede yaralanırsa üç şeyden birini yapmakla muhayyerdir dördüncü bir seçeneği seçmesine izin vermeyin; öldürmek, affetmek ve ya diyet almak her kim bunlardan birini seçtiği halde daha da ileri giderek zulmederse ceza olarak kendisine ebedi ve daimi bir surette cehennem ateşinde azap vardır” (خالد مخلدا فيها ابدًا) (İbn Mace, 1992: III, 876).

Ebu Hureyre Hz. Peygamberin (S.A.V) şöyle buyurduğunu rivayet eder: “Kıyamet gününde ölüm getirilir sırat köprüsü üzerinde durdurulur ve şöyle nida edilir: “Ey cennet ehli! Bunun üzerine cennet ehli bulundukları yerden çıkarılma korku ve endişesiyle sesin geldiği yöne bakarlar. Sonra cehennem ehline ey cehennem ehli diye nida edilir! Onlar da bulundukları yerden çıkarılacakları umuduyla sevinçle birbirlerine müjde verirler. Her iki gruba bu nedir biliyor musunuz? Bunu tanıyor musunuz? Diye sorulur Onlar da evet bu ölümdür derler. Sonra ölümün getirilmesi emredilir o da getirilerek sırat köprüsü üzerinde kesilir, sonra her iki gruba bulunduğunuz yerde ebedilik var, orada asla ölüm yoktur” denilir (خلود فيما تجدون لاموت فيها ابدًا) (İbn Mace, 1992: II, 1447).

4.5.5. Dârimî

Ebû Hureyre tarikiyle Hz. Peygamberden (s.a.v) bize şunu aktarıyor: “Ebu Hureyre anlatıyor: “Bir gün Hz. Peygambere (s.a.v), Ey! Allah’ın Rasulü cennet neden yaratılmıştır? Diye sordum, Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “Cennet bir kerpici altından bir kerpici de gümüşten yaratılmıştır. Harcı ağır kokulu misk olup, taşları yakut ve incilerden, toprağı za’feran’dandır. Oraya giren içinde ebediyen kalır (من يدخلها يدخل فيها) nimetlerinden bolca yararlanır, üzüntü duymaz, gençliği yok olmaz ve elbisesi de asla çürümez” (Dârimî, 1992: II, 637).

Ebu Hureyre ve Ebu Said el-Hudri, Hz. Peygamber (S.A.V)’ den şunu rivayet etmiştir: “ Cennet ehline “İşte size cennet! İşlediğiniz (Salih ameller)den dolayı ona varis kılınındır!” diye nida olunur” (el--A’raf 7/43). Hz. Peygamber bu ayetteki “تودوا” İfadesiyle ilgili şöyle buyurmuştur: “Onlara (cennet ehline) sağlıklı bir yaşam sürdürün hastalanmayın, nimet ve refah içinde olun üzülmeysin, genç kalın yaşlanmayın, ebedi yaşayın ölmeyin (واخلدوا فلا تموتوا) diye seslenilir” (ed-Dârimî, 1992: II, 638–639).

Ebu Şureyh el-Huzaî, Hz. Peygamber (S.A.V) den şunu aktarır: “Ebu Şureyh anlatıyor: Ben Hz. Peygamber (S.A.V) den şunu işittim: “Kim öldürülür veya yaralanırsa kendisinin ve ailesinin karşı tarafa üç şeyden birini seçme hakkı vardır, eğer dördüncü bir şıkkı (yolu) isterse onu engelleyiniz: ya katile Kısas uygular, ya onu bağışlar veya diyet alır, şayet bunlardan birini tercih edipte sonra karşı tarafın hakkına tecavüz ederse o kişi için, içinde ilelebet kalacağı cehennem ateşi vardır (خالدا فيها مخلدا) (Dârimî, 1992: II, 511).

Ebu Hureyre, Hz. Peygamber (S.A.V)’ den şunu rivayet etmiştir: “Şüphesiz ki cennette öyle bir ağaç var ki binici (süvari) bir kişi onun gölgesinde yüz yıl gidecek olsa ancak yine de onun sonuna varamaz. İşte o ağaç ebediyet ağacıdır (شجرة الخلد) (Dârimî, 1992: II, 642).

Mervan bin Muhammed ve Vehb ez-Zimari şu hadisi naklederler: “Her kime Allah, Kur'an okumayı, anlamayı lütfetse ve o kişi gece-gündüz onunla hemhal olur ve onda olanlarla amel eder ve taat üzere vefat ederse kıyamet gününde Allah (c.c.) onu (onları) “sefere” ve “Ahkâm"larla beraber haşreder”. Said bin Abdulaziz “Sefere” melekler, “Ahkâm” ise Enbiyalardır demiştir. Ve kim ki Kur'an'a karşı arzu ve istiyak içerisinde olup ve ondan ayrılırken de onu bırakmak istemiyorsa ona iki ecir verilir ve her kim de ondan ayrılırken ona karşı arzu ve istiyak içerisinde iken taat üzere ölürse o kimse insanların en şerefliyelerinden sayılır ve diğer insanlardan üstün kılınır. Tıpkı kartalın diğer kuşlardan, yeşil bir otlığın da etrafındaki diğer çorak toprak parçalarından üstün kılındığı gibi.

Kıyamet günü olduğunda, nerede nimetlerin kendilerini, benim kitabımı okumaktan alıkoymadığı ve kitabımı daim okuyanlar? Diye Allah tarafından nida edilir. Sonra onlara ebedi yaşam ve nimetler verilir (فيعطى الخلد والنعيم). Şayet bu kişinin (Kur'an okuyanın) ebeveyni taat üzere ölmüşlerse başlarına padişahlık tacı gibi bir taç konur ve onlar Ey Rabbimiz: amellerimizle bu mertebeye ulaşmadık. Allah (c.c.)evet, amellerinizle bu mertebeye ulaşmadınız ancak sizin çocuğunuz, benim kitabımı (Kur'anı) okuyordu onun sayesinde buradasınız (Dârimî, 1992: II, 718).

Hz. Peygamberin (S.A.V) azadlı kölesi Ebu Muveyhibe şunu haber verir: Hz. Peygamber (S.A.V) bana şöyle dedi: “şüphesiz ki ben “Baki’ Ehli” için istiğfarla emrolundum. Benimle birlikte gel” dedi ve ben de onunla birlikte gece yarısı gittim. Hz. Peygamber (S.A.V) Beki’ ehlinin mezarlarının başında durduğunda “Ey kabristan sakinleri! Allah’ın Selameti sizin üzerinize olsun, insanların içinde sabahladığı duruma karşın, içinde sabahladığınız durum sizi mutlu etsin, sevindirsin, karanlık geceden bir

parça misali fitneler yaklaştı, sonraki bir öncekini takip eder, sonraki öncekinden daha şiddetlidir” Daha sonra Hz Peygamber (S.A.V) bana gelerek şöyle dedi: “Ey Eba Muveyhibe! Şüphesiz ki bana dünya hazinelerinin anahtarları, dünya da ebedi yaşam ve sonra da cennet teklif edildi (والخلد فيها ثم الجنة) bütün bunlar ile Rabbime kavuşmam arasında muhayyer bırakıldım”. H.z Peygambere (S.A.V) ey Allah’ın Rasulü! Anam babam sana feda olsun, dünya hazinelerinin anahtarlarını, dünyada ebedi kalmayı ve sonra da cenneti (والخلد فيها ثم الجنة) tercih et” dedim Hz. Peygamber (S.A.V) “Hayır dedi! Allah’a and olsun ki ey eba Muveyhibe “Şüphesiz ki ben, Allah'a kavuşmayı tercih ettim”dedi. Sonra Baki Ehli için istiğfarda bulundu (günahlarının bağışlanması için dua etti.) ve döndü. Hz. Peygamberin (S.A.V) vefatı esnasında muhtela olduğu ağrı ve elemeler o gün başlamıştı” (Dârimî, 1992: I, 38).

Bureyde Hz. Peygamberden şunu aktarıyor:” Hz. Peygamber (S.A.V)’in yanında oturuyorken onun şöyle dediğini işittim:“ Bakara Suresini öğreninizçünkü onun alınması (Öğrenilip-okunması) berekettir, terki ise hasrettir, (Üzüntü ve kederdir) tembeller ona güç yetiremez” Hz. Peygamber (S.A.V)bundan sonra (bu sözünden sonra) bir saat sustu ve şöyle dedi: “Bakara ve Âl’i İmran surelerini öğreniniz çünkü bu iki sure ez-Zehrevandır (iki çiçektir) ve şüphesiz bu ikisi, kendilerine sahip olanı kıyamet gününde kanatlarını açıp ta hareket ettirmeden havada uçan kuşlar gibi veya iki bulut ya da gölge yapan herhangi ikişey gibi gölgeler. Ve hiç şüphesiz kıyamet gününde, Kur’anla hemhal olan kişi kabir yarılıp çıktığında kur’an onu karşılar tıpkı solgun ve sararmış bir adam misali ve ona der: beni tanıyor musun? Adam ona hayır tanıımıyorum, orada Kur’an şöyle der: ben, seni gece uykusuz bırakan, öğle sıcağında susuz bırakan dostum, Kur’anım, şüphesiz her tüccar yapacağı ticaretten sonra karşılığını alır; sen ise bu gün her ticaretin ötesindesin (her tüccardan daha karlısın) sonra sağ eline mülk (saltanat, mal-mülk) sol eline ebediyet verilir (والخلد بشماله), başına da vakar, sünnet, ağır başlılık tacı takılır; ana babasına dünyada bir benzeri yapılamamış iki kat elbise giydirilir. Ebeveynleri şöyle derler: “bize hangi amelimiz nedeniyle bu elbiseler giydirildi?” onlara cevaben şöyle denir: “çocuğunuzun Kur’anı alıp, okuması-öğrenmesi nedeniyle...” sonra o kişiye (Kur’an dostuna) Kur’anı oku ve cennet basamaklarına ve odalarına yüksel denir. O kişi Kur’anı okudukça yükselir” (Dârimî, 1992: II, 722).

Ebu Hureyre Hz. Peygamberden şunu aktarıyor:“(Kıyamet gününde) Ölüm tozlanmış bir koç suretinde getirilir. Cennet ile cehennem arasında durulur ve şöyle denir: “Ey cennet ehli! Cennet ehli bu söze doğru boyunlarını uzatarak bakarlar ve Ey ateş ehli (cehennem ehli)! Denir; onlar da boyunlarını uzatarak bakarlar ve her iki taraf da (ölümden) kurtuluşun gerçekleştiğini görürler ve sonra koç suretindeki ölüm kesilir ve şöyle nida edilir: Ey cennet ve cehennem ehli! Ölüm yok ebedilik var (خلود ولا موت) (Dârimî, 1992: II, 634, 635).

Buraya kadar önemli hadis kaynaklarında, içinde huld kavramı ve türevlerinin geçtiği hadislerle yer verdik. Konuyla ilgili yukarıda geçen rivayetlerin tamamında gerek dünya hayatıyla ilgili kullanımında olsun gerekse ahiret hayatıyla ilgili olsun huld kavramı tıpkı Kur'an-i Kerimde olduğu gibi ebedilik ve sonsuzluk anlamında kullanılmıştır. Bu hadislerde geçen huld kavramı ve türevleri çeşitli şekilde ifade edilmişlerdir. Bu ifade biçimlerini şöyle sıralayabiliriz:

”من يدخلها يخلد فيها“/ ”واخلدوا فلا تموتوا“ ”ويخلد ولا يموت“
 ”كل خالد فيما هو فيه“/ ”نار جهنم خالدا مخلدا فيها“/ ”نحن الخالدات فلا نبديد“
 ”جنة الخلد“/ ”شجرة الخلد“/ ”فما كان يسرني ان لي بها الخلد في الدنيا“/ ”فيعطى الخلد والنعيم“
 ”والخلد فيها ثم الجنة“/ ”فيعطى الملك في يمينه والخلد في شماله“/ ”خلود لاموت“
 ”خلود فيما تجدون“/ ”ووجب عليه الخلود“/ ”والجنة يوم الخلود“

4.6. Ara Değerlendirme

Buraya kadar Kur'anın anahtar kavramlarından biri olan huld kavramını çeşitli yönleriyle ele aldık. Başta bu kavramın sözlükteki anlamını araştırdık. Bu doğrultuda önemli lugat kaynaklarını taramak suretiyle kelimenin ifade ettiği anlamı tespit etmeye çalıştık. Gördük ki: huld kavramı “devamlılık, süreklilik, uzun zaman, bir şeyin tabii hali üzere devam edip, değişme ve bozulmaya maruz kalmaması veya değişmenin uzun zaman sonra gerçekleşmesi, bilezik, küpe, fenanın zıddı, bekanın devamı, üçayak (Havalid), geç yaşlanan (Muhalled), bir yerde veya durumda sürekli kalmak, sürekli olmak, cennet, ahiret yurdu (darü'l huld), ölümsüzlük, ebedi olmak, sonsuza kadar kalmak, bir yerde oturmak, mukim olmak, dinlenmek, istirahat etmek, uzun ömür sürmek, çok yaşlanmak, çok uzun zaman yaşamak, meyli, temayülü, eğilimi olmak, sonsuzluk, köstebek, kör sıçan (Huld), dağlar (halidat, Havalid), taşlar, kayalar” anlamlarına geliyor.

İkinci aşamada ise kelimenin gerek cahiliye gerekse İslam sonrası Arap şiirinde kullanımını araştırdık. Cahiliye Arap şiirinde bu kelime *kalıcı olma, sonsuza dek yaşama, ebedi kalma, dağlar ve uzun süre bir yerde veya durumda kalmak, uzun ömürlü olma* gibi anlamlara geldiğini tespit ettik. İslam sonrası kullanıldığı şiirlerde ise, verdiğimiz şiir örneklerinde de görüleceği üzere, *ebedi olmak, kalıcı olmak, sonsuza kadar yaşamak, ölümsüz olmak* gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Üçüncü aşamada da kelimenin Kur'anda kullanımı ve ifade ettiği anlam üzerinde durduk. Muhammed Abdüh'un da ifade ettiği gibi bu kelime Kuran'a geçişle birlikte anlamında bir daralma meydana gelmiştir. Huld kavramı Kur'anda ebedilik, sonsuzluk, ölümsüzlük anlamında kullanılmış olup sadece üç ayette farklı anlamda kullanılmıştır: ilkinde *meyletme, bir tarafa/ bir şeye yönelme* anlamında kullanılmış olan "أَهْلَدَ" "Ahlede" (el-A'raf 7/176) dir.

İkinci olarak da *kolunda bileziği kulağında küpesi olan (çocuklar) gençler* anlamında tefsir edilen (ولدان مخلصون) lafzıdır. Bu ifade iki ayette geçmektedir: el-Vakıa56/17; el-İnsan 76/19. Ancak bu ifadeye böyle bir anlam verilmesi Rağıb İsfahani tarafından zayıf bir (kile) tarik ile zikredilmiş, Rağıb bununla böyle bir tefsirin zafiyetine ifade etmiş ve “*daima genç kalıp ihtiyarlamayan çocuklar (gençler)*” anlamını / tefsirini tercih etmiştir. Bu anlamda olduğunu tercih ettiğimizde o zaman geriye bir ayet kalıyor (el-A'raf 7/176). Geriye kalan diğer ayetlerin tamamında "huld" kavramı ebediyet, sonsuzluk, ölümsüzlük, sonsuza dek kalma gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Dördüncü aşamada kelimenin geçtiği ayetlere yönelik gerek klasik dönem ve gerekse son dönem müfessirlerinin değerlendirme ve açıklamalarına yer verdik bu aşamada örnek olarak zikrettiğimiz tefsirlerin tamamında *huld kavramı ve türevlerine ebediyet, sonsuzluk, sonsuza dek kalma* gibi anlamlar verilmiştir. Bu kelime ister Cennet, cennet ehli, Cennet nimeti için kullanılmış olsun isterse Cehennem, cehennem ehli, cehennem azabı için kullanılmış olsun fark etmez.

Beşinci ve son aşama olarak da hadislerde geçen huld kavramını ve ifade ettiği anlamı araştırdık. Bu aşamada kavramımızın çeşitli ifade biçimleriyle yer aldığı yaklaşık olarak elli üç farklı rivayet tespit ettik; bu rivayetlerde geçen terkipler ise on altı farklı ifade biçimiyle yer almıştır. Bu farklı ifade tarzlarına “*hadiste huld*” başlığının sonunda yer verdik. Bu ifade tarzlarının tamamında “huld” kavramı ebediyet, sonsuzluk, ölümsüzlük gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Buraya kadar huld kavramıyla ilgili yaptığımız araştırmadan çıkan sonuç: “Huld” kavramı, cahiliye Arap dili kullanımında ister nesirde olsun isterse şiirde olsun

uzun süre kalmak, tabii hal üzere uzun süre devam etmek, değişmenin uzun zaman sonra gerçekleşmesi, uzun ömürlü olmak gibi anlamlara geldiği gibi –iddia edilenin aksine- ebedilik anlamında da kullanılmıştır. Yani anlamları arasında süreklilik, ebedilik anlamı da var. Bu anlamda kullanıldığına delil olarak da cahiliye dönemi şairlerinden olan, Muallâka sahibi Tarfa b. el-Abdi'l-Bekriye ait olan şu şiiirdir:

الا ايهذا الزاجري احضر الوغي وان اشهد اللذات هل انت مخلدي

“Ey beni savaşa katılmaktan ve lezzetleri müşahede etmekten sakındıran!

Bunları yaptığımda bana ebedi yaşamı bahsedebilecek misin?”

Ancak bu kelimenin Kur’ana geçiş sürecinde ve hadislerde kullanılırken bir açıdan anlam daralmasına uğramış bu kullanımda ebediyet, sonsuzluk, ölümsüzlük, ebediyet yurdu gibi anlamlarla sınırlı kalmıştır. Yani kavramımız(*huld*) daha önce ifade ettiği uzun süre kalma, uzun süre değişmeme, bozulmama gibi anlamlardan arındırılmıştır.

Sonuç olarak şunu diyebiliriz: Huld kavramı Kur’anın kendisine özgü anlam dünyasına geçişiyle birlikte ifade ettiği anlam, ebediyet, sonsuzluk, ölümsüzlük gibi kesintiye uğramayan, fena bulmayan bir zamandır. Hadislerde ifade ettiği anlam da bu anlamdan farklı değildir. İslam sonrası şiirlerde de huld kavramının Kur’an’da ifade ettiği anlam aynen kurunmuştur.

5. CENNET VE CEHENNEMİN EBEDİLİĞİ MESELESİ

Kur'an'ın anahtar kavramlarından biri olan “Huld” kavramıyla ilgili bu detaylı inceleme ve tahlilden sonra tezimizin ikinci bölümünü teşkil eden Cennet ve Cehennemin ebediliği, azabın sürekliliği, ilahi rahmet ve adalet dengesi gibi bu kavramımız bağlamında ele alacağımız bir takım meselelere yer vereceğiz. Cennet ve nimetlerinin, cehennem ve azabının ebediliği meselesinde tartışmanın düğümlendiği önemli noktalardan biri hiç şüphesiz “Huld” kavramının ifade ettiği anlamdır. Cennet nimetleri ile Cehennem azabının ebediliğini savunanlar çeşitli deliller ileri sürmekle birlikte özellikle “Huld” kavramının geçtiği ayetler üzerinde önemle dururlar. Zira onlara göre bu ayetlerde geçen “Huld” kavramı ebediyet, sonsuzluk anlamındadır. Cehennemin özellikle azabının ebedi olmadığını iddia edenler de iddialarının isbatı için çeşitli deliller birlikte özellikle “Huld” kavramının geçtiği ayeti kerimelere atıfta bulunmaları dikkat çekicidir. Zira onlara göre “Huld” kavramının esas anlamı; *uzun zaman, değişmenin uzun zaman sonra gerçekleşmesi, bir yerde veya durumda uzun süre kalmaktır*, ilgili ayetlerde de bu anlamda kullanılmıştır.

Tezimizin birinci bölümünde “Huld” kavramıyla ilgili detaylı bilgi verdiğimiz için konuyla ilgili tartışmalara tekrar dönmeyi gereksiz görüyoruz. Tezimizin buraya kadarki olan kısmında “Huld” kavramının semantik tahlilini yapmaya çalıştık, şimdi ise bu kavram bağlamında Cennet ve nimetlerinin ebediliği ile Cehennem ve azabının fena ve bekası meselesini ele alacağız. Son olarak da sınırlı suça va'd edilen sınırsız cezanın ilahi rahmet ve adaletle nasıl bağdaştırılabileceği konusunu irdelemeye çalışacağız. Bu bölümde ilk olarak ele alacağımız konu Cennet ve nimetlerinin ebediliği meselesi olacaktır.

5.1. Cennet Ve Nimetlerinin Ebediliği Meselesi

İslam âlimleri ebediyeti yetkinlik, fenayı da eksiklik olarak kabul etmişlerdir. Ebediyet rahmet ve saadettir; fena ise gazap ve felakettir. Seçkin kullara nihayetsiz vaatler edildiğine göre Cennet, rızayı ilahi, Hakkın Cemali'nin müşahede edilmesi gibi saadet vesileleri hiçbir zaman kesintiye uğramamalı, sona ermemelidir. Hz. Âdem'e üflenen ilahi ruh ile varlık sahnesine çıkarılan insanlık âlemi yokluğa mahkûm edilmemelidir. Nitekim çeşitli ayetlerde cennetliklerin oradan çıkarılmayacağı, ölümü tatmayacakları, cennet nimetlerinin tükenmeyip sürekli olacağı ifade edilmiştir. (el-Hicr 15/48; ed-Duhan 44/56; er-Ra'd 13/35; Sâd 38/54). Hûd suresinde Cehennem azabı için ebediyet kaydı yer almadığı halde Cennet hayatı için “*tükenmeyen ve kesintiye uğramayan lütuf*” (Hûd 11/106–108) ifadesi kullanılmıştır.

İslam âlimleri Cehennemin veya azabının ebediliği hususunda ashaptan itibaren ihtilaf ettikleri halde, Cehm bin Safvan hariç, Cennetini ebediliği konusunda ise ittifak etmişlerdir. Cehm bin Safvan'ın ilgi görmeyen bu fikri Allah'ın ilim, kudret ve rahmet sıfatlarını sınırladığı gibi ebediyet kavramını da ortadan kaldırmaktadır.

Bütün dinler Cennet arzusuna cevap vermeyi amaçlayıp Cennet hayatını va'd etmiş olmakla birlikte eldeki mevcut mukaddes metinler ve bu metinler etrafında oluşan edebi tasvirler içerisinde, İslam'ın sunduğu Cennet tasvirlerinden daha zengini yoktur. Böyle ihtişam, sonsuz lütuf, ihsan ve güzelliklerle dolu olan bir hayatın son bulması, fenaya maruz kalması sağduyulu bir vicdanın ve aklın kabul edebileceği bir durum değildir (Topaloğlu, 1993: VII, 385–386).

Cennet ve nimetlerinin ebediliği meselesi tartışılmaktan ziyade esas tartışma Cehennem ve azabının ebediliği etrafında yoğunlaşmıştır. Bunun hikmeti belki de

şudur: tüm insanlarda fitri olarak Cennet özlemi ve onun devamlı olması arzusu, Cehennem korkusu ve onun sonlu olması ümidinin bulunmasıdır. Çünkü ateist ve mülhitler hariç tutulursa genelde insanlar ahiret hayatı ile ilgili kaygılar taşımakta ve belki de bu kaygılarını bir nebze de olsa böyle bir düşünceyle asgariye indirmektedirler denilebilir.

Diğer taraftan kişi ne kadar mutluluk içerisinde olursa olsun, refahın bir gün sona ereceği düşüncesi onu, psikolojik olarak rahatsız eder ve kişi bulunduğu ortamdan gerekli hazzı alamaz. Nitekim elemin zevalini düşünmek insana haz verdiği gibi nimetin zevalini düşünmek de insana elem verir (Çelik, 2002 a: 6; Ocak, 1993:I, 2).

5.1.1. Cennet Ve Nimetlerinin Ebediliği İle İlgili Ayetler

Cennet ve nimetlerinin ebediliği ile ilgili Kur’anda birçok ayet vardır (en-Nisa 4/57; el-Maide 5/119; et-Tevbe 9/100; er-Ra’d 13/35; el-Hicr 15/48; el- Furkan 25/15; et-Talak 65/11; el-Beyyine 97/8). Ancak biz burada sadece *huld* kavramının geçtiği, konuyla ilgili bir kaç ayeti zikretmekle yetineceğiz.

(el-Bakara 2/25) (وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ)

“Onlara Cennette tertemiz eşler vardır. Ve onlar orada ebedi olarak kalacaklardır” (Bakara 2/25). Ayette geçen “huld” kavramıyla ilgili müfessirlerin görüşlerine daha önce yer vermiştik. Ancak önemine binaen burada özetle bir kısmına tekrar yer vereceğiz.

en-Nesefî, bu ayeti yorumlarken “Hulud”u, “devamlı bir sebat ve kesintisiz bir sonsuzluk” olarak tefsir eder(en-Nesefî, 1996: I, 35).

el-Kurtûbî (öl.671/1273) ‘ye göre ise: “Hulud, beka demektir. Bazen mecazi olarak uzun zaman için de kullanılabilir. Ancak ayetteki “Hulud” mecazi değil “gerçek ebedilik” anlamında kullanılmıştır (el-Kurtûbî, 1996: I, 241).

Reşid Rıza ise aynı ayeti tefsir ederken “Huld” kavramının sözlükte “uzunca kalış” anlamına geldiğini söyler. Ona göre “Huld”un Kur’andaki anlam alanı “*ebedi devamlılık*” üzerinde yoğunlaşmaktadır. Buna göre ayetin anlamı: “Onlar (cennetlikler) orada ebedi kalacaklardır ve Cennet hiçbir zaman yok olmayacaktır.” Dolayısıyla o hayat, sonu olmayan ebedi bir hayattır (Rıza, 1947: I, 234).

Çağdaş müfessirlerden Süleyman Ateş: “Allah, cennet nimetlerinin bir gün sona erebileceği düşüncesini ortadan kaldırmak için, cennetlikleri orada “Halid” (ölümsüz) olduklarını belirtmektedir. Söz geliminden burada “Hulud”un sonsuzluk manasında kullanıldığı anlaşılır. Nitekim Beyyine 98/8 ayetinde“Hulud” bir de tam sonsuzluk anlamı veren “Ebeden” lafzı ile pekiştirilerek cennetliklerin orada ebedi olarak kalacakları bildirilmiştir” (Ateş, 1989: I, 121) şeklinde bir yorum getirmektedir. Cennet ve nimetlerinin söz konusu edildiği ayetlerde “*Huld*” kelimesi sekiz ayette “*Ebeden*” lafzı ile pekiştirilmiştir (en-Nisa 4/57–122; el-Maide 5/119; et-Tevbe 9/22–100; et-Teğâbün 64/9; et-Talâk 65/11; el- Beyyine 97/8).

Bir başka ayette de Cenab-ı Mevlâ şöyle buyuruyor: “İman edip sâlih amel işleyenleri, içinde ebedi kalmak üzere zemininden ırmaklar akan cennetlere koyacağız. Allah hak bir söz olarak vaat etti. Söz verme ve onu tutma bakımından kim Allah’tan daha doğru olabilir”(en-Nisa4/122). Bu ayette “خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا وَعَدًا عَلَيْهِ حَقًّا” ifadesi geçmektedir. Bu ayette üç te’kid söz konusudur. Hulud’un ebeden lafzıyla te’kid edilmesiyle, “Bu Allah’ın vadidir” ifadesiyle, bir de “Allah’tan daha doğru sözlü kim olabilir?” sözıyla verilmek istenen mesaj güçlendirilmiştir. Kur’anda Cennetin ebedi nimetlerinin kesintisiz olduğunu ifade eden bu ayetlerin yanında bir de muhkem ve daha keskin ifadelerin yer aldığı ayetler vardır örneğin: “Şüphesiz ki bu gerçekten bizim

(verdiğimiz) bir rızıktır; o asla tükenmez" (Sad 38/54). Ayrıca şu ayetlere de bakılabilir: er-Ra'd13/35; el-Hicr 15/48; ed-Duhan 44/56.

5.1.2. Cennet Ve Nimetlerinin Sonsuzluğunu İfade Eden Hadisler

Cennet ve nimetlerinin ebediliği ile ilgili birçok rivayet vardır. Tezimizin "*Hadiste Huld*" başlıklı bölümünde konuyla ilgili hadislerle detaylı bir şekilde yer verdik. Bu başlık altında konuyla ilgili daha önce geçen birkaç hadise yine yer vereceğiz. Yer vereceğimiz bu hadisler Cennet ve nimetlerinin sonsuzluğuyla ilgilidir.

Tirmizi ve Ahmed b. Hanbelin rivayetine göre, Allah Resulü Cennet ehli ile ilgili şöyle buyurmuştur: *(Kıyamet günü Cennet ehline şöyle seslenilecek) "Ey Cennet ehli! Ebedi yaşayacaksınız. Sizin için ölüm yoktur. Siz sonsuza dek sağlıklı yaşayacaksınız, hastalık yüzü görmeyeceksiniz. Devamlı nimet içerisinde olacaksınız ve asla bu nimetlerden mahrum kalmayacaksınız"* (Tirmizi, 1992; İbn Hanbel, 1992:II, 305, 440).

Bir başka hadisi Müslim, Ebu Hureyre tarikiyle bize şöyle aktarıyor: "Her kim cennete girerse nimetlerinden yararlanır, mutlu olur, üzüntü ve sıkıntı çekmez, elbiseleri çürümez, gençliği fena bulmaz." (Müslim, 1992:IX, 172).

Yine Müslim, Ebu Hureyre tarikiyle şunu rivayet ediyor: *"Ey Cennet ehli! Şüphesiz ki sizin için ebediyen sıhhat var, hastalık yok, ebedi yaşam var ölüm yok, daimi gençlik var ihtiyarlık yok, ebediyen nimetten yararlanma, mutluluk var, sıkıntı ve keder yok"* (Müslim, 1992:IX, 183).

Yine Müslim Abdullah b. Ömer tarikiyle Hz. Peygamber(S.A.V)'in şöyle buyurduğunu rivayet ediyor: "Allah (c.c) Cennet ehlini cennete cehennem ehlini cehenneme girdirdikten sonra münadinin biri şöyle seslenir: "Ey cennet ehli ölüm yok, ey cehennem ehli ölüm yok bunun üzerine herkes bulunduğu yerde ebedi olarak kalır" (Müslim, 1992: IX, 183). Konuyla ilgili verdiğimiz bu hadislerle iktifa edelim ilgili diğer hadisler için "*Hadiste Huld*" başlığı altında zikrettiğimiz hadislerle müracaat edilebilir.

5.1.3. Cennet Ve Nimetlerinin Ebediyeti İle İlgili Muhalif Görüşler

İslam âlimleri cehennem veya azabının ebediyeti hususunda ashaptan itibaren ihtilaf ettikleri halde, Cehm b. Safvan hariç, Cennet ve nimetlerinin ebediyeti konusunda ittifak etmişlerdir.

Cehmiye'nin kurucusu olan Cehm b. Safvana göre Cennet ve Cehennem içindekilerle birlikte fani olup yok olacaktır. Zira mantıki olarak sonradan olan (*Hadis*) bir şey sonsuz olamaz. Cehm b. Safvan bu görüşünü şöyle temellendirmeye çalışmaktadır: "O, Allah ilktir ve sondur" (el-Hadîd, 57/3) Şayet cennet ve cehennem içindekilerle birlikte yok olmayacak olsa, sonsuzlukta/ bekada Allah'ın zatıyla müşterek olmaları gerekir ki böyle bir şey batıldır. Allah için böyle bir şey söz konusu olamaz." Cehm b. Safvan'a göre: "Hadis olan (sonradan meydana gelen) bir şey ezeli, başlangıçsız olması düşünülemeyeceği gibi nihayetsiz ebedi ve gelecekte sonsuza dek var olması da düşünülemez. Çünkü aksi düşünülmesi halinde Allah'ın ezeli ve ebedi olması, evvel ve ahir olması vasfına hâlel getirir. Zatıyla vasfından iştiraki gerektirir. Allah ise iştiraki kabul etmekten zatı münezzehtir."

Bu düşünce ne sahabe ne tabiin ve ne de herhangi bir İslam âlimi tarafından dile getirilmiş. Hiçbir ehli-sünnet âlimi bu düşüncede olmamıştır. Öyleki İmam Ahmed b. Hanbelî'n oğlu Abdullah "*Es-Sünne*" isimli kitabında Haricetu b. Mus'ab'tan şunu

aktarır: “Cehmiye, sahip olduğu bu düşünceleri nedeniyle Kur’andaki şu üç ayet-i kerimeyle tekfir edilmiştir (Çünkü görüşleri bu ayetleri inkâr anlamına geliyor): Yüce Allah:

(اكلها داعم وظلها داعم)

(er-Ra'd 13/35)

"Onun (cennetin) yemişleri devamlıdır, gölgesi de"(er-Ra'd 13/35) buyuruyor; Cehmiye ise hayır daimi değildir diyor.

Yüce Allah:

(ان هذا لرزقنا ما له من نفاد)

(Sad 38/54)

“Şüphesiz ki bu bizim verdiğimiz bir rızktır. Onun bitmesi ve tükenmesi asla söz konusu değildir.”(Sad 38/54) buyuruyor; Cehmiye ise hayır sona erecektir diyor.

Yüce Allah:

(ما عندكم ينفد وما عند الله باق)

(en-Nahl 16/96)

“Sahip olduklarınız bitip tükenir Allah katında olan ise bakidir”(en-Nahl 16/96) buyururken; Cehmiye ise hayır diyor.

Ehl-i Sünnet âlimleri Cehm’in bu görüşlerine şiddetle karşı çıkmışlar ve Cehm’in bu görüşlerine şöyle mukabelede bulunmuşlar: “Cennet ve Cehennemin içindekilerle beraber sonsuz olmaları Allah’la sonsuzlukta bir olmalarını gerektirmez. Çünkü Allah (c.c) Vacibü’l-Beka, yani bekası kendinden (zorunlu) olan, mutlak sonsuzdur; Cennet, Cehennem ve içindekilerin sonsuzluğu ise mümkün olup kendinden değil belki kendileri dışındaki bir sebepten kaynaklanıyor (Caizetü’l-Beka). Yüce Allah, zatından dolayı sonsuz (baki) iken; Cennet, Cehennemin içindekilerin sonsuzluğu(bekası) Allahın (c.c)onları sonsuz kılmasından dolayıdır. Buna göre, iki sonsuzluğun (Allahın sonsuzluğu ile Cennet ve Cehennemin sonsuzluğu) birbirine kıyaslanması ve iştirak iddiası tutarsız bir ideadır” (İbn Kayyım, 2006: 298, 299; Kutluboga, 1979:252).

Şüphesiz ki Cehmiye’nin Cennet ve Cehennemin içindekilerle birlikte yok olacağı şeklinde özetlenebilecek bu düşüncesi, Allah’ın kudretini ve adaletini hiçe saymakla kalmayıp aynı zamanda ebediyet düşüncesini de ortadan kaldırır. Bu nedenle böyle bir düşüncüyü kabul etmek İslam’ın ruhuna sığmaz.

Kadim filozofların etkisi üzerinde yoğun bir şekilde hissedilen ilk Mutezilelerden olan Ebu’l-Huzeyl el-Allaf’ın konuya yaklaşımı ise Cehm b. Safvan’ın yaklaşımından daha ilginçtir. Ona göre Cennet ve Cehennem içindekilerle beraber yok olmamakla birlikte; ancak içindekilerin hareket kabiliyetleri yok olacak, taş gibi hareketsiz bir şekilde sabit kalacaklardır. Onlar bu şekilde canlı olarak lezzetlenecek veya gazaplanacak oldukları halde daimi bir sükûn içinde kalacaklardır, uzuvlarıyla da herhangi bir harekette bulunamazlar. Nedeni ise Eğer fiillerini orada kendileri kazanacak olsalar mükellef olmaları gerekirdi. Fahreddin er-Râzi Mutezile ve havaricin büyük çoğunluğunun mükâfat ve azabın son bulacağı görüşünde olacaklarını söyler. Rafizîlerden bir gruba göre ise, cennetlikler cennetten cehennemlikler ise cehennemden Allah’ın dilediği bir yere çıkarılacaklardır. Bu ve benzeri görüşler akli ve nakli delillerden yoksun olup Kur’an ve sünnet nasslarıyla çeliştiği apaçıktır. Olsa olsa bu görüşler sahiplerinin kendi hayallerinde tasavvur ettikleri Cennet ve Cehennemin algısı olabilir. Cennet, cehennem ve onlarla ilgili meseleler metafiziki alanla alakalı olması nedeniyle akılla, hayalle veya bilimsel bir takım argümanlarla izah edilebilecek bir saha değildir. Zira bu konuda tek kaynak, vahiydir (Özarslan, 2001: 330–331).

5.1.4. Cennetin Ebediliğini İfade Eden Hûd Suresi 108. Ayetteki İstisnanın Anlamı

Konuyla ilgili bu ayet'e daha önce de yer verdik. Ancak konumuz açısından önemli bir yere sahip olan ayetteki istisna ifadesinin anlamı üzerinde biraz daha durmayı uygun gördük. Çünkü tefsir âlimleri bu istisnanın hangi anlamda kullanıldığı konusunda ihtilaf etmişlerdir. İstisnanın geçtiği ayet-i kerime:

" واما الذين سعدوا ففي الجنة خالدين فيها ما دامت السموات والارض الا ما شاء ربك ... "

"*Ve Bahtiyar olanlara gelince, artık onlar cennettedirler; gökler ve yerler oldukça orada ebedi kalıcıdır; ancak Rabbinin dilediği/ dilemesi müstesna: bu asla kesilmeyip devam eden bir lütuftu*" (Hûd 11 / 108).

Ayette cennetliklerin Cennette ebedi olarak kalacakları bildirilmekte daha sonra bu durum bir istisna ile kayıt altına alınmaktadır. Ayetteki istisnanın anlamı konusunda tefsir âlimleri farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Onların bir kısmı buradaki istisna, cennete girmeden önce, cehenneme girecek olan tevhid ehlini kapsamaktadır. Diğer bir kısım âlimlere göre ise "*Semâvât*" ve "*Yerin*" devamının üzerine Rabbin ekleyeceği süre hariç, müminler orada sürekli olarak kalacaklardır. Ma'mer, Dahhak'tan yaptığı rivayette şunu ifade etmiştir " (et-Taberî, 2001: VII, 143).

Cennetin sonsuzluğuyla ilgili birçok görüş sunan et-Taberî kendi görüşünü şöyle açıklar: "Bana göre yukarıda yer alan iki izahın ikincisi en takdire şayan olanıdır. Çünkü Allahu Teâlâ vad ettiğinden caymaz. Bu istisna, cennetliklerin öldükten sonra dirilme esnasında geçen zaman içinde cennetten alı konmaları müddetini bildirmektedir ki bu da, cennetliklerin Cennete girip de daha sonra ebedi kalmak üzere oraya girişlerine kadar Berzah Âleminde geçirecekleri süredir"(et-Taberî, 2001: VII, 120, 121)

Bir başka görüşe göre ise, ilgili ayette geçen "*gökler ve yer*" ifadeleri ile cennetin gökleri ve yeri kastedilmiştir ki bunlar zaten sonsuzdurlar. Zira cennet sonsuzdur. Buna göre istisna edatından sonra gelen "ما", "من" anlamında (Mevsule) olursa ateşe girip de sonra çıkanlar istisna edilmiştir. Şayet "ما" Zaman bildiren, masdariye-zarfiye olarak ele alınırsa o zaman istisna edilen onların berzah ve kıyamet günü nedeniyle cennetten uzak kaldıkları zaman dilimi olacaktır." (et-Taberî, 2001: VII, 120, 121; İbn Kayyım, 2006: 296–297).

Yukarıda yer verdiğimiz görüşlerin birbirinden farklı yönleri olmakla birlikte yine de bu görüşler birbirine yakın sayılırlar. Bu nedenle onları şu şekilde uzlaştırmak mümkündür: "Allahu Teâlâ, cennetliklerin orada olmamalarını dilediği süre hariç, onların her zaman Cennette olacaklarını haber vermiştir. Bu ifade onların dünyada olmalarını da, Berzaha bulunmalarını da, Sırat üzerindeki hallerini ve bir kısmının bir süre Cehennem'de kalmasını da içine alan genel bir ifadedir. Ancak bu ayetteki(Hûd11/108) istisna nasıl tevil edilirse edilsin "*müteşabih*" bir ifadedir. Oysa ayetin sonundaki "عطاء غير مجذوذ" ifadesi ise muhkemdir (İbn Kayyım 2006: 297).Muhkem bir nassın ifade ettiği bir anlam ise daima müteşabih bir nasstan anlaşılan muhtemel manadan önde gelir.

5.2. Cehennem ve Azabının Ebediliği Meselesi

Cehennem ve azabının ebediliği konusuna geçmeden önce ölüm sonrası hayatta azabının varlığı konusunda bazı önemli hususlara değinmek yerinde olacaktır.

5.2.1. Azabın varlığı Meselesi

İslam bilginlerinin büyük çoğunluğu kâfirler ile asi müminler için kabir(Berzah âlem'inde) ve ahirette azabın vuku bulacağı görüşünde birleşmişlerdir. Bazı Mürcie mensuplarıyla bir kısım filozoflar daha çok akli delillere dayanarak yaratıcının kullarına azap etmemesi gerektiğini ve ahiret hayatında bunun fiilen gerçekleşmeyeceğini iddia etmişlerdir. Bunlar ilahi adalet ve hikmete uygun olmadığı temel düşüncesinden hareketle ahiret azabının gereksizliğini ispat etmek için getirdikleri delilleri şu noktalarda toplamak mümkündür:

1. İnkârcılar ve isyankârlar azabı hak etse bile ilahi lütuf ve mağfiret onların affedilmesini gerektirir. Nitekim azap bir vaidir (tehdit); vайдen dönmek ise bir lütuf ve kerem örneğidir.

2. Azap uygulayana fayda sağlamayan, uygulanana ise zarar sağlayan kötü bir fiildir ve hâkim olan Allah'ın böyle bir fiili işlemesi abestir.

3. Allah hem kâfirlerin iman etmeyeceklerini haber vermiş (el-Bakara 2/6, 7), hem de onları iman ve itaat etmekle yükümlü tutmuştur. Ayrıca şeytanı yaratmak suretiyle günah işlenmesine elverişli bir ortam hazırlamış, böylece kullarının inkâr ve isyanına sebep olmuştur. Buna göre kendi iradesiyle hazırlayıp meydana getirdiği bir neticeden cebir altındaki kullarını sorumlu tutup azap etmesi kötü bir fiildir ve böyle bir fiili işlemek Allah'a yaraşmaz.

4. İnsanlar aynı kabiliyette yaratılmamışlardır. Akıl ve zekâ dereceleri ileri olanlar kendilerini bir tehlikenin bekleyeceğini düşünerek iman ve itaat etseler bile bu seviyenin altında bulundukları için kendilerini azaptan kurtaracak itaati gösteremeyen insanların büyük çoğunluğu kötü akıbete uğrayacaktır. Hâlbuki bu duruma düşmelerinin sebebi kendileri değil Allah'ın onları böyle yaratmasıdır. Şu halde Allah hikmete uygun olmadığı için kullarına azap etmeyecektir (er-Râzi, 1990: II, 54, 56).

Azabın varlığı ve uygulanmasıyla ilgili olarak ileri sürülen bu itirazlara İslam âlimleri muhtelif cevaplar vermişlerdir. Allah'ın lütuf, kerem ve mağfiret sahibi olmasında şüphe yoksa da semavi kitaplarda yer alan hâkim telakkiye göre inananla inanmayanın, Allah'a itaat edenle ona isyan edenin eşit tutulmaması ilahi adalet ve hikmetin gereğidir. Kur'anı Kerimin çeşitli ayetlerinde, Allah'ın lütuf ve keremine güvenerek inkâr ve isyana düşülmemesi konusunda bütün insanlar uyarılmakta (Lokman 31/33; el-Fatır 35/5; el-Hadîd 57/14; el-İnfitâr 82/6), iyiler ve kötülerin hem dünya, hem de ahiret hayatında farklı muamelelere tutulacakları ısrarla belirtilmektedir. Beşeri adalet ve hukuk sistemlerinde de aynı ayrımın gözetildiği bilinmektedir. Ahiret azabını kabul etmeyenlerin bu azabı cezalandıran için faydasız görmeleri de isabet değildir.

İslam literatüründe bir adı da azap olan ceza, her şeyden önce adaletin yerine getirilmesine ve suçlunun ıslah edilmesine yöneliktir. Kişinin yaratana ve yaratılmışlara olan görevini bir hastalık olarak nitelendirmiş (el-Bakara 2/10), böylelerinin azabı görünceye kadar inkârlarından vazgeçmeyecekleri belirtilmiş (Yunus 10/96-97) ve azabın bu hastalığı iyileştiren yegâne ilaç olduğuna işaret edilmek istenmiştir. Buna göre insandaki inkârcı ruh halini gidermesi azap için yeterli bir fayda olarak mütalaa edilmelidir. Söz konusu azap dünya hayatında uygulanmışsa bir uyarı fonksiyonunu icra eder. Ahiret âleminde asi müminlere uygulanmışsa onların cennete kabul edilmelerini sağlar. Kâfirlere uygulanmışsa adaletin tecellisine ve belki arınıp bir gün bu cezadan kurtulmalarına vesile olur. İlahi gazabın tecellisi bir yana bazı İslam düşünürleri de inkâr ve isyan ruhta tabii bir tesir meydana getirdiği görüşündedir(Rıza, 1947: XI, 301) Cahiz, M.Reşid Rıza gibi bazı ilk ve son dönem bilginlerinin savunduğu bu görüşe göre

selim fitratlarına ve Allah'ın koyduğu kurallara aykırı davranarak günah işleyenlerin ruhlarında meydana gelen kir kendilerini tabii bir yola, cehenneme iter. Cehennem de onları adeta cezbeder. Bundan dolayı inkârcı ve isyancı kullara azap etmek hem bir adalet hem de bir rahmet olarak düşünülebilir. Nitekim günahkârlardan ilahi azabın geri çevrilmeyeceği anlatılırken Allah'ın geniş bir rahmet sahibi oluşuna temas edilmesinde de (el-En'am 6/147) böyle bir hikmet aramak mümkündür.

İnsanların inkâr ve isyana düşebilecekleri bir ortamda yaratılmaları ve farklı zihni kabiliyetler taşımaları esasına dayanan itirazlar da son derece sathi ve temelsizdir. Zira insanların tamamına yakını bazı ferdi farklılıklara rağmen iyi ile kötüyü birbirinden ayırayabilecek sağduyuya, yükümlülük ve sorumluluk şuuruna, irade ve yapma gücüne ayrıca peygamberlerin irşadına mazhar olmuştur. Genel İslami anlayışa göre kişi eğer peygamberlerin irşadına mazhar olmamışsa azaba da maruz kalmayacaktır (Yavuz, 1989: IV, 303, 304).

5.2.2. Azabın Cismani Veya Ruhani Oluşu Meselesi

İslam âlimleri, ahiret azabının kişinin cismani veya ruhani varlığının hangisine uygulanacağı konusunda farklı görüşler ileri sürmüşler. Haşviyye'ye mensup bazı âlimler azabın sadece bedene uygulanacağını savunurlarken, Selefiye'nin önde gelen âlimleri, Ehl-i Sünnet, Şia ve Mutezile kelmacılarının çoğu azabın hem bedeni hem de ruhi olacağını kabul etmişlerdir. İbn Arabî de bu görüşe katılır (İbn Arabî, 2006: IV, 385, 450, 451).

İslam Meşşai filozofları ise ahiret hayatını sırf ruhani bir hayat kabul ettiklerinden azabın da yalnız ruhi olacağını ileri sürmüşlerdir. Azabın sadece bedeni olacağını söylemek hem bazı nasslar hem de ruhsuz bir beden idraktan yoksun olacağı realitesi karşısında isabetsiz görüldüğü gibi onun sadece ruhi olacağını ileri sürmek de Kur'an'da tereddüde yer bırakmayacak açıklıkta yapılan maddi cehennem tasvirlerine aykırı düşmektedir. Akli ve nakli hiçbir zaruret bulunmadığı halde bunca nassı tevil ederek cismani azabı inkâr etmek de isabetli kabul edilemez. İnsan kavramı ruhla bedenden meydana gelen bir varlığı ifade ettiğine ve ilahi emirlere bu şekliyle muhatap olduğuna göre azabın hem ruhi hem de bedeni olması akla daha uygun görünmektedir.

Nitekim azap kelimesini lügat anlamında işkence, eziyet ve elem manaları bulunmaktadır. Dolayısıyla bu elem ve ıstırapların bir kısmı beden bir kısmı da ruh üzerinde etkili olduğundan dolayı azap hem maddi hem de manevi bir elem ve ceza niteliği taşımaktadır (Yavuz, 1989: IV, 302, 304).

Son olarak aşağıda vereceğimiz ayetler konunun daha iyi anlaşılması açısından büyük önem arz etmektedir.

"وَجُودَ يَوْمَئِذٍ خَاشِعَةً غَامِلَةً نَاصِيَةً"

1- "Yüzler vardır o gün zelildir. Yorucu işler yapandır" (el-Ğaşiye 88/23).

Başta Râzi olmak üzere müfessirlerin çoğunluğuna göre ayetteki "vûcuh" ifadesinden, kâfirlerin yüzleri kastedilmektedir. Allah (c.c) yüzleri, zelil olmakla, çalışıp didinip yine de neticede yorulmakla nitelendirmiştir. Ancak ne var ki zillet korkusu ve duygusu yüzde belirir. İşte bu yüzdendir ki ayette, korku ifadesi yüze nispet edilmiştir. "Haşi'a" ifadesi ise içinde bulundukları bu zilleti ifade etmektedir. Yani onları hakirlik ve rüsvalık bürümüştür (er-Râzi, 1990: XXXI, 151).

"كلما نضجت جلودهم بدلناهم جلودا غيرها ليذوقوا العذاب"

2- "... Derileri yandıkça, azabı tatsınlar diye onları başka derilerle değiştireceğiz" (en-Nisa, 4/56). Ayette belirtilen derilerin yanması ve azabın tadılması için onların başka derilerle değiştirilmesi fiziki bir hadise olması nedeniyle bu ifadeler azabın cismani ve

ruhani olması konusunda çok açık ifadelerdir. Derinin özellikle dile getirilmesinin hikmeti onun azabı en fazla hisseden ve ruhlara (canlara) onu en hızlı şekilde ileten vasıta olmasıdır. Bir başka yoruma göre, bunun nedeni ağrıyı ileten sinirlerin üst deride (epidermi) bulunmasıdır. Dokudaki kasların ve iç organların ağrı hissi kısmen düşüktür. Ama fizikçiler en keskin acının üst deri yanıklarında meydana geldiğini belirtirler. Ayette geçen “*Nadc*” “*نَضَج*” ifadesi; *bir şey yanmada son noktaya ulaştığında kullanılır*” (er-Râğib, 2005: 498).

Bu açıklamalardan sonra ayeti şöyle yorumlayabiliriz: *"Derileri yanıp onlarda canlılık, duygu ve his kalmayınca onları farklı derilerle değiştiririz."* Her ne kadar deride böyle bir değişiklik meydana gelse de aslında bir değişiklik olmayacağından ve ruh da aynı ruh olduğu için aynı beden ve aynı ruh azap görecektir. Diğer taraftan Allah'ın yarattıklarındaki genel âdete göre azabın ruha ulaşmasını deri sağlamaktadır. Dolayısıyla deri yandıktan sonra değiştirilmemiş olsaydı, azap ruha ulaşmazdı. Bu nedenle kişinin ruhunu bırakıp derisini değiştirmek genel anlamda adalet anlayışına da ters değildir. Çünkü bu değişen deri, ilk deriden yaratılmakta ve neş'et etmektedir. Bu durum tıpkı yok olduktan sonra mahşer'de bedenlerin yeniden diriltiğinde, ceza ve mükâfatı hak eden insanlardan başka insanların olmasını gerektirmediği gibi, özellikle de insanların yeniden dirilişinin “*Acbu'z-Zeneb*” (*kuyruk sokumu*) olacağı göz önünde bulundurulursa, bunun daha da mantıklı olduğu ortaya çıkmaktadır (Çelik, 2002a: 89, 90).

İbn Arabî konuyu farklı bir bakış açısıyla ele alarak şöyle bir yorum getirmiştir: “Cehennemliklerin nefisleri, azabı tatmaları için ateşte bulunmalarına rağmen ölmez. Bedenleri ise azabın elemi hissetmemek için ateşte yanmaz. Dolayısıyla onların cezaları, derileri değiştirilmek suretiyle bedene uygulanır, düşüncesi gündeme gelse de, azabın elemi yalnızca nefis çekecektir. Yani Allah tarafından bildirilen tüm azap çeşitlerine maruz kalacak olan, cehennemliklerin nefisleridir” (İbn Arabî, 2006:II, 300.Bab, 3, 4). Fütuhât'ın bir başka yerinde ise şöyle bir görüş ileri sürmüştü: “İnsanın azaları kendilerine uygulanacak olan azap çeşitlerinden tatlı bir zevk alır. Tıpkı Allahu Teâlâ, kâfirlerden intikam alırken cehennem zebanilerinin aldığı zevk gibi (İbn Arabî, 2006: III, 320.Bab, 75).

5.2.3. Cehennem Azabının Sembolik Olduğu İddiası

Cennet nimetleri ile Cehennem azabının sembolik olduğu iddiası gerek İslam tarihi içerisinde çeşitli fırkalar tarafından ve gerekse son asırlarda, günümüzde dillendirilen bir iddiadır. Örneğin İslam tarihinde büyük yıkımlara neden olan Batıniye fırkası, Hz. İbrahim (A.S)'in atıldığı ateşin gerçek ateş olmadığını, bu ateşin Nemrut'un öfkesi ve gazabından ibaret olduğunu iddia etmişlerdir. Ayrıca onlara göre cennet ve nimetleri, dünyadaki tatlar ve lezzetler diğer bir ifade ile mutlu olarak yaşantı, azap ve Cehennem ise; şeriat sahiplerinin ortaya atmış oldukları namaz, oruç, hac ve cihad gibi ibadetlerdeki yorgunluklar yani mutsuz, sıkıntılı ve ıstırap dolu bir hayat sürmeyi ifade eder (el-Bağdâdî, 2001: 295, 298, 293, 282; İlhan, 1992: V, 193).

Karâmite fırkası ise Cennet, Cehennem, diriliş ve haşır diye bir şey olmadığını iddia etmişlerdir. Bu fırkaya göre Allah'ın zikretmiş olduğu cennet nimetleri fiziki sağlık, güzel renkler, güzel kokular, gönüllere sevinç ve neşe veren şeylerdir. Azap ise; hastalıklar, fakirlik ve bedenin hastalıklardan dolayı zayıflaması gibi acılardır. İslam'dan uzaklaşmış bir ekol olan Bahailik de konuya daha farklı bir açıdan yaklaşır. Onlar da cennet ve cehennemin birer sembol olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre

cennet Tanrıya giden yolculuğu, cehennem ise yokluğa gitmeyi ifade eder (Çelik, 2002 a: 95).

Tarihi süreç içerisinde bu ve benzeri birtakım uç fikirler var ola gelmiştir. Ancak bizim için önemli olan ve üzerinde önemle durulması gerektiğine inandığımız husus: Kur’anda cehennem ile ilgili var olan ve ondaki azabı tasvir eden ayetlerden sembolik bir anlam çıkarılabilir mi? Çıkarılamaz mı? Konusudur. Aslında Cennet nimetlerinin ve cehennem azabının sembolik olduğunu söylemekle onların varlığını inkâr etmek arasında fazla bir fark yoktur. Ancak cehennem azabı ve cennet nimetlerinin ebedi olduğu konusunda yüzlerce ayet ve hadisin varlığı onları inkâr etmek yerine sembolik olduğuna dair bir görüşün ileri sürülmesine neden olmuştur. Fakat iki durum arasında pek bir fark yoktur. Zira her iki durumda da somut ve fiziki bir azabın ve nimetin varlığı söz konusu değildir. Oysa gerek Kur’anda gerekse hadiste özellikle Cehennem ve azabıyla ilgili var olan ifadeler, somut, algılanabilen, müşahade edilen, hissedilen ve yol açacağı tahribatlar çok canlı bir şekilde gözler önüne serilen bir azap şeklini ortaya koyacak biçimdedir. Nitekim başta Kur’anın mübelliği ve mübeyyini olan Allah Resulü (S.A.V) azapla ilgili ayetleri okurken derin bir etki altında kalır ve azaptan Allah’a sığınır.

Sahabenin durumu da farklı değildi. Sahabe cehennem azabının korkusunu zihinlerinde taze tutarlar ve onun azabından Allah’a sığınırldı. Hatta onlardan bazıları Kur’anın cehennem azabıyla ilgili ayetlerini okuduklarında bayılır kendilerinden geçer ve bazen onlardan bu korku nedeniyle ölenler dahi olurdu. İddia edildiği gibi eğer azap sembolik olsaydı bütün bu yaşananların hiçbir anlamının olmaması gerekirdi. Allah Resulü (S.A.V) başta olmak üzere ve onun ashabı Kur’an ve hadislerde geçen cehennem azabıyla ilgili ifadelerin derin tesiri altında kalmaları onların bu ifadeleri gerçek anlamıyla anladıklarının en somut delilidir.

Ancak bu apaçık örneğe rağmen bir takım Müslüman filozof ve modernist ilim adamları kendilerine göre bazı verilerden hareketle cennet nimetlerini veya cehennem azabını tümünden ya reddetmiş veya bunların gerçek olmayıp sembolik olduğunu iddia etmişlerdir. Örnek olarak bunlardan birkaç isme yer vereceğiz.

5.2.4. Cennet Nimetlerinin ve Cehennem Azabının Sembolik Olduğunu Savunan Bazı Müslüman Filozof ve Düşünürler

5.2.4.1. Molla Sadra

Kendisinden sonra bazı Müslüman modernistleri etkileyen ve Şia tarafından feylesof-i Rabbani olarak tanımlana Molla Sadra (öl.1050-1640)’nın konuyla ilgili görüşleri pek net olmadığını söyleyebiliriz. Mola Sadra bir yandan Cennet ve Cehennemin şuanda yaratılmış olduğunu kabul ederken diğer yandan Cehennemin hakiki bir yurt olmadığını iddia eder. Sadra Allah’ın rahmetinin her şeyi kuşattığını, cennetin ise onun rahmetinin bir tezahürü olduğunu ve ebedi olacağına inanmaktadır. Ancak cehennem için aynı şeyleri söylemez. Çünkü ona göre Cehennem gerçek bir yurt değildir. Yani hakiki bir varlığı yoktur. Allah’ın gazabının ve öfkesinin bir formudur ve arızidir, şayet günahlar olmasaydı Cehennem yaratılmazdı. Ayrıca Sadra’nın ifadelerinden onun Cehennemin sonlu olduğu fikrini taşıdığını anlamak da mümkündür (Çelik, 2002a: 95, 96, 97).

5.2.4.2. Ahmed Han

Hintli modernist Ahmed Han (1817- 1898)'da cehennemin ebediliği ile ilgili tartışmalara rastlamamakla birlikte ancak ona göre Ahiret tasvirinde kullanılan dil mecazi bir anlam taşır. Cennet ve cehennemin durumuyla ilgili ayetler, insanlığı iyiliğe ve emirlere teşvik, kötülük ve nehiylerden sakındırmak gayesi gütmektedir. Azap ve mükâfatın şekli ikinci plandadır. Ona göre “*iyi eğitim görmüş bir kimse ahiretle ilgili cennet, cehennem gibi kavramların gerçek olmadığını, ama zevk ve acı göstermek için metaforik (mecazi) olarak kullanıldığını bilir.*” Hatta o, ahiretteki mükâfat kavramının, Müslümanların yararına olacak bir şekilde olmasını eleştirmektedir. Ona göre ahiretteki mükâfatı düşünerek hayır işleyen tüm insanlar bencildir. Çünkü gelecekteki bir mükâfat için çalışmak sadece kişinin kendi çıkarı için çabası ve gayretidir (Öz, 1989: II, 73, 75).

5.2.4.3. Muhammed İkbâl

İkbâl Cennet ve Cehennemi mahal değil, hal olarak tanımlar. Ona göre, “Cennet ve Cehennem herhangi bir yerin adı değil, ego’nun çeşitli durumlarıdır. Kur’an-ı Kerim’deki ifadeler, bir iç gerçeğin, diğer bir ifade ile insani karakterin canlı birer tecellisi ve anlatımıdır. Başka bir deyimle Cehennem insanın bir insan olarak başarısızlığını acı bir şekilde hissetmesidir. Diğer yandan Cennet, ölüm ve felaket güçlerine karşı zafer kazanma sevincinin adıdır. İslam dininde insanoğlu ebediyen lanetlenmiş değildir.” (İkbâl, 1999 a: 373). İkbâl cennetle ilgili bir beytinde şöyle der:

“*Dünya halkı ile rindane konuştu / huri, cennet, put ve put hane dedi*”

(İkbâl, 1999 a: 130).

Konuya tasavvufi bir yorum getiren İkbâl bu beytinde, Cenneti hakiki âşık için bir hedef olarak görmemektedir. Çünkü ona göre Cennet denilen şey, insanı Allah’tan alıkoyabilir: Cennetin mutluluğunu kazanayım diye ibadetle meşgul olur. Hâlbuki yegâne hakiki maksat Allah tır; Huri, Ğilman hepsi zahiri, izafi sembollerdir. Onlara gönül bağlayan putperestlere benzemektedir (İkbâl, 1999a:130).

Oysa Kur’an, İkbâlin düşüncesinin aksine cenneti ve cehennemi tasvir ederken orayı bir hal olarak değil, mahal (yer) olarak tanımlar. Yani kur’anın tasvirine göre Ahiret âlemi sadece ruhlar âleminde değil, ruh ve bedenden oluşan, ayrıca bağı, bahçesi, nehri vb. yapısı bulunan bir maddeler ve realiteler dünyasında başlayıp devam edecektir. Dolayısıyla Kur’an ayetlerinin ve diğer nassların içerdiği maddi unsurları ruhi ve manevi sembollerle tasvir etmek uygun değildir (Topaloğlu, 1993 b: VII, 383).

Kaldı ki İkbâlin bu ifadeleri Allah’a bağlı ve ona âşık bir ruhtan mülhem olarak, ilahi aşktan kaynaklanan sözler olarak mı değerlendirilmeli yoksa bu ifadeler onun şair ruhuyla Cennet için söylemiş olduğu şahsi, mecazi yorumu olarak mı kabul edilmelidir? Bu konuda kesin bir şeyler söylemek oldukça zordur. Ancak onun ifadelerinin Yunus Emre’nin şu sözlerine çok benzediğini söyleyebiliriz:

“*Cennet Cennet dedikleri bir ev ile birkaç Huri*

İsteyene, virgil anı bana seni gerek seni” (Tatçı, 1998: 484; Çelik; 2002 a: 99).

5.2.4.4. Fazlurrahman

Müslüman modernistlerin önemli şahsiyetlerinden biri olan Fazlurrahman, (1919–1988) konuyla ilgili net bir söylem ortaya koymaz. Ancak o, bazı Kur’an

ayetlerine dayanarak azabın ahlaki ve ruhani olduğunu ima eder (Fazlurrahman, 2000: 174).

Nitekim o, kaynayan cehennemin ve huzur veren cennetin Kur’anda yer alan tasvirlerini, fiziksel olarak da bir şeylerin yapılacağına ilişkin ifadelerin tamamen macazi olduğunu da kabul etmemekle birlikte, ceza ve mükâfatın manevi tarafının esas olduğunu belirtir. Ancak o, yine de neticede Cennet ve Cehennem’in hem ruhi ve hem fiziksel olduğunu anlatır. Zira Fazlurrahman’a göre “*lanetlenenler*” fiziksel ateş içinde ıstırap çekmenin yanı sıra, ateşi kalplerinde de hissedeceklerdir; kendilerinden razı olunanlar ise yine fiziksel tatmin yanı sıra, ilahi rızanın en büyük mutluluğunu tadacaklardır (Çiftçi, 2000: 219; Çelik, 2002 a: 101).

5.2.4.5. Muhammed Esed

Konuyu farklı bir bakış açısıyla ele alan Esed, cennet ve cehennemi inkâr etmez. Ancak ona göre ölümden sonraki hayat ile ilgili hemen hemen bütün Kur’ani atıflar mecazidir ve olması da zorunludur. Bu bağlamda o cehennem ile ilgili Kur’anda yer alan “*Hamim*” kavramını “*Yakıcı ümitsizlik*” olarak yorumlar. O bütün yorumlarında referans olarak da Razi’yi gösterir. Örneğin: “*Onların gömlekleri katrandandır, yüzlerini de ateş bürümektedir*” (İbrahim14/509) ayetini yorumlarken şöyle der: “er-Râzi’yi göre “*Katrandan giysiler*” ifadesiyle “*ateşe bürünmüş yüzler*” ifadesi, hesap gününde günahkar ruhları kaplayacak olan anlatılmaz acıları, yıkıcı dondurucu korkuları dile getiren mecazi ifadelerdir” (Esed, 1999: I, 512, 240; II, 672, 914; III, 930, 966, 1099, 1105, 1226).

Aslında Esed Ahiret ve Cehennemle ilgili görüşlerinde tam tutarlı değildir. Mesela o, cehennem azabını manevi ve sembolik yorumlamasına rağmen Nisa 4/56 ayetine şöyle bir meal verir: “... Derileri her yanıp döküldüğünde onları yeni derilerle değiştireceğiz ki azabı (tamam olarak) tadabilsinler...” (Esed, 1999: I, 149). Ancak yine de o bu pasajla ilgili yorumlarda kendi düşüncelerini destekler mahiyette beyanda bulunur. Ona göre, öteki dünyadaki azap ile ilgili bu dehşet verici teşbih (benzetme), söz konusu azabın uzun süreli niteliğini ortaya koymayı amaçlamaktadır (Esed, 1999: I, 149 dipnot 73).

5.2.4.6. Yaşar Nuri Öztürk

Cehennem azabının sembolik olduğunu savunanlardan biri de Yaşar Nuri Öztürk’tür. O azabın keyfiyeti ve mahiyetiyle ilgili şu ifadelere yer veriyor: “Azabın nasıllığına gelince şunu bilmeliyiz ki, kutsal metinlerin bu arada Kur’anın çizdiği azap tabloları sembolik işaretler türündendir. Bizim âlemin üç boyutlu şartına bağlı anlayışımız, ölüm sonrasını bize anlatmak için kullanılan ifadelerin gerçek anlamlarını belirlememize anlam vermez. Küfre sapanların ateşe sarılacağını, derileri yanıp piştikçe azabı tatsınlar diye yeni derilerle donatılacakları söylenmektedir. Bu ifadeye bakarak biz tanıdığımız fırınlarda kızartılan insan manzaraları düşünemeyiz. Çünkü cehennem de bir eğitim, tekâmül aracıdır” (Öztürk, 1995: 560).

5.2.5. Cehennem ve Azabının Ebediliği

Cehennem ve azabının ebediyeti konusu İslam’dan önceki inanç sistemlerinde tartışılmıştır ve çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları cehennem azabı için süreler tayin etmeye çalışmıştır. Nitekim Sabiler ve Brahmanizm’e mensup olanlar, cehennem

azabının süresini yedi bin devir (asır) olarak sınırlamışlar ve bu azabın mutlaka bir gün sona ereceğini iddia etmişlerdir.

Kur'an'ı kerim, Yahudilerin azabın sayılı günler devam ettikten sonra sona ereceğine inandıklarını haber vermiştir: "... Bize ateş, sadece sayılı günler dokunacaktır..."(Ali-İmran 3/24; el-Bakara 2/809) Ali- İmran'daki ayetin devamında onların bu iddiaları karşısında Kur'an şöyle bir tepki verir: "... Ve uydurmakta oldukları şeyler, dinleri hususunda kendilerini aldatmıştır." Bakaradaki ayetin devamında ise tepkinin boyutu biraz daha farklıdır: "... (Ey Resulüm) de ki: "(azabın kendilerine sayılı günlerde dokunacağına dair) Allah katından bir söz mü aldınız ki Allah sözünden asla dönmez. Yoksa Allah'a karşı bilemeyeceğiniz şeyler mi söylüyorsunuz?" (el-Bakara 2/809).Bu tepkisiyle Kur'an onların iddialarını kesin bir dille yalanlamıştır.

Ancak Yahudilerin bu akidesi Ahd-i Atik'te (Tevrat) bulunmayıp Hz. Musa'dan yedi asır sonra vuku bulan Babil esareti sırasında ve sonraki devirlerde İran kültürü, Hristiyanlık ve İslamiyet'in etkisiyle teşekkül eden Ahiret inancının bir sonucudur.

Ahiret inancının kesin olarak yer aldığı Hristiyanlıkta ise azabın ebedi olacağı kabul edilir. Nitekim Ahd-i Cedid'de, Bekir Topaloğlu'nun naklettiğine göre, "*Fani olan yiyecek için değil, ebedi hayatta baki olan yiyecek için çalışın*" denilmektedir(Yuhanna, 6/27; Matta, 25/31-349). Ancak bazıları Matta incilinde yer alan şu ifadeden yola çıkarak Cehennem ve azabının ebediliğinin Hristiyanlıkta net olmadığı sonucuna varmışlar: "*Bedeni öldürüp de canı öldürmeye kudreti olmayanlardan korkmayın; ancak daha ziyade cehennemde hem bedeni hem de canı helak etmeye kudreti olandan korkun*" (Matta 10/28) .Onlara göre bu ifade cehennemliklerin ölmesi suretiyle azabın sona ereceğine işaret eder (Topaloğlu, 1993 a: VII, 321).

Asi müminler ve kâfirler için azabın ebediliği konusunda İslam düşünce geleneğinde birbirinden farklı görüşler ileri sürülmüştür. Genel olarak cehennem azabının ebediyeti ile ilgili görüşleri yedi veya sekize kadar çıkarmak mümkünse de ancak konuyla ilgili ileri sürülen görüşleri kısaca dört noktada toplamak mümkündür:

1. Cehenneme giren kişi hiçbir şekilde oradan çıkamayıp sonsuza dek orada azap görür (Mutezile- Havâric).

2. Cehennemlikler orada ebediyen kalırlar, fakat bir müddet azap gördükten sonra bir nevi bağışıklık kazanırlar ve hatta azap tabiatlarına uygun olacağı için ondan lezzet bile alırlar (İbn Arabî, Hişam b. Hakem, Bittihyye).

3. Müminler çıktıktan sonra kâfirlerin azabı uzun zaman devam ederse de ebedi değildir. Bir gün sona erecektir.

4. Mümininler çıkar, kâfirlerin azabı sonsuza kadar sürer. Bu dört temel telakkiden Haricilere ve Mutezileye ait olan birincisi, günahları sebebiyle bir süre için cehenneme girecek müminleri de kapsadığından Ehli Sünnetin tamamı ile bir kısım Şii âlimler tarafından reddedilmiştir.

5. Cehennemliklerin bir süre azap gördükten sonra bağışıklık kazanacağı şeklinde özetlenen terakkinin sahibi, kaynakların çoğunda Muhyiddin ibn Arabî olarak gösteriliyorsa da benzer bir yorumun Hicri II. yüzyılın sonlarında vefat etmiş bulunan Hişam b. Hakem de mevcut olduğu nakledilir. Ayrıca Ebu'l-Huzeyl el-Allaf ile Bittihyye'nin de buna yakın bir kanaat taşıdığı belirtilir (İbn Kayyım, 2006: 301; Topaloğlu, 1993a: VII, 231, 232).

Cehennem azabının ebediyetiyle ilgili Abdulkahir el-Bağdadi, Eş'ari, İbn Hazm ile birlikte genellikle kelim kitapları ve konu ile ilgili diğer eserlerin çoğu, bütün Ehl-i Sünnet bilginlerinin ittifak halinde olduklarını kayderler. Konuyla ilgili icma' iddiasında

bulunanlardan Eş'ariye göre, Cehm b. Saffan Hariç, Müslümanların tümü, müminlerin Cennette kâfirlerin de Cehennem'de ebedi kalacakları hususunda görüş birliği içerisinde olduklarıdır.

İcma iddiasında bulunanlardan biri de er-Râzî'dir. er-Râzî; "Din bilginleri, inatçı kâfirin azabının devamlı olduğu hususunda uzlaşma içerisinde olduklarıdır. Ancak Cahiz ve Anteriye göre doğruyu bulmaya çaba sarf edip istediğine ulaşamayan kâfir mazur sayılabilir" demektedir.

İcma ile ilgili Taftazani de *Mekâsıd* isimli kalam eserinde şu ifadelerle yer vermiştir: " Bil ki hulûd'la (ebedilik, ölümsüzlük) ilgili ayetlerden anlaşıldığına göre kâfirler Cehennem'de, müminler ise Cennet'te ebedi kalacaklardır. İşte bu ayetlerden hareketle din bilginleri müminlerin Cennette, kâfirlerinde Cehennemde ebedi kalacakları hususunda icma' etmişlerdir " (et-Taftazani, 1989: V, 131, 134; Çelik, 2002 a:14, 15).

Oysa konuyla ilgili olarak bir ittifak ve ya icmadan söz etmek oldukça güçtür. Çünkü İslamiyet'in ilk devirlerinden itibaren günümüze kadar farklı görüşler benimseyen âlimler var olagelmıştır. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi bunları yedi'ye ve hatta sekiz'e kadar çıkaranlar olmuştur. Ancak o görüşlerin tamamı İslam âlimlerine ait değildir. İslam âlimlerinin görüşlerini genel hatlarıyla iki noktada toplamak mümkündür:

1. Ahirette kâfirlere uygulanacak olan azap ebedidir. Ehl-i Sünnetin çoğunluğu ile Mutezile, Şia ve Hariciler bu görüşü benimsemişlerdir.

2. Söz konusu azap uzun asırlar devam ettikten sonra bir gün sona erecektir. Bu görüşü savunanlar ise ashaptan; Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mesud, Abdullah b. Amr b. As, Ebu Hureyre Cabir b. Abdillah ve Ebu Said El-Hudridir. Tabiinden; Abd b. Humeyd, Şa'bi ve İshak b.Rahuyehin dâhil olduğu selef âlimlerinden başka Cehm b. Saffan, Ebu'l-Huzeyl El-Allaf ve bazı Şii Fırkaları ile Mevlana Calaleddin Rumi, İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevzi, İbnül-Vezir ve son olarak İsmail Hakkı İzmirli gibi Önemli âlimler bu görüşün savunucularıdır arasındadır.

Bunlardan Cehm b. Saffan ile Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf diğer âlimlerden farklı olarak ahiret hayatını sonlu kabul ettiklerinden cennet nimetleri yanında cehennem azabının da sona ereceği görüşünü savunurlar. Çünkü onlara göre hadis olan hiçbir nesne ve olay sonsuz olarak devam edemez. Cehm ile Allafın ahiret âlemini sonlu kabul ederek ileri sürdükleri delillerin kuvvetli olmadığına işaret etmek gerekir. Zira hâdis olanın meydana gelişi, kendiliğinden değil Allah'ın yaratmasıyla olduğu için varlığını sürdürmesi de Allah'ın kudret ve iradesiyle olacaktır; bu ise hiç bir şekilde muhal değildir.

Mutezile'den Cahiz ile Sümame b. Eşresin, Ehl-i kitabın çoğunluğunu Cennete girecekler arasında gördükleri doğru ise bunların da bir bakıma azabı ebedi kabul etmediklerini söylemek mümkündür. *Bittihyye* adı verilen fırka mensupları da Cehennem'in ebedi olarak devam edeceğini, fakat burada bulunanların zamanla içinde bulundukları ortama intibak edeceklerini ve bu şekilde cehennem'in bir azap yeri olmaktan çıkarak içinde bulunanların nimet göreceği ebedi bir yurda dönüşeceğini kabul etmişlerdir. Daha sonra Muhyiddin İbnü'l-Arabî de bu görüşü benimsemiş ve geliştirmeye çalışmıştır (İbn Arabî, 2006: III, 98, 99; IV 327, 328). Abdülkerim el-Cilî 'nin de bu kanaati paylaştığı nakledilir (Rıza, 1947: VII, 70; Yavuz, 1989:IV, 305, 306).

Azabın ebediliği ile ilgili olarak İbn Arabî'ye nisbet edilen görüşler, bu görüşleri nispet edenlerin şahsi yorumları sebebiyle olacaktır ki farklılıklar arz etmektedir. Aslında el-Futuhâtü'l-Mekkiyye'de Azabın ebediyetiyle ilgili açıklamalar

incelendiğinde İbnü'l-Arabî'nin bu konuda mütereddit olduğu görülür (İbn Arabî, 2006: III, 96–99; IV, 173–175, 402–403; V, 84–85; VII, 57–59; IX, 421–422).

İbnü'l-Arabî nasların Cehennem ile sakinlerinin ebediyetini kesin bir ifade ile belirttiğine kani olmakla birlikte ilahi rahmetin gazabını aşkın olması ve ayetlerin delaleti sebebiyle azabın devamlı olacağı, bir anlamda araya bazı dinlenme dönemlerinin gireceği şeklinde bir yorum getirmek istemiştir. Onun el-Futuhâtü'l-Mekkiyye'sinde yer alan kanaati şöyledir: "Cehennem ebedidir, içinde bulunan kâfirler de ebediyen orada kalacaklardır. Ancak belirli bir süre azap edildikten sonra aşırı elemnin tesiri ile bir nevi bayılma ve uyku haline girecekler, belli bir süre sonra uyanacak, tekrar azap edilecekler ve yine bayılacaklardır. Baygınlık sırasında azabı hissetmeyeceklerdir. Bu durum birkaç defa tekrarlandıktan sonra bir daha bayılmayacaklar, fakat Allah'ın gazabından çok fazla olan rahmeti sayesinde elem de hissetmeyeceklerdir. Bu onlar için bir nevi unutulma ve terk edilme halidir. Artık onlara maddi bir azap uygulanmayacaktır. Bu onlar için bir nimet yerine geçecek; bazen de azaba maruz kalma korkusu kendilerini saracak, buda onlar için azap yerine geçecektir. Bu durum sonsuz olarak devam edecektir" (İbn Arabî, 2006: III, 96–99; IV, 174–175).

Abdulvehhab eş-Şa'rani bir taraftan İbnü'l-Arabî'nin bu tereddüdünden, diğer taraftan Sünni âlimlerin çoğunluğunun kesin tavrından etkilenmiş olacaktır ki, İbnü'l-Arabî'nin görüşünün Ehli Sünnetle paralel olduğunu isabet etmek amacıyla kaleme aldığı eserinde, "Füssusu'l-Hikem ve el-Fütühât'ta bu görüşü belirten ifadelerin başkaları tarafından sonradan eklendiğini, bu sebeple kendisinin kaleme aldığı el-Fütühât muhtasarına bu tür fikirleri almadığını" söylemektedir (Topaloğlu, 1993: VII, 235; Yavuz, 1989: IV, 306).

5.2.5.1. Azabın Ebediyetini Savunanların Dayandıkları Deliller

Azabın ebedi olduğunu savunan İslam âlimlerinin dayandıkları delilleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Kâfirlerin ebedi olarak cehennemde kalacakları, Kur'anda özellikle "*Huld*" ve "*Ebed*" kelimelerinin geçtiği ayet-i kerimelerle ifade edilmiş. "*Huld*" ve türevlerinin geçtiği ayetlerin otuz dördü Cehennemle ilgilidir. Bu ayetlerin üçünde "*Huld*" kavramı "أبدًا" lafzıyla tekid edilmiş, böylese azabın sürekliliği açık ve kesin bir şekilde ifade edilmiştir. Öte yandan kâfirlerin azaplarının hafifletilmeyeceği, aksine artırılacağı, azabı tatmaları için derilerinin veya vücutlarının devamlı olarak yenileneceği belirtilmiştir. Bu itibarla Kur'an kâfirlerin ebedi, Cehennemde kalacaklarını, azabın kendilerinden kesilmeyeceğini, orada ölmeyeceklerini söylemektedir (Yavuz, 1989: IV, 305; Çelik, 2002 a: 48).

Kur'anın birçok ayeti'nde kâfirlerin Cehennem'de ebedi kalacakları bildirilir. Bunlardan bir kaçını şöyle sıralayabiliriz:

1. "*İnkâr edip, Allah'ın yolundan alıkoyanları ve sonra da kâfir olarak ölenleri Allah asla bağışlamaz.*" (Muhammed 47/34)

2. "*İnkâr edenleri ve zalimleri Allah asla bağışlamaz Allah onlar için içinde ebediyen kalacakları cehennem yolundan başka bir yola erdirmez, bu Allah'a kolaydır*" (en-Nisa 4 / 168, 169).

3. "*Allah'a ve peygamberine kim karşı gelirse ona, içinde sonsuz ve temelli kalınacak bir cehennem ateşi vardır.*" (el-Cin suresi 72/23)

4. "*Kitap ehlinde ve puta tapanlardan inkâr edenler, şüphesiz içinde temelli kalacakları cehennem ateşindedirler. İşte bunlar yaratıkların en kötüsüdürler*" (el-Beyyine 98/6)

5. “İnkâr edip, ayetlerimizi yalanlayanlar, işte onlar da ateşliktir, orada temellidirler. Ne kötü bir dönüşür.” (et-Teğabün 65/10)

6. “Doğrusu suçlular, temelli kalacakları cehennem azabı içindedirler. Azaba hiç ara verilmez. Onlar orada tamamen umutsuzdurlar.” (ez-Zuhruf 43/74–75)

7. “Şüphesiz ki Allah kâfirlere lanet etmiştir. (Onlar) ebedi olarak kalıcıdır. (O gün) ne bir dost, ne bir yardımcı bulacaklar.” (el-Ahzap 33/64–65)

Kâfirlerin Cehennemde ebedi kalacakları ve asla Cennete giremeyecekleri hususunda Hz. Peygamberden bize birçok hadis ulaşmıştır. Tezimizde “*Hadiste Huld*” başlığı altında özellikle “*Huld*” kavramının geçtiği konuyla ilgili rivayetlere yer verdik. Huld kavramı on altı farklı ifade biçimiyle hadislerde yer aldığını tespit ettik. Huld kavramının geçtiği hadislerde de tıpkı Kuran'daki gibi "البداء" kelimesiyle tekid edildiği birçok hadisi tesbit ettik. Ancak biz burada nakli deliller bağlamında konuyla ilgili birkaç hadise yer vereceğiz:

1. “Cennetlikler cennete, cehennemlikler de cehenneme yerleştikten sonra bir münadi “Ey cennet halkı! Sonsuzluk var ölüm yoktur. Ve siz Ey cehennem halkı (sizin için de) Sonsuzluk var ölüm yoktur” diye seslenir.” (Buhari, 1992: VII, 199, 200).

2. “Cennette münadinin biri şöyle seslenir: “Ey cennet şüphesiz ki sizin için ebediyen sıhhat var, hastalık yok ve sizin için ebediyen yaşam var ölüm yok, sizin için ebediyen gençlik var ihtiyarlık yok, sizin için daima nimetlenme mutluluk var sıkıntı ve keder yok” (Müslim, 1992: IX, 1973).

3. “Her kim kendisini bir demir parçasıyla öldürürse, demiri elinde onu karnına saplar halde cehennem ateşinde ebediyen ve daimi kalacaktır. Her kim ki zehir içerek intihar ederse, o kimse de zehrini cehennem ateşinde ebedi ve daimi kalarak içecektir. Herkim de bir dağdan yuvarlanır ve kendini öldürürse, o da cehennem ateşinde ebedi ve daimi olarak yuvarlanacaktır” (Buhari, 1992: VII, 32; Müslim, 1992:II, 301).

2. Kur'an'da belirtildiğine göre “Allah'ın dilemesi müstesna olmak üzere gökler ve yer devam ettiği sürece azab da sürecektir”(Hûd 11/107) Ahiret hayatı ebedi olduğuna göre oradaki göklerin ve yerin varlığı da ebedi olacaktır. Ayette geçen “gökler ve yer” anlamındaki kelimelerle dünyadaki değil ahiretteki gökler ve yer kastedilmiş olmalıdır. Aynı ayette her ne kadar azabın devamı istisna kaydıyla ilahi iradeye bağlanmışsa da Yüce Allah azabı sona erdireceğini beyan etmemiş hatta aksini bildirmiştir. Ahiret hayatının ebedi oluşu dikkate alınırsa söz konusu istisna “gökler ve yer var olduğu müddetçe” şeklindeki ifadenin hissettirebileceği zaman sınırlandırmasını ortadan kaldırmaya yönelik olmalıdır. Aksi takdirde bir sonraki ayette aynı kayıtlarla zikredilen Cennet nimetlerinin de sona ereceğini kabul etmek gerekir ki bu hem nimetlerin kesintisiz olacağına dair bilgiyi veren ayetlerle çelişir hem de ahiretin ebediliği fikrine ters düşer. Şu halde ilahi idareye bağlanan istisna kaydı ebediyeti teyit edici olarak kabul edilmelidir (et-Taberî, 2001: X, 71; er-Râzî, 1990:XVIII, 64–64).

3. Azabın uzun devirler boyunca devam edeceğini “*Ahkab*” kelimesiyle ifade eden ayet (en-Nebe' 78/23) ya ehl-i kible ile ehl-i tevhid hakkındadır ve ya bu kelime “*ardı arkası kesilmeyecek, sonsuza kadar peş peşe sürüp gidecek olan sonsuz devirler*” anlamına gelmektedir. Söz konusu ayetteki “*Ahkab*” sonlu uzun asırlar anlamında olsa bile ebediyet ifade eden ayetler daha çok ve daha sarihtir; binaen aleyh tercihe şayan olan onların ifade ettiği hükümdür (et-Taberî, 2001: XII, 70–71; Yazır, 1971: VII, 55, 42)

4. Hadislerde sadece asi müminlere şefaate edileceği ve Cehennemden yalnız bunların çıkacağı haber verilmiştir. Kâfirler de çıkacak olsa şefaatin müminlere tahsis

edilmesinin bir manası kalmazdı. Bunun yanlışlığı ise ortadadır (İbn Kayyim, 2006: 293).

5. Allah kâfirleri affetmeyeceğini açıkça belirtmiş, âhiret azabı gördükten sonra tövbe etseler bile bunun kabul edilmeyeceğini açıklamıştır. Bu husus azabın sona ereceği düşüncesi ile çelişir durumdadır (el-Âlûsî, 2000: I, 141, 143).

6. İlahi rahmet dünyada herkese şamil olduğu halde ahirette sadece müminlere tahsis edilmiştir. Kâfirlerin nasibinin ise sadece ateşten ibaret olduğu ifade edilmiştir (Yazır, 1971: IV, 2825). İlahi rahmetin gazaptan geniş olması ise azabın mutlaka sona ereceği manasına gelmez. Bunu azabın hafifletilmesi, nimet gibi telakki edilmesi veya azab görenlerin rahmete nail olanlara nisbetle daha az sayıda olması tarzında yorumlamak mümkündür (el-Âlûsî, 2000: I, 140, 143).

7. Kâfirler için azabın ebedi olacağı hususunda ashap, tabiin ve Ehli Sünnet âlimleri ittifak etmişlerdir. Bu konuda ihtilaf çıkaranlar ise bid'at ehlidir. İcmaa aykırı olan görüş ise yanlıştır (İbn Kayyim, 2006: 292; Sabri, 1996: 112).

8. Kesin nakli dediler varken akli veya zayıf bazı nakli delillere dayanarak azabın sona ereceğini ileri sürmenin dini bir değeri yoktur. Bu sebeple de Allah'ın kullarını azaba uğratmasında mutlaka bir hikmet aramak isabetli değildir. Eğer hikmet aranır ve ebedi azabın hikmete aykırı olduğu kabul edilirse ve uzun asırlar sürecek azabında hikmete aykırı olması gerekir. Zira ebedi azaba dayanamayan aciz kullar uzun devirler sürecek olan azaba da dayanamaz (el-Âlûsî, 2000: I, 141; Sabri, 1996: 22, 23, 50, 108).

9. Allah kâfirleri ebedi olarak azapta bırakacağını haber vermiştir (Vaid). Azabı sona erdirecek olursa sözünden dönmüş ve gerçek dışı beyanda bulunmuş olur ki bu Allah hakkında muhaldır.

10. Allah'ı inkâr edip ona eş tanımanın cezası ancak ebedi olarak sürecek olan bir azap olabilir. Daha hafif bir ceza işlenen bu suçta denk düşmez. Kur'an-ı Kerim'de işaret edildiği gibi (el-En'am 6/28) Kâfirler dünyada ebedi olarak kalsalar bile küfür ve inkârlarına devam ederlerdi, durumlarında bir değişiklik meydana gelmezdi. Bu onların ebedi bir inkâr psikolojisi içerisinde olduklarını gösterir. Ebedi inkâra ebedi azab cezasının verilmesi de makul ve mantıklıdır (Yavuz, 1989: IV, 305.306.307).

5.2.5.2. Cehennem Azabının Ebedi Olmadığını Savunanların Dayandıkları Deliller

Kâfirlere uygulanacak olan Cehennem azabının sona ereceğini kabul eden âlimlerin dayandığı delilleri ve onlara verilen cevapları şöyle sıralayabiliriz:

1. Kur'an-ı Kerim'in üç ayetinde cehennem'de kalışın ebedi olmadığı açıkça belirtilmiştir. Bunlardan biri, şakilerin (kâfirlerin) göklerle yerin devam ettiği müddet kadar cehennem ateşinde kalacaklarını, fakat Allah'ın dilemesi halinde bu sürenin kısaltılabileceğini haber veren ayettir (Hûd 11/107).

el--En'am Suresinde (6/18) yer alan diğer bir ayet de aynı mahiyettedir: *"Allah'ın dilediği müstesna, içinde ebediyen kalıcı kimseler olarak varacağınız yer ateştir. Şüphesiz ki Rabbin hâkimdir, âlimdir"* (6/18). Üçüncü ayet ise azgınlığın cehennemde *"Ahkab"* süresince bekleyeceklerini bildiren ayettir. (en-Nebe'78/23).

Birinci ayette yer alan "gökler ve yer" kelimelerinden kasdedilen, dünya hayatındaki gökler ve yerdir. Çünkü ayetin devamında belirtilen Allah'ın dilemesine bağlı istisna kaydı bunu göstermektedir. Eğer karşı grubun iddia ettiği gibi ahiretteki gökler ve yer kasdedilmiş olsaydı bu istisna aynı zamana da ahiret hayatının da sona ereceğini ifade etmiş olurdu. Hâlbuki ahiret yurdunun ebedi olduğun da, Cehm b.

Safvan ve Ebu'l-Huzeyl el-Allaf gibi isimler dışında bütün İslam âlimleri ittifak etmiştir.

Gerek bu ayette, gerekse konuyla ilgili üçüncü ayette söz konusu edilen şakiler ve azgınlardan (et-Tağın) maksat, asi müminler değil kâfirlerdir. Çünkü üçüncü ayetin devamında azgınlardan azaba çaptırılmalarının sebebi açıklanmış, onların ahirette hesaba çekileceklerine inanmayan ve Allah'ın Ayetlerini yalanlayan kimseler oldukları bildirilmiştir(en-Nebe' 78/26, 28). Hûd Suresindeki (11/107) şakilerden maksat da kâfirlerdir(Taha, 20/123; el-Alâ 87/11, 12) Zira şaki, tevhid ehli statüsü içerisinde mutalaa edilemez. Bunlar gibi cehennemde kalışları Allah'ın dilemesine bağlı kılınan kişilerin de kâfir oldukları bizzat kendilerinin itiraf ettiği belirtilmiştir. "... Ve gerçekten kendilerinin kâfir kimseler olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ettiler" (el-En'am 6/128, 130).

Son ayette yer alan "*Ahkab*" kelimesi ise "*peş peşe gelen sonsuz devirler*" manasına alınamaz. Çünkü bu azlık bildiren çoğul (*cem-i kille*) kelimelerinden olup sonlu yılları ifade eder (İbn Arabî, 2006: IV, 391). Hûd suresinde (11/107) şakilere verilecek olan azabın gökler ve yer var olduğu sürece devam edeceğini belirttikten sonra, "ancak Rabbin dilediği hariçtir" buyrulmuşsa da bu istisna ile Allah'ın azap süresini uzatmayı mı yoksa kısaltmayı mı irade edeceğine dair bilgi verilmemiştir. Bununla birlikte aynı istisna ardından gelen ayette cennet ehli hakkında da yapıldıktan sonra ayetin devamında "Bu bitmez tükenmez bir lütuftur" (عطاء غير مجذوذ) denilerek Cennet hayatının sonsuzluğu kesin olarak tasrih edilmiştir ki cehennem azabı hakkında böyle bir beyan yoktur. Buna göre 107. ayette yer alan şakilerin azap süresi ile ilgili istisna, ilahi iradenin günün birinde bu azabı sona erdireceği, 108. ayette geçen cennet ehli hakkında istisna ve bunun devamındaki açıklama ise ilahi iradenin cennet hayatını ebediyen sürdürme yönünde tecelli edeceği fikrini vermektedir. Bu durum Allah'ın rahmetinin her şeyi kuşatmış olduğu müjdesine daha uygundur. Nitekim ashaptan Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ud, Abdullah b. Amr, Ebû Said el-Hudri'de söz konusu ayetteki istisna kaydını bu şekilde yorumlamış ve cehennemden bir gün sona ereceğini kabul etmişlerdir. Adı geçen sahâbilerle bunların görüşüne uyan bir kısım tabiin, yukarıdaki iki muhkem ayetin (Hud 11/107; en-Nebe'78/26) cehennemde kalışı "ebed" ve "hulûd" kelimeleriyle mutlak olarak ifade eden bütün vaid ayetlerini tahsis ettiğini kabul etmişlerdir(et-Taberî, 2001: XII, 71; er-Râzî, 1990:XVIII, 63; İbn Kayyım, 2006: 288, 292).Kâfirlerin cehennemden çıkmayacakları ve azaplarının hafifletilmeyeceğini bildiren ayetler ise cehennemden yok olmayacağını değil cehennem var oldukça azabın devam edeceğini gösterir (İbn Kayyım, 2006: 95).

Cehennem yok olunca azabın devam etmesi mümkün değildir. Binaenaleyh mutlak olan bu nevi ayetleri dikkat alarak azabın hiçbir zaman sona ermeyeceğine hükmetmek isabetli sayılmaz. Yorumları üzerinde durulan yukarıdaki üç ayetin dışında azabı konu edinen diğer ayetlerde de azap Allah'ın dilemesine bağlı kılınarak kayıtlandırılmıştır. (el-Araf 7/15, 69). Azabın kendisi ilahi irade ile kayıtlı olunca devam süresinin de kayıtlı olması tabiidir (Yavuz, 1989: IV, 307).

Kâfirlere uygulanacak olan azabın sona ereceğine dair yukarıda ileri sürülen delillere, karşı grup cevap mahiyetinde şu değerlendirmelere yer vermiştir. Öncelikle (ما دامت السموات والارض) "*gökler ve yer durdukça*" ifadesi üzerinde duralım şüphesiz ki Kur'an Arapçadır, Araplar ise bu gibi kavramları kullandıklarında onlarla süreklilik ve devamlılığı kastetmektedirler. Nitekim onlar ebediliği ve sürekliliği ifade etmek için "*gece ve gündüz birbirini takip ettikçe*", "*güneş parladıkça*", "*yıldız parladıkça*", "*yer ve gök devam ettikçe*", "*dağ yerinde durdukça*", "*deniz dalgalandıkça*", "*güvercinler öttükçe*" gibi terkipleri sık kullanırlar.

Azabın bir müddet sonra tabiat haline dönüşeceğini söyleyen Muhyiddin İbn'ül-Arabî bile “gökler ve yer durdukça” kaydının Arap dilinde sınırlama değil aksine sonsuzluk ifade ettiğini Futuhat'ın 298. babındaki şu sözleri ile kabul ve tasdik etmektedir: “Kur'an'ın kendi dilleriyle indirilmiş olduğu Araplar bu ibareyi kullanırlar ve bununla da sonsuzluğu kasdederler”. Bir de bu “...gökler ve yer durdukça...” kaydı sonsuz azabın ilahi iradeye (meşiyete) bağlanışında olduğu gibi hemen altındaki cennetle ilgili ayette de aynen geçmektedir. Eğer vakit tayini ve sınırlamaya delalet ediyorsa da orada da, yani Cennetle ilgili ayette de buna delalet etmesi; dolayısıyla cennet hayatının da geçici olması gerekirdi” (Sabri, 1996:58).

Birçok tefsir âliminin kanatine göre ayette ifade edilen “Semavat” ve “arz” kavramıyla, ahirette meydana gelecek olan “Gökler ve yer” kastedilmektedir. Zira Kur'an'daki “Yaşadığınız yerin bir başka yere, göklerin başka göklere çevrileceği gün...” (İbrahim 14/48) Ayet-i kerimesi kıyametin kopmasıyla beraber dünyada köklü bir değişikliğin olacağına işaret etmektedir (Çelik, 2002 a:24).

Sonuç olarak şunu diyebiliriz istisna in yer aldığı ayette geçen hadiseler kıyamet gününde ve bunu takip edecek olan ahiretteki durumlarla ilgili olduğu için buradaki “Semavat” ve “Arz”ın da o güne tahsis edilmesi en uygun tefsir şeklidir. Bu itibarla bunların, dünyadaki gök ve yer gibi belirli bir süreye bağlı olmayıp devamlı olduğundan, kullandıkları sonsuzluk ifade eden kavramlarla da ilişkisi yoktur. Zira ahirette gerçek sonsuzluk söz konusudur (Yazır, 1971:IV, 2823).

Hûd (11/107–108) ile el-En'am (6/128) ayetlerinde geçen istisnânın anlamına gelince, bu ayetlerde geçen istisnadan (Müstesnalardan) maksat ya hesap verme zamanıdır ki ehl-i cehennem henüz ateşe girmemişlerdir veya zaman zaman ateşten çıkarılıp, daha büyük azap veren “Zemherir” (soğukluk vadisine) konuldukları zaman'dır. Öyle ki bu azabın dehşetinden bir an evvel ateşe dönmek isterler veya o istisna, dünyada amel cihetiyle artık cehenneme girmesi neredeyse mukadder olan kişinin hidayete mazhar olarak bu neticeden kurtulmasıdır (er-Râzî, 1990:VII, 13, 202).

Birden çok manaya muhtemel olan kâfirlerle ilgili istisna hakkında birçok değerlendirme yapılmıştır. İstisna ile ilgili yapılan yorumlardan belkide en makûl olanı şu yorum olmakla birlikte: “Allah, onlara, cehennemde ebedi kalışlarının kendi meşiyetinde (dilemesinde) olduğunu bildirmek için, O nun aksini dilemesi müstesna, bu hususta Allah'tan kaynaklanan emir, sürekli onların cehennemde kalışlarıyla ilgilidir”. Ancak “...Rabbinin dilemesi hariç...” İstisnası çok çeşitli ve birbirine zıt ihtimallere elverişlidir.

Cehennem azabının son bulacağı teorisinin en inatçı ve en eski savunucusu olan İbn-Kayyim el-Cevziyye bile burada ilahi meşiyetin ne yolda tecelli edeceğinin açıklanmayarak mucmel, kapalı bırakılıp ve sukutla geçirildiğini ve istisnadan doğabilecek mana ihtilaflarından dolayı da ayetin müteşabihlerden olduğunu söyler (İbn Kayyim, 2006:297, 307).

Sükutla geçirilen veya müteşabih olan bir ayetin ise azabın sonsuz olup olmadığı iddialarından ikisi için de delil gösterilmeye uygun olmaması gerekir. Zira birden çok manaya muhtemel olan bir ifadeyi delil olarak sunmak geçersizdir. Çünkü ihtimal ile istidlal bir arada olmaz. Şu meşhur kaide bu gerçeği ifade etmektedir : “اذا ثبت” “الاحتمال سقط الاستدلال” “ihtimal sabit olduğunda istidlal sakıt olur.” (Sabri, 1999:57).

Son olarak cehennem azabının fena bulacağına dair ileri sürülen Nebe suresinin 28. ayetiyle ilgili yapılan değerlendirmelere yer verelim. “لَا بُشَيْنَ فِيهَا أَحْقَابًا” ayetinde geçen *Hukb/Ahkab*'la ilgili çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Ferra yukarıdaki ayetin tefsirinde *Hukb* (Ahkabın Tekili) kelimesi hakkında söyle demiştir: “Bir “*Hukb*” seksen

küsür yıl demektir. Bir sene ise 360 gündür. Ahiret günü hesabıyla bir gün dünyanın bin yılına tekabül etmektedir bu da 28 bin yıl demektir.”

Ferra’ya göre, bazılarının zannettiği gibi bu ayette sınırlamaya delalet eden bir ifade yoktur. Sınırlamaya delalet eden şey, beş ahkab, on ahkab gibi ifadelerdir. Buna göre ayetin anlamı orada çağlarca kalacaklardır; bir çağ geçtikçe peşinden diğeri onu takip edecektir.

Zeccac’a göre ayetin manası: onlar orada çağlarca kalacaklar ve bu çağlar içinde bir serinlik ve su tatmayacaklar ve onlar Allah’ın dediği gibi cehennemde ebedi olarak kalacaklardır.

ez-Zemahşerî de ahkab kelimesinin tefsirini yaparken bunu sadece peş peşe gelecek zamanlar için kullanıldığını söylemiştir (ez-Zemahşerî, 1998: VI, 299, 300). Razi *ahkab* kelimesini “*sonsuz devirler boyunca*” diye tefsir ettikten sonra farz edelim ki bu kelime, bir son ifade ediyor diyerek onun sonlu olmadığını şöyle açıklamaya çalışıyor: “Ne var ki bu ifadenin, cehennemliklerin Cehennemden çıkışlarına delaleti “mefhumi” bir delalettir. Hâlbuki açıkça ifade edilen mantuk ise, onların oradan çıkarılmayacaklarını göstermektedir. Çünkü Yüce Allah, “*onlar oradan çıkmak isterler. Oysa onlar oradan çıkıcı değildirler. Onlar için kalıcı bir azap vardır.*” (el-Maide 5/37) buyurmuştur. Mantuk ile mefhum bir araya geldiğinde tercihin mantuktan yana olduğu usûlü’l-fıkıh kuralıdır.

Sonuç olarak şunu diyebiliriz: *Hukb* (çoğulu *Ahkab*) uzun bir zaman dilimini ifade etse bile konuyla ilgili diğer ayetlerle birlikte düşünüldüğünde birbirini takip eden, sonsuza kadar uzayıp giden çağları yani sonsuzluğu ifade eder (Özarslan, 2001: 336, 337).

2. Hadislerde “*Hiçbir hayır işlemeyen ve azaptan kurtulmak dileğinde bulunan cehennemliklerin buradan çıkarılacakları*” belirtilmiştir (Buhari, Tevhid, 24; Tirmizi, Sıfatü Cehennem, 10).Bunu bütün azap görenlere teşmil etmek de mümkündür (İbn Kayyım, 2006: 297, 309, 303, 306).

Konuyla ilgili diğer bir hadis de şudur: “*Kalplerinde zerre kadar hayır bulunanlar, şefaathçilerin şefaatiyle Cehennemden çıkarılacak ve daha sonra hiçbir hayır işlemeyen bazı cehennemlikler Allah’ın rahmetiyle buradan kurtulup Cennete gireceklerdir*” (Buhari, Tevhid 24). Konuyla ilgili diğer hadislerde de, *hiçbir hayır işlemeyen ve azaptan kurtulmak dileğinde bulunan cehennemliklerin buradan çıkarılacakları* belirtilmiştir (Buhari, Tevhid; et-Tirmizi, Sıfat-ü Cehennem 10). Bazı rivayetlerde Hz. Peygamberin şöyle buyurduğu nakledilir: “*Bir gün gelecek Cehennem’de bir tek insan kalmayacak*” benzeri bir hadis de şudur: “*Bir gün gelecek, cehennem kısa bir süre yeşillenen, sonra kuruyan bir tarlaya benzeyecek*” (Buhari, Tevhid 24) (Yavuz, 1989: IV, 307; Çelik, 2002 a: 39).

Kanaatimizce yukarıda verilen ilk iki hadis dikkatlice incelendiğinde, bunlarda kâfirlerin cehennemden çıkarılacağına dair herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Zira Hz. Peygamberin “*Kalplerinde zerre miktarı hayır bulunanlar*” ifadesinde kelime-i şahadetin üzerine yani imandan sonra yapılacak hayırlar kastedilmiştir (İbn Hacer, 2000: XIII, 365). Aynı konuya dikkat çeken Yazır Şöyle der: “...Allah’ın rahmetinin gazabını geçtiği düşüncesine dayanarak kalplerinde zerre kadar iman bulunmayan ve kötülükleri kendilerini kuşatmış olan kâfirlerin Cehennemde ebedi olarak kalmayacaklarını söylemek ilahi adaleti inkâr etmek demektir (Yazır, 1971: I, 396).

Hadislerde geçen “*Cehennemden çıkmak isteyen herkesin oradan çıkacağı*” ifadesinin naslara ve mantığa aykırı olduğu hemen anlaşılmaktadır. Herhalde hiç kimse isteyerek cehenneme girmez, girse de orada kalmak istemez. Kaldı ki Kur’an onların

oradan çıkmak isteyeceklerini bildirmektedir(el-Mü'minun 23/107) (Çelik, 2002a: 39, 40).

3. Azaptan söz eden bazı ayetler onu *bir gün*'ün azabı olarak niteler. “*Bir gün*” (يوم) hakkında çeşitli yorumlar yapmak, değişik görüşler ileri sürmek mümkün ancak “*gün*'ün” belirli bir zaman parçası olduğu da şüphesizdir. Buna karşılık nasslar Cennet nimetleri için “*bir günün nimeti*” tarzında bir ifade kullanmaktadır. Bu da azabın geçici nimetin ise devamlı olduğunu gösteren delillerden biridir (İbn Kayyım, 2006: 307, 320). Yalnız bu iki ayette göz ardı edilen husus, azabın tamlayanı olan “يوم” kelimesinin sınırlı, belli bir zaman dilimini değil mutlak zamanı ifade etmesidir. Tıpkı “*Ahiret günü*”, “*Kıyamet günü*” ifadelerinde olduğu gibi. Bununla birlikte sınırlı bir zamanı ifade ettiğini kabul etsek bile, mutlak zaman manasına da muhtemel olduğu için delil olarak sunulamaz.

4. Rahmeti bütün yaratıkları kuşatmış olan Allah, yarattıklarına rahmet sıfatı ile muamele edeceğini vaad etmiş (el-En'am 6/12; el-Mü'min 40/7), rahmetinin dünyada olduğu gibi ahirette de azabını geçeceğini ifade etmiştir (Buhari, Tevhid 55). Yüce Allah zatını güzel isim ve sıfatlarıyla tanıtırken kullarına karşı şefkatli olduğunu ısrarlı bir şekilde vurgulayan isim ve sıfatlarının bulunduğu dikkat çekmiştir.

Esmâ-i Hüsnâ'dan Allahın, inkârcıları ve isyankârları cezalandıracağını ifade eden “*Müntakim*” ile “*Kahhâr*” ismi dışında kalanlar Yüce Allah'ın affediciliğini, müşfik, rahman ve rahim oluşunu tekid eden isimlerdir. Esmâ-i Hüsnâ içinde Ğaffar, Ğafur, Rahman ve Rahim isimleri bulunmasına karşılık muâkib (ceza veren), gadban (gazap eden), ve muazzib (azap eden) isimlerinin yer alamaması azabın ebedi olmayacağını gösteren bir delil olarak kabul edilmelidir. Zira rahmet Onun zatından ayrılmayan ebedi ve ezeli bir sıfattır; azap ise O'nun isim ve sıfatlarından olmayıp, kulların yaptıkları kötülüğün karşılığını veren adl sıfatına bağlı bir fiilin sonucudur. Ebedi ve ezeli olan ilahi sıfatların devamlılığı bir esastır. Azap şer ve kötülük olması itibarıyla de Allah'a atfedilemez. Cenab-ı Hakkın zatı sıfatları mutlaka kemal özelliğine sahiptir, filleri ise sırf hayırdır.

Azabın dayanağı olan ilahi gazap Allahtan ayrılması imkânsız olan zati bir sıfat olmadığına göre azabın devamlılık arzetmesi gerekli değildir. Öyleyse gazap da onun neticesi olan azap da arizidir, rahmet ise zati bir sıfat olduğu için devamlıdır (İbn Kayyım, 2006: 301, 304). Nitekim ilahi rahmet dünyada gazabını aşmıştır. Yüce Allah rahmet sıfatıyla tecelli ederek kullarını cezalandıracak olsaydı dünyada canlı bir varlık bırakmazdı (en-Nahl 16/61; el-Fatır 35/45). Dünyada her yaratığa şamil olan bu ilahi rahmet ahiretteki rahmetin yüzde biri olduğuna (Buhari, Rikak 19) ve gazabını aştığına göre ahiretteki gazabın rahmeti aşması nasıl mümkün olabilir? Azap ebedi olursa ve ilahi rahmet kâfirleri kapsamazsa bu rahmetin her şeyi kuşattığı ve gazabı aştığı nasıl söylenebilir (İbn Kayyım, 2006: 313).

Kâfirlere uygulanacak olan cehennem azabının bir gün sona ereceğine dair ileri sürülen bu görüşlere karşılık şöyle diyebiliriz: Rahmetin kuşatıcılığını ve ilahî gazabı geçeceğini ifade eden ayet ve hadislerden yola çıkarak azabın sona ereceğini söylemek bir temenniden başka bir şey değildir. Konuyla ilgili ayet ve hadislerde böyle bir delalet söz konusu değildir. Nitekim rahmeti azabın hafifletilmesi, nimet gibi telakki edilmesi veya azap görenlerin rahmete nail olanlara oranla daha az sayıda olması şeklinde yorumlamak da mümkündür (el-Âlûsî, 2000: I, 140).

İlahi rahmetin kuşatıcılığı ve gazabını geçmesi azabın varlığına veya ebediliğine engel değildir. Zira rahmete likayat ve ehliyet bir meziyet ve ayrıcalıktır. Tüm insanların bundan eşit oranda yararlanması iyiler ile kötülerin eşit olması anlamına gelir. Azabın sona ermesiyle birlikte rahmet tecelli edeceğine göre onun o andan

itibaren sonsuz olması gerekir. Bu nedenle sonsuz olan, Cennet ehlinin taltif edildikleri ilahi rahmettir. Her iki tarafa da sonsuz bir rahmet ile muamele edilmesi Allah'ın adaletiyle bağdaşmaz. Allahın isim ve sıfatlarını sadece müsbet, olumlu rahmet eksenli yorumlamak Allah'ın bu eksene girmeyen diğer isim ve sıfatlarından ğafil olmak veya onları göz ardı etmek demektir.

Mesela; Allah Ğafur ve Rahim olduğu halde aynı zamanda *Şedidü'l-İkâbtır*. Şerrin Allah'a isnat edilmemesinin uygun olmaması onun Allah tarafından yaratılmadığı anlamına gelmez. Bir de azabın belli bir süre var olduğunu/olacağını kabul etmek azabı şer olmaktan çıkarmaz. Belli bir süre var olması ile ebediyen var olması şer olması açısından fark etmez. Geçici azabın/şerrin varlığını kabul edipte sonsuz olanı kabul etmemek bir tutarsızlıktır.

5. Bazı hadislerde belirtildiğine göre, (Müsned, II, 451, 482; 111, 362; Buhari, Rikak 18; Müslim, "Münafikun", 71) Cennete girecek olanlar, işledikleri ameller sebebiyle değil Allahın rahmeti ve ihsanı sayesinde bu nimete nail olacaklardır. Buna göre cehennem ehlinin de ilahi bir lütfu mazhar olmaları gerekir (Yavuz, 1989: IV, 307). Şüphesiz ki Allah'ın lütfu ve ihsanıyla cennete nail olmak amellerin hiçbir fonksiyonunun olmadığı anlamına gelmez. Aksi halde cennet ehli ile cehennem ehlinin eşit olması gerekir. Oysa bulundukları yerde olmalarında iradelerinin büyük bir rolü var aksini düşünmek ise determinizmdir. Cennetliklerin Allah lutfuyla cennete girmeleri ile cehennem ehlinin de bu lütfu mazhar olmaları arasında hiçbir zorunlu ilişki yoktur

6. Azabın ebedi olacağı konusunda ümmetin ihtilafı vardır. Zira ashap, tabiin, tebeu't-tabiin ve her asrın ulemasından az da olsa bir grup, azabın ebedi olmadığını savunur. Şu halde bu görüş bid'at kabul edilemez (Yavuz, 1989: IV, 307). Sahabe ve tabiinin konuyla ilgili sözlerini ileride ele alacağımız için şimdilik bu konuya girmeyeceğiz.

7. Azap inkâr ve isyan edenlere yönelik bir vaidir. Ehl-i Sünnet âlimlerinin de kabul ettiği gibi Allah'ın vaidinden dönmesi mümkün olup üstelik bu durum onun lütüfkârlığına ve affediciliğine daha uygundur. Cenab-ı Hak Kur'anı kerimde va'dinden dönmeyeceğini açıkladığı halde vaidinden dönmeyeceğini bildirmemiştir. Şu halde vaidini yerine getirip getirmemesi ilahi iradesine bağlıdır. Va'd kulun Allah'tan talep edeceği hakkı ise vaid de Allah'ın kuldan talep edeceği hakkıdır, dilerse bağışlayarak hakkından vazgeçebilir. Vaidinden dönen övgüye layık olur. Allah ise her türlü övgüye en çok layık olandır. Yerine getirilmesiyle getirilmemesi açıkça belirtilmeyen bir vaidde bulunması ise insanları kötülükten alıkoyup iyiliğe yönelmelerini sağlama gayesine yönelik olmalıdır (er-Râzi, 1990: II, 57, 58; İbn Kayyım, 2006: 311, 313). Vaiden dönmeyi yalanla aynı şey kabul etmek (Sabri, 1996: 19) Allah'ın affedici olmadığını söylemenin bir başka ifadesidir. Çünkü affetmek işlenen bir suça karşılık verileceği beyan edilen cezadan vazgeçmek demektir. Vaidde de durum aynıdır (Yavuz, 1989: IV, 307).

İslam bilginlerinin çoğunluğu bu gibi görüşlerin tutarsız olduğunu beyan etmişlerdir. Nitekim İbn Teymiye bu gibi görüşleri ileri sürenleri, dinin emir ve yasaklarından haberi olmayanlar olarak nitelendirir. Ona göre, bunların İslam'la ilgili uzaktan yakından da hiçbir ilgisi yoktur. Çünkü şayet Kur'andan böyle bir şeyi anlamak mümkün olsaydı bunu başta Hz. Peygamber ve ashâbı anlardı. Hâlbuki onlar Kur'an ayetlerinden böyle bir yorum çıkarmamışlardır. Zira böyle bir düşünceyi yani Allah'ın vaidinden vazgeçeceğini kabul ederek, ona göre hareket etmek, ahkâmın zedelenmesine ve zarar görmesine sebep olur (İbn Teymiye, 2005: VII, 502, 503; el-Âlûsî, 2000: V, 1159).

M.Emin eş-Şenkî de yukarıdaki görüşlerin iki açıdan yanlış olduğunu söyler:

1. Böyle bir düşünceye göre Allah hiç kimseyi cehennem sokmamalıdır. Çünkü bu da vaidir ve bundan vazgeçmesinde de bir sakınca yoktur.

2. Allah (c.c), “*Eyke halkı ve Tubba’ kavmi’de*” bütün bunlar peygamberi yalanladılar da tehdidim gerçekleşti.” (Kaf 49/149) buyurmuştur. Buna göre O peygamberi yalanlayanların üzerine tehdidini gerçekleştirecektir çünkü ayette yer alan “fa” harfi, illet, bildirmektedir (eş-Şenkıfî, tsz: X, 127; Çelik, 2002 a: 113).

Dolayısıyla bağışlama her ne kadar Allah’ın en çok vurgulanan sıfatlarından ise de, kul, eğer hatalarında ısrar eder ve suça, günaha batar ve günah kendisini kuşatırsa muhakkak ki ebediyen cehennemde kalır (Bakara, 2/81). Öte yandan Kur’an’i kerimde üç yüze yakın ahkâm ayeti bulunmaktadır. Bu hükümlerin bir kısmı dünyevi, bir kısmı da uhrevi cezaları kapsamaktadır. Diğer bir ifade ile dünyada Allah’ın koyduğu sınırları aşanlara veya onları görmezlikten gelenlere sert müeyyideler uygulanacağı belirtilmektedir. Mesela adam öldürme de kısas, hırsızlık yapmada elin kesilmesi cezasının uygulanması istenmektedir.

Dünyada bu gibi cezalara tabii tutulan insanlar Allah’ın huzuruna geldiklerinde “Ya Rabbi madem bu insanları bağışlayacaktın dünya da neden bu ahkâmları uygulamayı emrettin?” gibi sorular yöneltebilirler. Diğer taraftan Kur’anda yer alan vaadler hep müjdelemek anlamında mı kullanılmıştır yoksa başka anlama mı gelir? Arap filologlar “Vaad” kavramını hem hayır ve hem şer için kullanıldığını “Vaid” kavramının ise sadece kötülük ve tehdit manasına geldiğini belirtmektedirler (Rağıb, 2005: 226).

Ancak Kur’an’i kerime baktığımızda vaid kavramının bazı ayetlerde hem hayır ve hem de tehdit anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Nitekim aşağıda vereceğimiz iki ayette bu konuda bize yeterli ipuçları vermektedir.

“*O halde sakın Allah’ın peygamberine vereceği sözden cayacağını sanma! Çünkü Allah mutlak üstündür*”(İbrahim, 14/47).Müfessirlere göre Allah bu ayet’te Hz. Peygamberden kendisine olan güveninde sabit olmasını istemekte ve zalimleri cezalandırma hususunda da vaidini mutlaka yerine getireceğini bildirmektedir (et-Taberî, 2001: VII, 248; el-Âlûsî, 2000: XII, 252).

“*Onlar senden azabın çabuk gelmesini istiyorlar. Allah (c.c) vaidinden asla caymaz.*” (el-Hac, 22/47) İbn Cerir’e göre; Allah bu ayette Hz. Peygambere hitaben, müşrikler senin kendilerini korkuttuğun azabın bir an önce gelmesini istemektedirler. Şunu bil ki Allah sana verdiği sözden asla vazgeçmeyecek ve onları dünyada mutlaka cezalandıracaktır. Nitekim bu vaid dünyada gerçekleşmiş ve müşriklerin elebaşları Bedir Savaşında öldürülmüşlerdi (et-Taberî, 2001: V, 183).

Son olarak konuyla ilgili aşağıda vereceğimiz şu iki ayet bize göre şüpheye meydan vermeyecek bir şekilde, Allah’ın vaidinden dönmeyeceğini bildirmektedir:

Allah(c.c) şöyle buyurur: “*Huzurumda çekışmeyin. Ben. Size daha önce azab vaidimi bildirmiştim. Benim nezdimde söz değiştirilmez. Ben hiçbir zaman kullarıma zulm etmem*” (Kâf, 50/28, 29). Esasında bağışlama, affetme sadece Arap örfünde hoş giden bir durum değildir. Diğer toplumlarda da aynı şey söz konusudur. Ancak bireysel bazda hoş karşılanır ve insanlar kendilerine karşı işlenen suçları bağışlayabilirler. Fakat icra makamının, herhangi ahlaki bir neden aramadan böyle bir bağışlamaya gitmesi ciddiyetsizlik olduğu gibi, toplum huzurunu da bozar. Nitekim bu gibi uygulamalara giden toplumlarda adalet duyulan güven ortadan kalkar. Çünkü böyle bir davranış her ne kadar erdemlik sayılsa da kimilerine göre ciddiyetsizliktir. Durum böyle olunca *Ahkemu’l-Hâkimin* (hüküm verenlerin en iyi ve en adili) olan Allah-u Teala’nın vaidinden vazgeçebileceğini, her hangi bir Kur’an nassına dayandırmadan söyleme

suçluları ümitlendirmenin ötesinde hiç kimseye yarar sağlamayacağını düşünmekteyiz (Çelik, 2002 a: 115, 117).

8. İnsanları günahları sebebiyle cezalandırmak yerine affetmek, adalet yerine lutufla muamele etmek Allah’a daha çok yakışır (İbn Kayyım, 2006: 302, 310). Nitekim O bütün günahları affedeceğini müjdelemiştir. Şirki bağışlamayacağını beyan etmesi ise affetme tarzının değişik olmasıyla ilgili bir husustur. Yani bazı günahları azap etmeden affeder, şirki de azap ettikten sonra affeder, zira Allah’ı inkâr edip O’na ortak koşmanın kul üzerindeki menfi tesirini gidermek azap etmeyi gerektirebilir. Uzun devirler süren azap sonrasında hastalığın iyileşmesi ve günah kirlerinin temizlenmesiyle azabın da sona ermesi gerekir. Zira azap böyle bir gaye taşıyorsa maksat hâsıl olmuştur, kahrının tecellisi gibi bir sebepten ötürü ise o da gerçekleşmiştir. Buna göre ebedi olarak devam edecek olan elim bir azapta hiçbir hikmet ve fayda yoktur. Allah ise hikmetsiz ve ebes iş yapmaktan münezzehtir (er-Râzî, 1990: XVIII, 63; İbn Kayyım, 2006: 300, 306, 308).

Kur’an’ı Kerimde inkârcıların yeniden dünyaya gönderilmesi halinde bile küfür ve isyanlarına devam edeceklerinin belirtilmesi, uzun devirler boyunca azap görmelerinden önceki durumlarıyla ilgilidir. Asırlarca azap gördükten sonra kâfirlerin inkâra devam etmeleri muhtemel değildir, çünkü ateş onların inkârcı hallerini yok edecektir. Aksi halde inkârın insanın zati bir vasfı kabul edimesi ve bu sebeple insanın ondan sorumlu tutulmaması gerekir (Yavuz, 1989: IV, 306).

Cehennemin varlığı ve şiddetli azabı, sonsuz rahmet ve hakiki adalet ve intizam sahibi olan Allah’ın hikmetiyle bir çelişki arz etmez. Belki de Onun sonsuz rahmeti cehennemin var olması gerekli kılmaktadır. Çünkü binlerce günahsız insanın kanına giren veya hakkını yiyen bir zalimi cezalandırmak veya yüzlerce hayvanı parçalayan bir canavarı öldürme, adalet içinde mazlumlara bir rahmet olarak telakki edilir. Binaenaleyh o zalimi affetmek veya o canavarı serbest bırakmak da bir merhametsizlik örneğidir. Zira cehenneme giran zalim ve inkârcılar, bu küfürleriyle hem Allah’ın isimlerinin hukukuna tecavüz etmişler ve hem de tüm yaratıkların o isimlere şahadet etmelerini yalanlamak suretiyle onların hukukuna tecavüz etmişler ve hem de tüm yaratıkların o isimlere karşı gösterdikleri saygı ve tazimlerini bir yerde yalanlamışlardır. Diğer taraftan kâinatın yaratılışının gayesine ve bununla beraber ibadet ve tazimi ilahiye ye karşı da bir yalanlama söz konusudur. Bunun için böyle büyük bir cinayet, öyle büyük bir zulümdür ki affa layık değildir. Onu cehennem atmamak yersiz bir merhamet olup haklarına tecavüz edilen sayısız davacılar hadsiz bir merhametsizliktir.

Aynı konuya dikkat çeken Yazır şöyle demektedir: "... Affı gördükçe şımaran ve kötülüğü bir karakter haline getirenleri affetmek de bir şer'dir. Bu ise bütün hayırların kaynağı olan Allah hakkında muhaldir"(Yazır, 1971: I, 396; II, 1023; III, 2112).

"Azapta hiçbir fayda yoktur, o abesle iştigalden başka bir şey değildir, Allah ise bundan münezzehtir" anlayışı hakkında Âlûsî şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: "Bu gibi görüşleri bazı kişilerin gönlünde yer etmiş olup ancak bu gibi düşünceler sadece bir kısım insanların sorumluluklarını kaldırmaya yönelik bir çaba ve gayretten başka bir işe yaramaz. Üzülerek ifade edeyim ki bu düşünce de olanlar dos doğru yoldan da sapmışlardır. Nitekim Allah’ın kullarına azap etmesinde mutlaka bir hikmet aramak her zaman isabetli olmayabilir. Eğer bunda mutlaka bir hikmet aranır ve ebedi azabın hikmete aykırı olduğu kabul edilirse, uzun asırlar sürmesi kabul edilen azabın da hikmete aykırı olması gerekir. Zira ebedi azaba dayanamayan aciz kullar uzun devirler sürecek olan (en-Nebe’ 78/23) azaba da dayanamazlar" (el-Âlûsî, 2000: I, 139, 141).

Bir de kâfirlerin azap içinde olsalar dahi varlıklarını sürdürmeleri yok olmaktan daha iyidir. Çünkü yok olmak insan için dayanılması güç olan durumlardandır.

NitekimTuran Koç, kitabında yer verdiği göre" İspanyol filozof Miguel, yok olmanın kör talihinden kurtulup var olamaya devam edebilme uğrunda insanların her türlü işkenceye katlanabilecekleri duygusu ile ilgili olarak, yok olmaktansa ebediyen cehennemde yanmaya razı olduğunu "Çünkü hiçbir şeyin, hiçliğin kendisi kadar korkunç görünmediğini" söyler. Zira "Eğer bilinç iki karanlık ebediyet arasındaki bir şimşek'ten başka bir şey değilse, bilelim ki bu bir adalet değildir ve hayattan daha iğrenç bir şey de olamaz o zaman" (Koç, 2005: 9).

Kanaatimce bu gibi durumlarda bir değerlendirmede bulunurken şu gerçeği göz ardı etmemek gerekir: Cehennem azabının sona ermesi gerektiğini akılla izah etmeye çalışmak veya onun sürekliliğinin akla aykırı olduğunu söylemek yanlış bir değerlendirme olup nassların dışına çıkmak demektir. Oysa bu gibi konularda akıl yürütüp, hüküm verme yerine, onlardan gelen hükümleri olduğu gibi kabul edip, neticeyi Allah'a havale etmek daha doğru ve daha güzel bir yaklaşımdır. Ahiret âlemi duyularla algılanmadığı gibi, duyuların verilerine dayanan akıl yoluyla da tek başına idrak edilemez. Bu sebeple cehennem ve onun azabında yarar olup olmaması hususunda da nasslara bağlı kalmanın en doğru yol olduğu anlaşılmaktadır (Topaloğlu, 1993a: VII, 228).

9. Ebedi olarak sürecek azap ilahi adalete aykırıdır. Çünkü kısa bir ömür içinde işlenen sonlu günahlara karşılık verilecek olan cezanın da sonlu olması gerekir. Allah verecekleri cezaların suçlara denk olmasını kullarına emretmiş ve cezalandırmada aşırıya gitmelerini yasaklamışken kendisinin, ebediyete nisbetle çok kısa bir süreyi kapsayan dünya hayatında suç işleyenleri sonu gelmeyen bir azapla cezalandırması makul değildir (er-Râzî, 1990: II, 56; XVIII, 63).

Suç ve ceza dengesi ilkelerinden yola çıkarak yapılan bu itiraz ve ileri sürülen bu delil, suç ile ceza arasında dengenin zorunluluğu düşüncesine dayandırılmıştır. Suç ile ceza arasında denge ise adalet olarak kabul edilirken, ikisi arasında dengesizlik ise adaletten sapma ve zulüm olarak görülmüştür. Oysa günahlara, suçlara her ne kadar dengi ve misli ile ceza verilse de ancak bu genel geçer bir durum değildir, çünkü aynı cinsten olan günahların cezaları bazen kat kat fazla uygulanabilir. Mesela işkence ederek insan canına kıyma, suçu tekrar etme, suç işleme hususunda insanlara önderlik etme, ön ayak olma yahut mevkileri itibarıyla güzel davranışlarda bulunmaları gerekirken bunu yapmayıp insanları günaha ve suça teşvik etme gibi suçun içtimai boyutları göz önüne alınarak ceza ağırlaştırılabilir. Dolayısıyla bu durumlard'a suç-ceza dengesi gözetilmez (Bardakoğlu, 1993: VII, 475).

Bu açıdan bakıldığında kâfir, küfür ve inkâr ile çok büyük bir aldaniş ve ahmaklık içerisine girmekte ve çok büyük bir cinayet işlemektedir, çünkü o bu davranışlarıyla yalancı vehmini, hezeyancı aklını, aldatıcı nefsinin tasdik edip, hiçbir şekilde Allah'ın şanına yakışmayan ve bütün görünen şeyler ve işler Allah'ın varlığına ve birliğine delalet ederken, kâfir O'nu tekzip etmeye kalkışmış, nihayetsiz küçüklük içinde, sonsuz büyük cinayet işlemeye girişmiştir. Dolayısıyla böyle büyük suçlar sergileyenlerin, büyük cezalara çarptırılacakları bize bildirilmiştir.

Diğer taraftan küfür ve dalalet, tüm varlıkların haklarına saldırı mahiyetinde olan bir tecavüz ve cinayettir. Çünkü kâinatın yaratılmasının sebebi (gayesi) Allah'a ibadet ve taattır (ez-Zariyat, 51/56). Hâlbuki küfür ehli bu inkârıyla, yaratıkların sebebi bekaları ve yaratılışlarının gayesi olan yüce nizamı reddetmekte ve bununla da umum-i mahlûkatın hukukuna adeta tecavüze kalkışmaktadır. Son olarak kâfirler küfürlerinde ısrarcı olmaları ve daima bir inkâr psikolojisi içerisinde bulunmaları nedeniyle

Cehennem'de ebedi olarak kalmaları ve sürekli azaba maruz bırakılmaları yadırganmamalıdır.

5.2.5.3. İki Tarafın İleri Sürdükleri Delillerin Değerlendirmesi

Azabın ebediyeti konusunda her iki tarafın ileri sürdükleri akli ve nakli delillere genel hatlarıyla yer vermeye çalıştık. Şimdi de bu delillerin kısa bir değerlendirmesini yapmaya çalışacağız. Azabın ebediyeti konusunda her iki gruba mensup âlimlerin dayandıkları akli ve nakli delillere karşı taraflarca ileri sürülen birçok itiraz vardır. Bunların bir kısmı kayda değer iken diğer bir kısmı ise objektif olmadığı için problemin çözümüne yardımcı olmaktan uzaktır. Bu itirazların bir bölümüne kısaca yer vermeye çalışacağız.

Kâfirlerin ebediyen azapta kalacaklarını ve hiçbir şekilde Cennete girmeyeceklerini savunanlar özetle şu temel noktalara dayanmaktadırlar:

1. Kur’anda kâfirlerin ebedi olarak cehennemde kalacakları özellikle “*hulûd*” ve “*ebed*” kelimeleriyle ifade edilmiş ve azaplarının asla hafifletilmeyeceği ve asla cennete girmeyecekleri ısrarla vurgulanmıştır. Özellikle burada “*hulud*” ve “*ebed*” kavramları son derece önemlidir. Nitekim karşı görüşte olanlar azabın ebediliği konusunda dayandıkları bu iki kavramın sonsuzluk anlamına gelmediklerini savunarak itirazda bulunmuşlardır. Çünkü onlara göre “*hulud*” sözlükte “değişikliğe uğramadan bir yerde uzun müddet bekleme” anlamındadır. “*Ebed*” de “sonsuzluk” manasında değil “uzun süre, uzun zaman” anlamındadır. Bu konuda referans olarak da Râğıb el-İsfahani’yi gösterirler. Ancak Rağıb el-İsfahani her iki kavramla ilgili verdiği bilgilerden yola çıkarak böyle bir sonuca varmak kanaatimizce onun söylemek istemediğini ona söyletmekten başka bir şey değildir. Nitekim o, (ابدا) kelimesiyle ilgili bilgi verirken *Ebed*’i şöyle tanımlamıştır: “*Ebed, bölünmeyi kabul eden “zaman”ın aksine asla bölünmeyen, sürüp giden müddeteten (süreden) ibarettir.*” Bu tanımı “*خالدین فیها ابدًا*” ayetinden hemen sonra yapması da dikkat çekicidir. Zira bu durum ayette geçen kelimenin bu anlamda kullanıldığına açık bir işarettir. Ebed bölünemeyen bir zamanı ifade ettiği için de tesniye veya cemi yapılamaz, tesniye veya cemi olarak kullanılması durumunda ise kapsadığı zamandan bir bölüme tahsis edildiği için kullanılmıştır.

İsfahani açıklamasının devamında “*Ebed*” kelmesinin bazen pekiştirme amacıyla kullanıldığını (Ebedu'l-Ebid) ve devamlılık ifade ettiğini belirtir. Ayrıca, sonsuzadek veya uzun bir zaman kalan şey için “*تأبد الشيء*” deyiminin kullanıldığını zikreder. Bu açıklamalardan sonra, el-İsfahani’ye göre (ابدا) sonsuzluk anlamında değildir diyenlerin bu söylemi gerçeği yansıtmadığı aşikârdır. Sanırım bu konuda dayandıkları nokta onun şu ifadesidir: “*ويعبر به عما يبقى مدة طويلة*”. Onlara göre bunun anlamı, *ebed* kelimesi “uzun süre kalan bir şey için kullanılır” oysa burada şu yanlış anlama söz konusudur: “*ويعبر به*” cümlesinde geçen “*به*” ifadesindeki zamir sanıldığı gibi “*ابدا*” kelimesine değil bu ifadede önce geçen “*تأبد الشيء*” ifadesine racidir. Öyle ise uzun zaman veya ebedilik anlamına gelen “*تأبد الشيء*” deyimidir, yoksa “*ابدا*” kelimesi değil (Râğıb, 2005: 17).

Rağıb el-İsfahani’nin “*Hulûd*” kavramıyla ilgili açıklamalarına gelince o, “*Hulûd*”u şöyle tanımlamıştır: “*Hulûd, bir şeyin bozulmaya maruz kalmaktan uzak olup, bulunduğu hal üzere baki kalmasıdır.*” Rağıb, bu tanımında *hulud*’un beka ile eş anlamlı olduğunu ifade etmiştir. Yani ebedilik, kalıcılığın devam etmesi anlamında kullanılmıştır. Buradan yola çıkarak diyebiliriz ki, bazı yazarların “*hulud*”un esas anlamları arasında sonsuzluk, ebedilik yoktur, şeklindeki tesbitleri gerçeği yansıtmamaktadır. İsfahani açıklamasının devamında şu ifadelerle yer vermiştir: “Bozulması ve değişmesi geciken her şeyi Arap “*hulud*”la niteler, tıpkı uçayağa (خوالد)

denmesi gibi ona bu ismin verilmesi uzun süre kalması nedeniyledir yoksa kalıcı ve ebedi olduğu için değil..." el-Muhalled" ifadesi de uzun süre kalan, yaşayan şey/kişi için kullanılır. Daha sonra bu kavram "المخلد" Sürekli ve daim olan için istiare(mecaz) yoluyla kullanılmıştır"(Râğıb, 2005: 323).

Râğıb bu açıklamalardan sonra "Huld" kavramının Kur'an'da ifade ettiği anlama işaret ederek şöyle der: "*el-Huludi fil-Cenneti*" *terkibi, eşyanın(Cennette) bulunduğu hal üzere sürüp gitmesi, bozulma ve fenaya maruz kalmaması anlamındadır.*" Râğıbın bu açıklamasından *hulud'un* ahiret hayatıyla ilgili kavramlarla birlikte kullanılması durumunda sonsuzluk, süreklilik anlamında kullanıldığı sonucuna varabiliriz. Nitekim "*el-Huludu fil- Cenneti*" ifadesin'den *huld* kavramının sadece Cennetle ilgili kavramlarla birlikte kullanıldığında bu anlama geleceğini kasd etmediğini, açıklamanın hemen akabinde getirdiği ayet-i kerimelerden anlamak zor olmasa gerek. Tanımdan sonra yer verdiği ayetler ise şunlardır:

أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ / أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ
وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا أَبَدًا
(Râğıb, 2005: 160, 161).

Râğıbın konuyla ilgili açıklamaların'dan şu sonuca varabiliriz: "*Huld*" kavramı sözlükte: *Bir yerde veya durumda uzun süre kalmak, bozulmaya maruz kalmamak anlamına geldiği gibi aynı zamanda devamlılık, kalıcılık süreklilik ve ebedilik anlamına da gelir.* Ancak bu kavram, Kur'an'a geçişle birlikte sadece kalıcılık, süreklilik ve ebedilik anlamında kullanılmıştır. Böylece bir anlam değişmesine ve hatta daralmasına uğramıştır.

Râğıb el-İsfahani'nin bu iki kavramla ilgili açıklamalarına yer verdikten sonra bu açıklamaları destekler mahiyette olan, Ebu'l-Bekan'nın "*el-Kulliyat*" isimli eserinde "*Huld*" ve "*Ebed*" kavramlarıyla ilgili yapılan değerlendirmelere yer verelim. İlk olarak Ebu'l-Beka'nın "*Ebed*" kavramıyla ilgi yaptığı açıklamaya bakalım. Ebu'l Beka'ya göre, "*Ebed*": *Dehir, daim olan, kadim ve ezeli olan,* anlamındadır. "*Ebed*" ise *herhangi bir süreyle kayıtlanmayan, kendisi için bir sınır olmayan zamandan ibarettir*(Ebul-Beka, 1998:32). Ebu'l Beka, *Külliyat*nın bir başka yerinde ise "*Ebed*"i şöyle tanımlamış: "*Ebed, kalbin sonlu oluşunun takdir edilmesinde nefret ettiği zaman'a verilen isimdir*". ... Ebed, sonu olmayan zamana verilen isimdir tıpkı *beka* gibi (Ebu'l-Bekâ, 1998:80).

Ebul-Beka'nın "*Huld*" kavramıyla ilgili açıklamasına gelince ona göre "*Huld*" beka ve devamlılık anlamına gelir. Ancak "*Huld*"un esas anlamı : "*Uzun süre sebat etme ve kalmadır. Bu süre ister sonsuza denk devam etsin ister etmesin fark etmez*" ikisi de muhtemeldir. Bu nedenle bazı âlimler, "خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا" ifadesindeki "أَبَدًا" Kelimesinin te'kid değil temyiz olduğunu ileri sürmüşler" (Ebu'l Bekâ, 1998: 434); zira *huld* kavramı, mutlak olarak zikredildiğinde iki anlama da muhtemeldir. Bu nedenle "*ebeden*" kaydı, onun(*huldun*) muhtemel olduğu iki anlamdan yalnızca birinde kullanıldığını ta'yin için getirilmiştir. Bu anlam ise devamlılık, süreklilik, sonsuzluk'tur.

2. Kur'ana göre (Hud 11/107) Allahın dilemesi müstesna yer ve gökler devam ettiği sürece azap da devam edecektir. Ahiret hayatı ebedi olduğuna göre oradaki göklerin ve yerin de ebedi olması gerekir.

3. Azabın uzun devirler boyunca devam edeceğini "*ahkab*" kelimesi ile ifade eden ayet, ya ehl-i kible, ehl-i tevhid hakkındadır veya bu kelime, "*Ardı arkası kesilmeyen, sonsuza kadar peş peşe sürüp gidecek olan devirler*" anlamındadır.

4. Hadislerde sadece asi mü'minlere şefaet edileceği ve Cehennem'den yalnızca bunların çıkacağı haber verilmiştir. Kâfirlerin de çıkması durumunda şefaatin mü'minlere tahsis edilmesinin bir anlamı kalmaz. Bunun yanlışlığı ise ortadadır.

5. Allah kâfirleri affetmeyeceğini belirtmiş ve ahirette azabı gördükten sonra tövbe etseler bile bunun onlardan kabul edilmeyeceğini açıklamıştır. Bu durum ise azap birgün sona erecektir düşüncesiyle çelişir.

6. İlâhi rahmet dünyada herkese şamil olduğu halde ahirette sadece, müminlere tahsis edilmiştir. Kâfirlerin nasibi ise sadece ateşten ibarettir.

7. Kâfirler için azabın ebedi olacağı hususunda ashab, tabiin ve ehli-sünnet âlimleri ittifak etmiştir. İhtilaf edenler ise bidat ehlidir. İcma'a aykırı olan görüş ise yanlıştır.

8. Konuyla ilgili kesin nakli deliller dururken akli veya bazı zayıf nakli delillere dayanarak azabın sona ereceğini ileri sürmenin hiçbir değeri yoktur. Bu nedenle Allahın, kullarını azaba uğratmasında mutlaka bir hikmetin aranması isabetli değildir. Nitekim bu hikmet arayışı hem azabın ebediliği hem de uzun devirler sürecektir bir azap için geçerli olduğunu gözardı etmemek gerekir.

9. Allah kâfirleri ebedi olarak azapta bırakacağını haber vermiştir(void). Azabın sona ermesi durumunda, Allah (c.c) sözünden dönmüş ve gerçek dışı beyanda bulunmuş olur, bu durum ise Allah hakkında muhaldır.

10. Allahı inkâr edip ona eş tanımanın cezası ancak ebedi olarak sürecektir bir azap olabilir. Daha hafif bir ceza işlenen suçta denk düşmez; çünkü ebedi inkara ebedi azap cezasının verilmesi makul ve mantıklıdır.

Bütün bu delillerden sonra, bu gibi delilleri bir kenara bırakarak herhangi bir sahih delile dayanmaksızın birtakım ayetleri yorumlayarak ve zayıf hadis rivayetlerine dayanarak kâfirlere ümit kapısı aralamak olsa olsa ancak bir iyimserlik ve şahsi görüş olarak değerlendirilebilir. Şurası bir gerçek ki, bu konuda biz ne söylersek söyleyelim, şayet cehennem azabı ebedi değilse- biz ister bunu kanıtlayalım ister kanıtlamayalım- müslümanlar olarak bizim herhangi bir zararımız söz konusu değildir. Ancak cehennemin ve onun içerisine girecek olan bir kısım insanların sonsuza dek orada kalacak olmalarını ve çetin bir azapla karşılaşacaklarını düşünmek –özellikle inanmayanlar açısından – önem arz etmektedir. Böyle bir sonla karşılaşma tehlikesine inanmak, insanları kendilerine çeki düzen vermeye zorlayacak olması ve bu konuda en azından düşünmeye sevk etmesi bakımından da faydalı olduğunu düşünmekteyiz.

Son olarak şu hususu belirtmekte yarar görüyorum: Ahiret olaylarını salt akli ön plana çıkararak kavrama ve anlama imkanı yoktur. Zira insanın bilgi elde etme yolları belli ve sınırlıdır. Bu nedenle insan aklına düşen idrak sahası dışında olan hususlarda sükût etmesidir. Akıl, kendisine tayin edilen sınırın dışına çıkmamalıdır. Bu gibi konularda akıl yürütmek, kur'anın ruhuna uygun düşmediği gibi, kâfirlere de bir faydası yoktur. Kur'an neyi, nasıl bildirmişse ona öyle inanmak gerekir. Onun ötesinde açık nasları, birtakım indi yorumlarla tefsir etmek ayetleri esas anlamlarından uzaklaştırmaktır. Ayrıca böyle yorumlarla bir sonuca ulaşmak da mümkün değildir.

Buraya kadar, Cehennem ve azabının asla son bulmayacağı, kâfirlerin cehennem azabında ebediyen kalacakları görüşünü savunan İslam âlimlerinin dayandıkları temel noktaları özetlemeye çalıştık.

Şimdi ise karşı tarafın yani kâfirlere uygulanacak olan cehennem azabının bir gün mutlaka sona ereceğini iddia eden düşünürlerin dayandığı temel noktaların kısa bir özetini vermeye çalışacağız.

1. Kâfirlerin ebediyen azapta kalacaklarını ve hiçbir şekilde Cennete giremeyeceğini savunanlar özellikle “Hulud” ve “Ebed” kelimelerinin geçtiği ayet-i kerimelere dayanmaktadırlar. Ancak sadece bu iki kelimeye dayanarak böyle bir hükme varmakta çeşitli zorluklar vardır. Çünkü *Hulud* sözlükte: “Değişikliğe uğramadan bir

yerde uzun müddet beklemek” anlamındadır. Ebed de “sonsuzluk” manasında değil “uzun süren zaman” anlamında kullanılır.

Kelamcılar ise kur'an'da yer alan bu kelimeleri terimleştirerek bunlara sözlük anlamları dışında sonsuzluk ve ebediyet manası vermişlerdir. Hâlbuki Kur'an'da bir mü'mini kasten öldürmek suretiyle büyük günah işleyen veya Allah'a asi olan mü'minler için de “Hulud” kelimesi kullanılarak cehennemde kalacakları belirtilmiştir (en-Nisa 4/14, 93). Eğer Hulud ebediyet manası taşısaydı büyük günah işleyen mü'minlerin de Mutezile ve Havaricin öne sürdüğü gibi cehennemde ebedi olarak kalacaklarını ve hiçbir zaman buradan çıkamayacaklarını kabul etmek gerekirdi. Hâlbuki Ehl-i Sünnet âlimleri arasında mü'minlerin bir süre azab gördükten sonra cehennemden çıkacakları noktasında icma' vardır. Şu halde “Hulud” ebediyet değil uzun süre anlamındadır. “Ebed” kelimesi de aynı manada olup kâfirler için bu sürenin daha uzun olacağını belirtmiş ve tekit etmiş olabilir. Cennetin devamlı olacağı ise açık bir şekilde “Daim” kelimesiyle belirtilmiş (er-Ra'd 13/35), kesintiye uğramayacağı açıklanmıştır. “Hulud” ile “Ebed” kelimelerinin sonsuzluk manasında olmadığını gösteren bir başka husus da kâfirlerin Cehennemde kalışlarını “mesva”, “lübs” ve “müks” kelimeleri ile ifade edilmiş olmasıdır. Bu üç kelimenin ilki “durak, konaklama yeri”, diğer ikisi ise “belli bir müddet beklemek ve gecikmek” anlamlarındadır.

2. Kur'an'da cennet ehlinin buradan “çıkarılmayacakları” belirtilirken (el-Hicr 15/48) cehennem ehli için ise aynı ifade kullanılmamış, onların Cehennemden çıkmak istedikleri zaman “çıkamayacakları” (el-Maide 5/37) ve çıkmalarına dair hükmü vermenin Allah'a ait olduğu (el-Mümin 40/11–12) bildirilmiştir. İki ifade arasında fark açıktır.

3. Azabın ebedi olduğunu kabul etmek aklen de zaruri değildir nitekim azabın ebedi olarak devam edeceğini savunanlar bile bunu “akıllarına sığdıramadıklarını” itiraf etmektedirler (Sabri, 1996: 15).

4. Suçluyu ve günahkârı bağışlamak akıl nazarın'da güzel bir davranıştır. Bu ilkeden hareketle en büyük suçu işleyen kâfirin bağışlanması hikmetin en güzeliidir.

5. Kur'an'da üç ayette cehennem azabını ebedi olmadığının açıkça vurgulanması (el-En'am 6/128; Hûd 11/107; en-Nebe' 78/23). Çünkü el-En'amda ve Hûd'da kâfirlerin Cehennem'de kalış süreleri Allah'ın meşiyetine bırakılmıştır ve bir de Hud suresinde yerler ve gökler durdukça azaba maruz kalacakları bildirilmiş olup yer ve göklerden kasıt dünyadaki yer ve göklerin olması ve bunların da fani, sonlu olması. Nebe' suresi'ndeki ayette de kâfirlerin orada kalacakları süre “Ahkab” kelimesiyle ifade edilmiş, “Ahkab” kelimesi ise “peş peşe gelen sonsuz devirler” manasına alınamaz. Çünkü bu kelime azlık bildiren çoğul(cem-i kille) kelimelerden biri olup sonlu yılları ifade eder.

6. Hadislerde hiçbir hayır işlemeyen ve azabtan kurtulmak dileğinde bulunan cehennemliklerin buradan çıkarılacakları belirtilmiş olup bunu bütün azab görenlere teşmil etmenin mümkün olması.

7. Azabtan söz eden bazı ayetler onu(azabı) “bir gün'ün azabı” olarak niteler. “Gün”ün, belli bir zaman parçası olduğunda ise şüphe yoktur. Bu ise azabın geçici olduğunu gösteren bir delildir.

8. Rahmeti bütün yaratıkları kuşatmış olan Allah, yaratıklarına rahmet sıfatıyla muamele edeceğini vaad etmiş (el-En'am 6/12; el-Mü'min 40/70), rahmetinin dünyada olduğu gibi ahrette de gazabını/azabını geçeceğini haber vermiştir (Buhari, “Tevhid”55).

9. Hadisler'de, Cennete gireceklerin işledikleri ameller sebebiyle değil Allah'ın rahmet ve ihsanı sayesinde bu nimete nail olacakları anlatılır. Buna göre cehennem ehlinin de ilahi bir lutfu mazhar olaması gerekir.

10. Azabın ebedi olduğu konusunda iddia edilenin aksine icma' değil; ümmetin ihtilafı sözkonusudur. Bu ihtilaf sahabe, tabiin ve sonraki dönemlerde de sözkonusudur. Öyleyse bu ihtilaf, Bid'at olarak nitelendirilemez.

11. Azab bir vaidir. Ehl-i Sünnet âlimlerinin de kabul ettiği gibi Allah'ın, vaidin'den dönmesi mümkün olup bu lütfkarlığına ve affediciliğine daha uygundur. Nitekim Allah, (c.c) Kur'an'da va'din'den dönmeyeceğini açıkladığı halde vaidin'den dönmeyeceğini bildirmemiştir.

12. İnsanları gühanları sebebiyle cezalandırmak yerine affetmek, adalet yerine lütüfla muamele etmek Allah'a daha çok yaraşır.

13. Ebedi olarak sürecek azab ilahi adalete aykırıdır. Çünkü kısa bir ömür içinde işlenen sınırlı günahlara verilecek olan cezanın da sonlu olması gerekir.

Cehennem azabının ebediyeti konusunda her iki tarafın dayandığı akli ve nakli delillere ve bunlara karşı, taraflarca öne sürülen itirazlara kısaca yer verdik. Son olarak ahirette kâfirlere uygulanacak olan azabın veya yapılacak olan muameleyi, mülkünde yegâne tasarruf sahibi olan yüce Allah'ın iradesine bağlamak ve konuyla ilgili değerlendirmelerde bulunurken akli delillerden ziyade naslarda belirtilen hususları aşırı yoruma kaçmadan anlamaya çalışmak kanaatimce en isabetli ve en sağlam yoldur.

5.2.5.4. Cehennem Azabının Fenasıyla İlgili Sahabe ve Tabiinden Gelen Bazı Sözler

Kâfirlere uygulanacak olan cehennem azabının bir gün sona ereceğini savunanlar, sahabe ve tabiin'den gelen bazı sözleri kendileri için delil olarak takdim etmişlerdir. Nitekim onlar; Hz. Ömerden geldiği öne sürülen şu söze sıkı sıkıya sarılmışlardır: " *لو لبث اهل النار في النار لكان لهم يوم على ذلك يخرجون فيه* " *"Ateş halkı çöldeki yığın kum tanelerinin sayısınca bir zaman ateşte kalsalar dahi, oradan çıkacakları birgün mutlaka olacaktır"* (İbn Kayyim, 2006:303).

Şüphesizki bu sözün Hz. Ömerden gelip gelmediği kesin değildir. Ondan kesin olarak geldiğini kabul etsek dahi bu sözün, Kur'an ayetleri ve Hazreti Peygamberden gelen sahih hadisler karşısında delil olma gücü tartışılır. Diğer taraftan bu sözün her ne kadar tartışmaya açık olsa da şöyle yorumlanması da mümkündür şöyle ki: "cehennem halkı orada Alic denilen arazideki kumlar sayısınca uzun sürece kalacak olsalardı günün birinde çıkarlardı. Çünkü kum yığınları da sonunda tükenir; fakat sonsuz olan cehennem ömrü tükenmez" (Sabri 1996:170).

Bu konuda delil olarak sunulan bir başka söz de Abdullah b. Ömer'e isnad edilen şu sözdür: " *ليا تين على جهنم يوم تصفق فيه ابوابها ليس فيها احد وذلك بعد ما يلبثون فيها احقابا* " *"Şüphesizki cehennem üzerine öyle bir zaman gelecekki o zaman cehennemde kimse olmadığı halde kapıları kapatılır. Bu zaman cehennemlikler orada devirler boyu kaldıktan sonra gelecektir"* (İbn Kayyim, 2006: 305). Bu sözün bir benzeri, Abdullah b. Mes'u'da, Ebu Hüreyre'ye ve Abdullah b. Amr b. As'a da isnad edilmiştir. İbn Mes'uda isnad edilen söz: "Şüphesizki cehennem üzerine öyle bir zaman gelecekki orada hiç kimse olmayacak. Bu zaman cehennemlikler orada devirler boyu kaldıktan sonra gelecektir" (İbn Kayyim, 2006:305).

et-Taberi, Cehennem sonsuzluğu ile ilgili olarak İbn Mes'u'da isnaden yukarıda zikrettiğimiz ifadelerle benzer bir takım sözlere yer vermiştir: " *onun(Cehennem) üzerine öyle birgün gelecekki kapıları pekiştirilecek, yani*

kapanacaktır”, “Yemin edilecek şeylere yemin ederimki bir gün gelecek cehennemin kapıları açılıp içerisinde hiç kimse kalmayacaktır”(et-Taberî 2001: VII, 116; XII, 66).

Konuyla ilgili ileri sürülen diğer bir delil de İmam Şa'binin *“İki yurttan (cennet ve cehennemden) en çabuk mamur ve yine en çabuk harab olacak olanı cehennemdir”(İbn Kayyim 2006, 306)* sözüdür. Bu ve benzeri birtakım sözleri hiçbir araştırmaya tabi tutmadan almak ve Kur'an hadis naslarının önüne geçirmek ilim ehline yakışmayan bir tavidir. Zira bu sözlerin bu şahıslara ait olduğu tartışılmalıdır. Hem metin hem de sened açısından tenkide tabi tutulmalıdır. Bu şahısların kur'anda hiç bahsedilmeyen ve hatta Kur'anı nasslarına dahi ters düşen sözler sarf etmeleri söz konusu olabilir mi? Özellikle metafizik / gayb sahasına giren bir konuda nassın dışında bir söz söylemenin ne derece bir değeri olabilir? Bütün bu hususlar mutlaka dikkate alınmalıdır. Bu itibarla İbn Mes'ud ve diğer sahabe kendilerine isnad edilen mezkûr sözleri kesin olarak söylemiş olsalar dahi bu sözler konuyla ilgili ayet ve hadislerle çeliştiği için ya red edilmeli veya uygun bir tarzda yorumlanmalı /te'vil edilmeli'dir.

İmam Şa'binin sözüne gelince Mustafa Sabri'ye göre:" Onun bu sözü rivayet açısından olduğu kadar, akıl ve mantık açısından da anlamsız bir ifadedir. Çünkü bu ifadede bir kıyaslama söz konusudur ve bu kıyaslamaya göre cennet yok olacaktır ama cehennem ondan daha hızlı yok olacaktır. Böyle bir neticenin İmam Şa'bi tarafından kabul edilmeyeceği kesindir. Çünkü Cennetin ebediliği noktasında bütün sahabe ve Ehl'i Sünnet âlimleri ittifak etmişlerdir. Mustafa Sabri İbn Mes'uda isnad edilen söz bağlamında yukarıda yer verdiğimiz sözlerine ilaveten şu önemli tesbitte bulunmaktadır:"İbn Mes'ud Hazretleri..."Allah bütün günahları bağaşlar..." (ez-Zümer/53) gibi en büyük rahmet ayetini "Limen Yeşa" kaydıyla sınırlandırmıştır. Dahası şu hadisi rivayet eden de o dur: "Cehennem halkına orada (ateşte) dünyadaki çakıtaşları kadar uzun süre kalacaksınız denilseydi, son bulduğu için birazcık olsun sevinirlerdi. Cennet halkına da siz de Cennete bu kadar süre kalacaksınız denilmiş olsaydı üzülrlerdi. Fakat her iki tarafın buralar'da sonsuza dek kalmaları kesin hükme bağlanmış olduğundan ne onlar için o kadarcık bir sevince ne de berikiler için herhangi bir üzüntüye yer ve imkân olacaktır" (Sabri, 1996:161, 163).

İbn Hazm, yukarıda verdiğimiz sahabe sözleri ile ilgili, *"Günahları sebebiyle cehenneme girip, şefaate oradan çıkacak olanlara hamledilmelidir"* der. Ona göre *'cehennem boş kalır'* ifadesi Kur'an'a terstir. Dolayısıyla sahabe gibi salih insanların Kur'an'a zıt ifadeler kullanabileceklerini düşünmek bile doğru değildir(İbn Hazm, 1982:IV, 148). Büyük müfessir ve muhaddis İbn Kesir de *"Sahabelerden rivayet edilen bu ifadelerin senetlerinin zayıf olduğunu belirtir ve ayetlerdeki istisnaların manasını ancak Allah bilir der"* (İbn Kesîr, 2000: II, 461; Çelik, 2002 a:41, 42).

5.2.5.5. Cehhenem Azabının Ebediyeti Etrafında Bazı Müslüman Âlim Ve Düşünörlere Ait Değerlendirmeler

Bu başlık altında özellikle kendileri ile ilgili bir takım tartışmalar yapıldığı bir kısım Müslüman âlim ve düşünörlerin düşünce ve görüşlerine yer vereceğiz.

5.2.5.5.(1). İbn Teymiye

İbn Teymiye (öl.728/1327) yazdığı üç yüz'e yakın eseriyle ve taşıdığı fikirlerinden dolayı sürekli gündemde kalmış, fikirleri çeşitli yönleriyle ele alınmış ve tartışma konusu yapılmıştır. Bazılarına göre o Şeyhu'l-İslam vasfını fazlasıyla hak eden biri iken diğer taraf ise onu küfürle itham etmiş. Ancak burada bize göre takınılması

gereken tavır şu olmalıdır. İbn Teymiye birçok hususta cumhur-i ulemaya muhalif olmasına rağmen muhalefet ettiği mes'ele sayısı bazılarına göre sekizdir. Özellikle muhalif olduğu hususlarda ictihad ehliyetine haiz olan biri olarak ictihad ettiğini göz ardı etmemek gerekir. Nihayetinde yaptığı ictihatta hata etmiştir denilebilir ancak bundan dolayı onu küfürle itham etmek insafla bağdaşmayan bir tavidir (Koca, 1999: XX, 391, 404).

İbn Teymiyenin Cumhura muhalefet ettiği öne sürülen hususlardan biri de Cehennem ve azabının ebediyeti meselesidir. Bazıları onu cehennem ve azabının ebedi olmadığı, birgün fena bulacağı düşüncesinde olduğunu söylerken diğer taraftan bazıları da onun bu konuda cumhura muhalif olmadığı, onlarla aynı fikirler paylaştığını söyler. Ancak her iki taraf onun bu konudaki düşüncelerini ortaya koyarken yine onun eserlerindeki sözlerini delil göstermişlerdir. Biz burada her iki tarafın da dayandığı, İbn Teymiyeye ait olan sözlerle yer vereceğiz.

İbn Teymiyenin Cehennem ve azabının ebedi olduğu fikrin'de olduğunu söyleyenlerin dayandığı ifadeler: “*Yedi şey vardır ki bunlar ölmeyecek fena bulmayacak ve yokluğu tatmayacaktır: Cehennem ve sakinleri levh, kalem, kürsi, arş...*” Hadisini değerlendirirken, bu ifadenin Hz. Peygambere değil bir kısım âlimlerin sözü olduğunu söyler ve şöyle devam eder: “Bu ümmetin selefleri, önderleri, imamları ve ehl-i sünnet âlimleri, mahlûkattan cennet cehennem ve arş ın yok olmayacağı konusunda ittifak etmişlerdir. Dolayısıyla mahlûkatın tümünün yok olacağına hükmedenler, Cehm b. Safvan ve Mütezile’den onun görüşüne uyanlardır. Bu düşünce kitaba sünnete ve din âlimlerinin görüşlerine aykırı batıl bir düşüncedir” (İbn Teymiye, 2005: XVIII, 307). İbn Teymiye yine bir başka eserin’de İmam el-Eş’arinin *Makalatu’l-İslamiyyin*’den herhangi bir itiraz getirmeksizin şöyle bir nakil yapar: “...Allah Teala’nın fiilleri için bir son var mıdır? Yoksa onun fiilleri sonuz y mudur?

Cehm bin Safvan şöyle demiştir: “Allah’ın mulumat ve makduratının bir son noktası ve sınırı fiillerinin de bir sonu vardır cennet ve cehennem fena bulacak içindekilerde yok olacaktır...” Buna karşılık ehl-i İslam bir bütün olarak şöyle demiştir: “Cennet ve Cehennemin sonu yoktur. Bu ikisi baki kalmaya devam edecektir. Aynı şekilde cennettekiler cennette nimetlenmeye Cehennemlikler de Cehennem’de azab görmeye sürekli olarak devam edecektir. Bunun bir sonu yoktur. Allah’ın malumat ve makduratı için de bir son nokta ve sınır mevcut değildir”.

İbn Hazm, üzerinde icma’ bulunan meseleleri zikretmek maksadıyla kaleme aldığı *Meratibu’l-icma*’da, “Bekâu'n-Nar” meselesini zikretmiş ve şöyle demiştir: “...Cehennemin hak olduğunda, buranın ebedi bir azab yurdu olduğunda, kendisinin de içindekilerinin de sonsuz ve ebedi olarak devam edip fena bulmayacağına ittifak etmişlerdir” demiştir.

Bu esere “*Nakdu Meratibi’l-İcma*” adıyla bir tenkit yazan İbn Teymiye, yukardaki satırlar hakkında tek kelime etmemiş olması onun bu konuda aynı görüşte olduğunu gösteren önemli bir husustur. Yukarıda yer verdiğimiz ifadeler onun Cehennem ve azabının yok olmayacakları ve ebedi olacakları kanatini gösterir. İbn Teymiyenin cehennem ve azabının sona ereceği fikrinde olduğunu öne sürenler ise onun şu ifadelerine dayanmaktadırlar: “...Cehennemin son bulacağı görüşüne gelince bu konuda selef ve halef ulemasından maruf iki görüş vardır. Tabiun ile daha sonra gelenlerin bu konudaki ihtilafları malumdur. (...) Cehennemde bulunanların azabının gelip dayanacağı bir son sınır olduğunu ve azabın cennet nimetleri gibi daimi olmadığını söyleyenler, bununla cehennemin son bulacağını kastetmiş olabilecekleri gibi cehennemliklerin birgün buradan çıkacaklarını ve orada hiç kimsenin kalmayacağını da kastetmiş olabilirler. Ancak şöyle de denilebilir: onlar bununla azab

devam ettiği halde cehennemliklerin buradan çıkacağını değil, cehennem azabının sona ereceğini, onun yok olmasının bu anlamda olduğunu kastetmişlerdir.”

İbn Teymiye, Hz. Ömer'den gelen azabın son bulacağına dair rivayetin sıhhat değerlendirmesini yaptıktan sonra sözlerini şöyle sürdürür: "...Buradaki "Ehl-i Cehennem" ifadesi cehennemlikleri anlatır, zira bunlar orada ne ölecek ne de dirilecektir. Yine rivayetlerde geçen "oradan çıkarlar" ifadesi" Cehennem azabı sona erip kesildikten sonra buradan çıkacaklar" demektir. Böylece onlar Cehennemden çıkmış olmamaktadırlar. Aksine Allah Tealanın haber verdiği gibi onlar orada kalıcıdır'lar, ancak ömrü sona erdiği ve tıpkı dünyanın son bulması gibi Cehennem de son bulduğu zamanı artık orada azap kalmaz.

Allah Teala Cennet nimetleri hakkında "عطاء غير مجذوذ" "Kesintisiz lütuf" buyurduğu halde cehennemlikler hakkında ne dilediğini haber vermemiştir. Sünnet ve hadis üleması bu konuda sahabe ve tabiundan çeşitli rivayetler nakletmişlerdir. Şu halde Cehennemin son bulacağına sünnet ve sahabe akviliyle ihticac edilirken Cehennemin baki olacağını söyleyenlerin elinde ne kitap ne sünnet ne de sahabe akvalinden bir delil vardır! Fena bulmak sadece cehennem içindir. Bu, Ehl'i Sünnetin isbat ettiği görüştür. Cehennemin yok olması demek Cehennemin bir halden başka bir hale geçerek değişmesi anlamındadır yoksa Cehm b. Safvanın dediği gibi tamamen yok edilmesi anlamında değildir..."(İbn Teymiye, 1995: 57, 58).

Çağdaş araştırmacılar'dan Ali el-Harbi, "Keşfu'l-Estar li İptali İddia-i Fenai'n-Nar" adlı çalışmasında İbn Teymiyenin Cehennem hayatının son bulacağı görüşünün olmadığını ve bu görüşü savunan herhangi bir eser yazmadığını dolayısıyla bu konudaki risaleyi ona nisbet eden İbnu'l-Kayyim ve İbnu'l-Vezirin hatalı olduğunu söylerken, öte yandan Abdülkerim Salih el-Humeyd ise *el-Kavlu'l-Muhtar li Beyani Fenai'n-Nar* isimli eserin'de İbn Teymiye ve İbnu'l-Kayyim'in bu görüşü benimsediğini belirterek, hem onları hemde bu görüşü savunmaya çalışmıştır (Sifil, 2006: 29).

5.2.5.5.(2). İbn Kayyim el-Cevziyye

Cehennem ve azabının ebediyeti konusundaki tartışmaların en dikkat çeken isimlerden biri de İbn Teymiyenin öğrencisi olan İbn Kayyim el-Cevziyyedir (öl.751/1350). O da tıpkı hocası gibi bu konuda farklı değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Kimilerine göre cehennem ve azabının sona ereceği düşüncesindedir denilirken diğer taraftan onun cehennem ve azabının sonsuz olduğu fikrini savunduğu ileri sürülmüştür. Her iki taraf da ona ait birtakım sözleri delil göstermiştir. Mesela Mustafa Sabri ye göre İbn Kayyim, Cehennemin sonunda yok olacağını ancak içinde bulunan kâfirlerin ne olacağını ve nereye gideceklerini söyleyememektedir (Sabri, 1996: 128).

İbn Kayyim, kâfirlere uygulanacak olan azabın ebedi olacağını savunanlarla sona ereceğini kabul edenlerin görüşlerini tartışırken açıkça belirtmemekle birlikte, inkâr ve isyan suçunun gerektirdiği kadar azab gördükten sonra kâfirlerin de cennete girebileceklerini ve Cehennem ile azabının yok olabileceklerini ifade eder.

İbn Kayyime göre Allah Kur'an'da cehennem azabının sonlu olduğunu üç ayette zikretmiştir: el-En'am 6/123, en-Nebe, 75/22; Hûd, 11/107. İbn Kayyim, cehennem ve azabının yok olacağı hususunda Kur'andan başka deliller de getirir: mesela ona göre, "Kim Allah ve resulüne karşı gelirse bilsin ki ona içinde ebedi kalacakları cehennem vardır" (el-Cin, 72/23) ayetinde geçen "ebeden" kaydından cehennem ve azabının sonsuza dek devam edeceği anlamını çıkaramayız. Çünkü ona göre ayetteki *ebeden* ifadesinden maksat; *cehennem varlığını sürdürdükçe kâfirler*

orada kalacaklardır. Yine ona göre bu ayetten geçen "hulud" kelimesi de sonsuzluk ifade etmektedir. Çünkü bu kelime de Kur'anda sonlu bir anlam için kullanılmıştır(Taha, 20/120) (Çelik, 2002a: 62, 64).

Ancak İbn Kayyim'in cehennem ve azabı ile ilgili bu görüşlerinin yanında tam aksi istikamette ifade edilen sözleri de vardır. Mesela o *Zadu'l-Me'ad* isimli eserinde Cehennem ve azabının ebedi olduğu fikrini savunur gibi gözükür ancak yine de net değil. O, bu kitabında şöyle der: "Müşrik, habis bir tabiata ve habis bir varlığa sahiptir. Dolayısıyla cehennem onun bu (manevi) pisliğini temizlemez. Çünkü o buradan çıksa ve dünyaya gönderilse yine aynı şeyi yapar. Tıpkı denize giren köpek oradan çıksa yine aynı durumunda kalır değişmez. Ancak onun, el-vabilu's-Sayyib mine'l-Kelami't-Tayyib isimli eseri incelendiğinde, İbn Kayyim'in cehennem ve azabının devamlılığına kesin kannat getirdiğini anlamak mümkündür. Mesela şöyle der: "Cehennem, sözlerde amellerde yiyecek ve içeceklerde hep kötülük yurdudur. Allah orada habis ruhlu insanları bir araya getirecek ve onları birbiri üzerine yığacaktır. Sonradan onlar oranın yaranlarıyla birlikte cehennemde kalacaktır. İnsanlar hiç habisliği (kötülüğü) olmayan iyiler, hiç iyiliği olmayan habisler ve kendisinde hem iyilik hem habislikler bulunanlar diye üç tabaka olduğu için yurtlarda üçe ayrılmıştır. Sırf iyilik yurdu, sırf habislik yurdu. Bu iki yurt asla fani olmaz.

Yine onun, *İçtimau'l-Cuyüş* adlı eseri incelendiğinde yukarıdaki görüşlerine yakın görüşlerle karşılaşmak mümkündür. Örneğin bu kitabında şöyle diyor: "*Cennet ve cehennem haktır ve asla yok olmayacaktır*". Buraya kadar aktardığımız görüşlerden anlaşılır; İbn Kayyim konu ile ilgili farklı bir takım düşüncelere sahiptir onunla ilgili kesin bir kanaata varmak oldukça zordur. Nitekim İbn Teymiye ve İbn Kayyim'in konuyla ilgili görüşleri üzerine bir araştırma yapan Ali b. Ali Cabir bu konuda kendilerinin net görüşlerinin ne olduğunu tesbit edemediğini belirtmektedir (Çelik, 2002a: 63, 66).

5.2.5.5.(3). Musa Carullah Bigiyef

Bigiyef, "*Rahmet-i İlahiye Bürhanları*" adlı eserini adeta kâfirleri Cehennem'den çıkarabilme tezi üzerine bina etmiştir. Bigiyef, tüm insanların ahirette kurtuluşa ereceğini savunurken adeta onu, imanının bir umdesi şartı olarak takdim eder. Nitekim o, eskiden beri tüm dinleri tasvip ettiğini ve bu konuda bir mukaddime yazdığını anlatır (Bigiyef, 1996: 277).

İlahi rahmetin ahirette tüm insanları kapsayacağı hakkındaki görüşlerini isbat sadedinde özellikle bazı ayetlere tutunur. Şu ayet gibi, "*Kendilerine azab edersen şüphesiz onlar senin kullarıdır eğer onları bağışlarsan şüphesiz sen izzet ve hikmet sahibisin*" (el-Maide 5 / 118). Ona göre şirkin ve küfrün bağışlanması imkânsız olsaydı, Hz. İsa hiç şirkin bağışlanmasını hikmet ve izzet diye niteler miydi? (Bigiyef, 1996: 311, 312). Bir başka ayet-i kerime ise şudur:

"*Her kim Allah ile birlikte diğer bir tanrıya taparsa-ki bu hususla ilgili hiçbir delil yoktur- o kimsenin hesabı ancak rabbinin neznindedir... Şurası muhakkak ki kâfirler falah bulmaz*" (el-Mu'minün 117-118). O, bu ayeti yorumlarken şöyle bir iddiada bulunur: "*Kişi ister tevhid inancına isterse şirk inancına sahib olsun o, bir akıl yürütme sonucu böyle bir noktaya ulaşmıştır*" (Bigiyef, 1996: 317-318). Bigiyef, iman ile küfür arasındaki sınırı kaldırarak ve bazı nasların zahiri manalarını indi yorumlara tabi tutarak azabın dahi vuku' bulmayabilceğini ileri süren bir tutarsızlıkla herkesin Cennete girebileceğini söyler (Bigiyef, 1996: 259-28).

O, azabın ebedi olmadığını şu sözleri ile dile getirir :“ *Azab ebedi olursa ve ilahi rahmet kâfirleri kapsamına almazsa bu rahmetin her şeyi kuşattığı ve gazabı aştığı nasıl söylenebilir*”(Bigiyef, 1996: 277). Bir başka ifadesin'de:" Azab ebedi değildir cehennem eninde sonunda yok olacak ve kâfirler de cennete girecek"diyor. O, şirkin de bağışlanacağını ise şu sözleri ile dile getirir:" Nitekim O(Allah), bütün günahları affedeceğini müjdelemiştir şirki bağışlamayacağını beyan etmesi ise affetme tarzının değişikliği ile ilgili bir husustur. Yani bazı günahları azab etmeden affeder şirki de azab ettikten sonra affeder (Bigiyef, 1996: 303, 305).

Bigiyef, bu sözleriyle, ilahi rahmetin mümin, kâfir ve müşrik ayrımı olmaksızın ahirette herkesi kuşatacağı ve Allahın şirki ve küfrü bile bağışlayacağı, azabın sona ereceği ve cehennemin birgün yok olacağı, kâfirlerin de cennete gireceği fikrin'de olduğunu açıkça ortaya koymuştur.

5.2.5.5.(4). İbn Arabî

Cehennem ve azabının ebediliği ile ilgili olarak İbn Arabî'ye nisbet edilen görüşler, bu görüşleri nisbet edenlerin şahsi yorumları sebebiyle olacaktır ki farklılık arz etmektedir.

Aslında onun el- Fütühatü'l-Mekkiye'deki azabın ebediyeti ile ilgili açıklamaları incelendiğinde bu konuda mütereddid olduğu söylenebilir. Nitekim o, nasların Cehennem ile sakinlerin ebediyetini kesin bir ifade ile belirttiğine kani olmakla birlikte ilahi rahmetin gazabını aşkın olması ve bazı ayetelerin delaleti sebebiyle *azabın devamlı olmayacağı bir anlamda araya bazı dinlenme dönemlerinin gireceği* şeklinde bir yorum getirmek istemiştir. İbn Arabiden konuyla ilgili farklı görüşlerin nakledildiğini ifade etmiştik. Bu görüşlerinin bir kısmında o, kâfirlerin ebedi Cehennemde kalacağını söylerken diğer bir kısmında ise, refah ve mutluluk haricinde azab veya ikab namına herhangi birşey kalmayacağını söylemektedir

(İbn Arabi, 2006: III, 96, 97; IV, 178, 402, 403; V, 84, 85; VII, 57, 59; IX, 421, 432).

Aşağıda vereceğimiz şu iki beyt onun konuyla ilgili görüşleri hakkında bize ipucu vermektedir:

"Duvar yıkılıp, sür yok olup, nehirler karışıp iki deniz birleşip berzah ortadan kalkınca; azab naime cehennem, cennete dönüşür/ Hakikatlerin müşahedesiyle azap ve ikab kalmaz sadece günah ve refah kalır"(İbn Arabî, 2006: I, 114). Görüldüğü gibi o bu beyitler'de zahiren cehennem azabının yok olacağını veya tehavvül (dönüşeceğini) edeceğini söylemektedir. Bu görüşüne paralel olarak da isyan ehli cehenneme girdiğinde orada kendileri için bir zevk ve lezzet vardır (Çelik 2002a: 77).

Mustafa Sabri, Muhyiddin İbn Arabinin azabla ilgili görüşlerini şöyle özetler:

- 1.Azabın- azalar müstesna- yalnızca nefislere ve ruhlara uygulanması.
2. Azabın devam etmesiyle birlikte acısının olmaması.
- 3.Azabın büsbütün kesilip ortadan kalkması.
- 4.Azabın fiilen kesilip (yeniden başlama) korkusunun devam etmesi
- 5.Azap kesilmemekle birlikte uykuya benzer bir tür baygınlık sayesinde acısının hissedilmemesi.

6.Bir önceki maddeye ek olarak azaptan, uyuyan kimseler'de olduğu gibi bir çeşit istirahat zevki alınması.

7.Azabın bazı hastalıkların ileri safhalarında görülen tepki ihtiyacının giderilmesi derecesinde hoşla gitmesi. Uyuzlunun kaşınması gibi.

8. Azaptan alınan zevkin, böyle gelip geçicilikten, Cehennemi Cennetle değiştirmeye razı olunmayacak ve hatta cennette bulunmayışına şükredilecek bir vatan zevki derecesine çıkarılması.

9. Azap kelimesinin iştikakının mahiyeti gereğinde, tatlılık manası içeren uzubetten türemiş olması dolayısıyla zaten her azabın doğal olarak bir çeşit zevk içermesi. Nitekim o, azaptan zevk alınacağına dair düşüncesini bir eserinde şöyle dile getirir: "Küfür ve ihsan ehli cehenneme girseler de orada kendileri için bir zevk ve lezzet vardır. O da onlar için bir cennettir. Onların cennetine tatlılığından dolayı azap denir. Bu azap sözü ondan gizli olan lezzet için bir kabuk gibidir. Kabuk ise özü koruyan bir şeydir (Sabri, 1996: 200–201).

İbn Arabî *Füsüs*'un bir yerinde de şu ifadelere yer verir: "Cehennem ehline gelince onlar her ne kadar ateş içinde olsalar bile kendilerini nimet ve cennet içinde sayarlar. Çünkü ceza müddeti bittikten sonra ateşin şiddeti, içinde bulunanlar için gül-gülistan olur bu da onlar için bir nevi cennettir. Hak yerine getirildikten sonra cehennem ehlinin zevk ve huzuru, ateşe atılırken Hz İbrahim'in duyduğu ferah ve huzur gibidir" (İbn Arabî, 1999: I, 240–241).

Buraya kadar aktardıklarımızdan anlaşılacağı üzere İbn Arabî cehennem azabının yok olacağı veya tahavvül edeceği yani azabın zevke ve huzura ve lezzete dönüşeceği kanaatine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ancak onun konuyla ilgili daha başka yukarıdaki düşüncelerinin aksi istikametinde bir takım düşüncelerinin de olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Mesela o, *el-Fütühatül-Mekkiyye*sinde konuyla ilgili şu ifadelere yer ver: "Cehennem ebedidir, içinde bulunan kâfirler de ebediyen orada kalacaklardır. Ancak belli bir süre azap edildikten sonra aşırı elemnin tesiriyle bir nevi bayılma ve uyku haline girecekler belli bir süre sonra uyanacak, tekrar azap edilecek ve yine bayılacaklardır. Baygınlık sırasında elem hissetmeyeceklerdir. Bu durum birkaç defa tekrarlandıktan sonra bir daha bayılmayacak, fakat Allahın gazabından çok fazla olan rahmeti sayesinde elem de hissetmeyeceklerdir. Bu onlar için bir nevi unutulma ve terk edilme halidir. Artık onlara maddi bir azap uygulanmayacaktır" (İbn Arabî, 2006: III, 96, 99; IV, 174, 175).

Yine o *cennet ve cehennem*in önünde getirilerek boğazlanacak koç' la ilgili hadisi (Buhari, Rikak, 50, 51) naklederken şöyle der: "Böylelikle cennet ehlinin cennetten cehennem ehlinde cehennemden çıkış ihtimali kaybolur. Ve ateşin yaranların büyük bir hasret ve hayıflanma kaplar. Neticede cehennem kapıları bir daha açılmamak üzere kapanır" (İbn Arabî, 2006: I, 316, 64. Bab; III, 414, 71. bab).

İbn Arabînin azabın ebediyeti ile ilgili şu sözleri dikkat çekicidir: "Müminlerin sürekli nimetlerde kalışları haktır. Aynı şekilde kâfirlerin elim azapta kalışları da haktır." Burada İbn Arabî elim cehennem azabının sonsuzluğunu ikrar etmektedir.

Yine İbn Arabî, *Fütühat*ın 3. babında şu sözlere yer verir: "Allah Teala onları unuttu..." (Tevbe/67) buyurmuştur. Allah için unutmaya caiz değildir. Fakat Allah Teala onlara ebedi olarak azap eder. Ve kendilerini rahmetinden uzaklaştırır. Böylece adeta unutulmuş olurlar. O sanki onları unutmuş gibidir" (Sabri, 1996: 179, 180).

Buraya kadar İbn Arabî'nin cehennem azabı ile ilgili son derece dikkat çekici bir o kadar da zahiren birbiriyle çelişkili görünen ve kitaplarında yer alan sözlerine yer verdik. Ancak bu görüşlerin tamamı İbn Arabîye ait olabilir mi? Şayet o'na aitse zahiren var olan bu çelişki nasıl giderilebilir? Bu konuda çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. İbn Arabîni bu gibi görüşlerini aktaran eş-Şa'rani, onun Cehennem azabı ve Cehennem halkıyla ilgili olarak söylediği iddia edilen bazı ifadelerine dikkat çekerek şu sözlere yer verir: "Allaha yemin olsun ki İbn Arabînin cehennem ehlinin bir müddet azap gördükten sonra çıkacağını yayanlar, ona iftira etmişlerdir. Aynı şekilde onun

Füsusun'da ve Fütühatın'da Cehennem ehlinin ateşten tat alacağı onlar oradana çıkarlarsa oraya tekrar dönmek isteyeceklerini söylediğini öne sürenlerde ona iftira etmişlerdir(...) Şeyh hakkında bunu ancak aklını kaçıranlar söyleyebilirler" (çelik, 2002 a: 80, 81).

Mustafa Sabri konuyla ilgili şu ifadelerle yer verir:"Süfi âlimlerden Abdulvehhab eş-Şarani, Şeyh-i Ekberin eserlerinde görülen, nasslara aykırı sözlerin İslam dini düşmanlarınca sokuşturulmuş bir takım iftirallardan ibaret olduğunu gerçekte ise onun böyle sözler söylemediğini belirtmektedir. Bu savunma şekline göre Şeyh-i Ekber hakkında bir diyeceğimiz kalmaz; tenkitlerimiz de bu sözlerin kendilerine ait / yönelik olur. Ancak İbn Arabinin bu tip sözlerinin, eserlerinin iliklerine işlemiş oluşuna, yüksek akıllardan ve hatta âlimlerden sayılan bazı kimselere kaynaklık etme derecelerine gelişine bakılarak Şa'raninin bu tevili ne kadar alakasız görünüyorsa Fütühat'ta rastlanan çelişkiler de söz konusu tevile o kadar uygun görünmektedir"(Sabri, 1996: 200).

İbn Arabinin sözlerine dair bir başka değerlendirme de şudur: Yine eş-Şa'raninin naklettiğine göre, İbn Arabinin konuşmalarını '*Levakih'ul-Envar*' isimli kitapta bir araya getiren Muhammed b.Suvedk bu konuda şöyle demektedir:" Bil ki ey kardeş! Bizim diğer kitaplarımızda gördüğün 'cehennem ehlinin ateşten çıkacağına dair sözlerimizin hepsi isyankâr müminler için söylenmiştir." Aynı şekilde Abdülkerim el-Cili "*Lubabu'l-Esrar Mine'l-Fütühat*" adlı eserinde konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: "Ey kardeş şeyhin 'cehennemden çıkacaklar' ifadelerinden kastedilenleri yanlış anlayarak tevhid ehlinin dışındakilere hamletme, zira böyle bir düşünce yanlıştır" (Çelik, 2002a: 81).

Son olarak şunu diyebiliriz İbn Arabinin cehennem ehli ve azabı ile ilgili görüşleri hakkında değerlendirme yaparken son derece dikkatli olunmalı ve kesin bir yargıda bulunulmamalı. Zira ona isaad edilen sözler arasında azabın ebediyetini, sürekliliğini ifade eden sözler olduğu gibi öte taraftan azabın nimete dönüşeceği azabın son bulacağı, azaptan elem yerine zevk ve lezzet alınacağını ifade eden sözleri de vardır. Son olarak Mustafa Sabrinin İbn Arabî hakkında ileri sürülen mazeretlere cevap olarak zikrettiği şu uyarı mahiyetindeki sözlerini aktararak konuya son noktayı koyalım:" Şeyh-i Ekberin sözlerini herkes anlayamaz; evliyaların kendilerine mahsus istilahları vardır. Kim bilir bu sözlerle ne kastetmiştir" şeklinde ileri sürülen mazeretler asla kabul edilemez. İslam dinin nassa dayalı hükümleri hiç kimsenin elinde oyuncak olamaz. Kitabullahın (Kur'anın) apaçık beyanlarına aykırı istilahlar koyma hak ve yetkisi hiç kimseye verilemez(Sabri, 1996: 199).

5.2.5.5.(5). Abdülkerim el-Cilî

el-İnsanu'l-Kamil eserinin sahibi olan Abdülkerim el-Cili, cehennem ehli ve azabıyla ilgili İbn Arabinin sözlerine benzer, son derece ilginç sözler sarfetmiştir. İsmi geçen kitabından şu ifadeleri örnek olarak verebiliriz:"Bilesin ki cehennem ehli için orada bir lezzet vardır. Onların bu lezzeti muharebe ve dövüş ehlinin lezzetine benzer. Ama bu lezzet o iş için yaratılmışlara göre bir lezzettir. Cehennem ehlinin bunun dışında duyacağı bir lezzeti vardır ki bu uyuzdan duyulan bir lezzete benzer. Uyuz olup tatlı tatlı kaşınan gibi. Bu kimse derisinin yüzüleceğini bildiği halde kaşınır; bundan da lezzet alır. Bu kimse lezzet ve azap içinde bulunan bir kimse gibidir. Bunun dışında Cehennem ehlinin bir lezzeti vardır ki kendi reyi ile yetinen bir kimse gibidir. İsterse görüşünü savunma babında getirdiği misalde hatalı olsun... Cehennem ehli için bir başka lezzet daha var ki bu da akıllı geçinen birinin cahil birini hatalı çıkarması anında olur..."(el-Cilî, 1997:II, 149, 151).

Kitabının bir başka yerinde ise şu ifadeler yer verir:"... Cehennem ehlinin daha nice lezetti vardır. Hatta ben bir cemaati gördüm. Bunlar cehennem azabının en şiddetlisine çarpılmışlardır. Onları, bu hali ile gördüm; hatta kendilerine Cennet arz olunduğu zaman istemediler(...).Sonra şunu da bilesin ki cehennem ehlinin öyle kimseler vardır ki bunlar Allah katında Cennet ehlinin pek çoğunu fazilet itibari ile geçerler. Allah Teala onlara tecelli eylesin diye şekavet evine koymuştur. Allah istediğini yapar, dilediği hükmü verir"(el-Cilî, 1997: II, 50, 151; Özalp, 1996: 184, 197).

5.2.5.5.(6). İsmail Hakkı İzmirli

Osmanlı müelliflerinden İsmail Hakkı İzmirli, Cehennem azabıyla ilgili şu ifadeler yer verir: "Azap ve gazap, nefisleri temizleme... Maslahatlarının elde edilmesi, nefisleri şerden (kötülüklerden, günahlardan) arındırma... Gibi bir takım hikmet ve gayeler içindir. Bu konuda birçok ayet ve hadis vardır. Bu hikmet ve maslahatlar elde edilince azapta hikmet maslahat kalmaz. Sonsuz azapta maslahat yoktur. Hikmet ve maslahat azabın sonlu olmasını gerektirir. Allahın rahmeti azabını/gazabını geçmiştir. Azap yaratılışın gayesi değildir. Azap bir hikmete bağlıdır. Hikmet ve rahmet de azabın sonsuza dek devam etmesini engeller. Rahmetin ebedi azaba aykırı olduğu açıktır. Hikmete gelince azap, fitrata arız olan bazı durumlardan dolaydır. İnsan şirk ve azap için yaratılmamış ancak ibadet ve rahmet için yaratılmıştır. Şu kadar ki kendisine azabı gerektiren / gerekli kılan durumlar arız olan insan azaba müstehak olur. Azap ya abestir ya da bir maslahat ve hikmetten dolaydır. Abes olamaz çünkü Allah Teala absten münezzehtir. Her halukarda Cenab-ı Hakkın azabında bir maslahat ve hikmet vardır. Maslahat; menfaat, menfaati sağlayan ve onun gerektirdiği şeylerdir. Bu menfaat Allah-u Teala'ya ait olamaz; o bundan beridir/yücedir. Öyleyse bu menfaat mahlûkata aittir. Mahlûkattan da ya azap gören kimseler ya da bunların dışındakilere ait olunur. Azap gören kimselere ya da bunların dışındakilere ait olur. Azap gören kimselere ait olamaz; çünkü cezanın, azabın sonsuza dek (ila nihaye) devamında maslahat yoktur... Şer gaye ve sonuç (ğayat ve nihayat) kastıyla değil vesile ve başlangıç / sebeb (vesail ve mebadi) kastıyla maksuttur. Şerri yaratmaktan gaye ne ise ona ulaşıldığında şer batıl ve zail (yok) olur. Azap da şerdir; kendisinden beklenen bir gaye vardır ki azap bu gayeye sebeptir/ araçtır. Bu amaç hâsıl olduğunda azap, kedisıyla amaca ulaşılan bir yol gibi olur. Üzerinden gidilerek amaca ulaşıldığında artık bu yola girmekte bir fayda kalmaz" (İzmirli, 1341: 5; Özalp, 1996: 172).

İzmirliye ait olan bu ifadelerden anlaşılacağı üzere ona göre cehennem azabı ebedi değildir. Çünkü ahirette ardı arkası kesilmeyen azap Allahın hikmeti ile bağdaşmaz. Uhrevi azap dünyada imtihan ve belalarla nefisleri terbiye edilmeyen insanların günahlardan arınması için konulmuştur, bunun da bir süresi olmalıdır (çelik, 2002a: 27).

İzmirli, "*Narın Ebediyeti Ve Fenası Hakkında Tedkikat*" kitabının 25. sayfasında cehennem azabı ile ilgili şu ifadeler yer verir: *Cenab-ı Hak cennet nimetleri hakkında:* " Onun bitip tükenmesi yoktur" (sad/54), "Bitmez tükenmez bir lütuftur" (hud/108) buyurduğu halde azap ve cehennem hakkında; cehennemliklerin cehennemde sürekli kalacaklarını (muhalled) olduklarını ateşten çıkamayacaklarını orada ne öleceklerini ne de yaşayacaklarını, cehennemin kapılarının içerisindekilerin üzerine kilitleneceğini (Beled/20; Hümeze/64), oradan ne zaman çıkmak isteseler tekrar oraya iade olunacaklarını/ döndürüleceklerini azaplarının gevşemeyeceğini haber veriyor. Bundan fazla bir şey söylemiyor" (İzmirli, 134I: 25; Özalp, 1996: 176).

İzmirli cehennem ehli ve azabıyla ilgili cenab-ı Allahın bundan fazla bir şey söylemiyor derken, bu söylenenlerden azabın ebedi olmadığı sonucunu çıkarıyor. Oysa aktardığı ifadelerden ehennem azabının ebedi, bitmez tükenmez bir ceza olduğunu anlamak zor olmasa gerek. İzmirlinin vardığı neticenin aksine cehennem azabının ebedi olduğunu beyan sadedinde zikredilen yukarıdaki sözlerden daha fazlasına hacet yoktur.

5.2.5.5.(7). Süleyman Ateş

Asrımızın müffesirlerinden Süleyman Ateş de cehennem ehli ve azabıyla ilgili benzer görüşleri dile getirir. O konuyla ilgili şunları söyler: “... İşte nasıl büyük günah işleyen mü'mine yapılacağı bildirilen sonsuzluk azabı, sonunda kaldırılıyorsa kamu cehennem halkı için olan hülud azabı da öyle kaldırılır. Çünkü void ve te'bid arasında bir fark yoktur (esasen ayetlerindeki te'bid ve hulud sonsuzluk değil uzun çağlar devirler anlamındadır). Nefsine rahmeti ön gören, rahmeti gazabını geçmiş bulunan merhametlilerin en merhametlisi olan Allahın, bu ezeli rahmeti gereği, bir gün kamu cehennem halkından azabı kesmesi umulur. Eğer kâfir, Allahın rahmetinin ne derece bol olduğunu bilseydi, O'nun rahmetinden umut kesmezdi” (Ateş, 1989: IV, 337, 388).

Süleyman Ateş Hûd suresi 107. ayetindeki istisnaya ilgili şu değerlendirmeyi yapar : “... Ehl-i sünnetin çoğunluğuna göre suçlu mümin cehennemden çıkacak kâfir orada ebedi kalacaktır. Fakat biz zorlama te'villerden sarf-i nazarla Hûd suresi 107. ayetin sonundaki istisnadan bu azabın Allahın dilediği kadar olacağını, O dilediği zaman son bulacağını anlıyoruz. Zira bu istisnanın açık anlamı budur. Başka yönlere çekmek ayetin özünden uzaklaşmak olur. Kaldı ki merhametlilerin en merhametlisi olan Allah altmış yetmiş yıllık bir ömrün cezasını milyarlardan daha fazla, hiç zamansız (süresiz) yapmaz. Zira “Kötülüğün cezası onun benzeri bir kötülüktür” (eş- Şu'ara 26/40). Yani ceza işlenen suç kadardır. Fazlası zulüm olur Allah zulümden münezzehtir...” (Ateş, 1989: IV, 332). Aslında Sayın Ateşin bu konuda kararlı bir tutum izlediği söylenemez. Zira o Bakara 2 /39 ayetini tefsir ederken şunları söyler “... Fakat nankörlük edip ayetleri yalanlayanların sürekli olarak ateşte kalacakları bildirilmiştir.” (Ateş, 1989: I, 130).

Yeri gelmişken bu konuda dikkat çeken bir hususu belirtelim: Tesbit edebildiğimiz kadarıyla, Cehennem azabının ebedi olmadığını savunanların büyük bir bölümüne ait çelişkili ifadelerle rastlamak mümkündür. Onlara isnad edilen bu ifadelerle bakıldığında mütereddid bir halet-i ruhiye içerisinde olduklarını anlamak zor olmasa gerek. Bu gruba Sayın Süleyman Ateşi de dâhil etmek mümkündür. Bize göre bu durum onların, akılları ve duyguları ile nasslar arasında sıkışıp kalmalarından kaynaklanmaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki bu gibi konularda tek müraccat kaynağı nasslardır.

5.2.5.5.(8). Yusuf el-Kardavi

Cehennem ateşinin bir gün mutlaka sona ereceğini savunanlardan biri de çağımızın tanınmış simaslarından, İslam hukukcusu Yusuf el-Kardavidir. Kardavi, ilmi bir toplantı'da azabın(narın) ebediyetiyle ilgili şu görüşü dile getirmiştir: Narın(azabın) ebediyeti, insanların hakkında soru sorduğu dinin önemli ve tali meselelerinden biridir.” Görüşüne delil olarak da cehennem azabının ebedi olmadığını ve bir gün sona ereceğini söyleyen İbn Teymiye ve İbn Kayyimin görüşlerini göstermiştir. Ayrıca İbn Kayyimin konuyla ilgili delil olarak getirdiği En'am, Hûd ve Nebe' sûrelerindeki ayetlere dayanmıştır. Bir de selef âlimlerinden insanların kabirde azap görecekleri yönünde

gelen rivayetlere itimad etmiştir. Kardavi narın ebediyetiyle ilgili görüşünü şu net ifadelerle ortaya koymuştur: "Şüphesiz ki ben rahmet-i ilahiye meylediyorum. Cehennem ateşi (azabı) bir müddet sonra yok olacaktır. Bu durum Allahın rahmetinin, kudretinin ve ihsanının bir göstergesidir. Yüce Allah yüzlerce ve binlerce yıl azap edeceği bir insanı ne yapsın? Ne diye yaratsın ki? Bunda ki hikmet ne olabilir? Ben ilahi rahmetin her şeyden geniş olduğunu ve her şeyi kuşattığını düşünüyorum. Bunu dile getirmemin nedeni ilahi rahmetin eleştiriye maruz kalmasından duyduğum endişedir." Kardaviye göre, (ان ربك فعال لما يريد) ayet-i kerimesi narın ebediyetinin veya fenasının kesin olmadığını ve bunun şanı yüce olan Allahın iradesine bağlı olduğunu ifade etmektedir (el-Kardâvi, 05.07.2004: www.gardavi.net).

5.2.6. Azapta Yarar Meselesi

İnsanların bu dünyada sergiledikleri iyi ve kötü eylemlerin karşılıksız kalmayacağını İslami naslar haber verdiği gibi insanın akli ve vicdanı da bunu kabul eder. Zira insan kendi yaratanını inkâr eder, ona ortak koşar veya emirlerini kabul etmeyerek insana zulmeder, haksızlık yapar ve bütün bunların da karşılıksız kalması, bunun yanında yaratana ve yaratılmışlara karşı görevlerini yerine getirenlerin mükâfatlandırılmaması akli ve vicdani bakımdan kabul edilebilir bir durum değildir (Bebek, 1993: VII, 470).

Kur'an nefsin iki kutuplu olduğunu, onun iyiye veya kötüye yönlendirilmesinin mümkün olduğunu bu itibarla onun tezkiye (temizleyen) edenlerin kurtuluşa ereceğini bunu başaramayanların ise zarara uğrayacağını anlatır (eş-Şems 9 /10). Öyle ise kişi nefsini nasıl tezkiye edecektir? Kişi nefsini günahlardan kaçınmak, Allaha itaat ve ibadet etmek suretiyle tezkiye eder ve onu arındırır. Böyle bir temizliği başaramayan ve Allahın mağfiretine eremeyen müminlerin ahirette cezalarını çektikten sonra temizlenecekler ve daha sonra cennete girecekler. Kâfirler ise böyle bir temizliği gerçekleştirmeleri mümkün değildir; çünkü onların öncelikle dünyada küfürlerinden tövbe edip arınmaları gerekmektedir. Bunu yapmadıkları için ahirette azaba çarptırılacaklardır.

Azapta kâfirler için bir yarar söz konusu mudur? Veya Allah dünyaya gelme hususunda hiçbir iradesi olmayan kullarına azap eder mi? Etse niçin eder? Azabın bir faydası varsa bundan kim faydalanacak ve bunun ölçüsü nedir? Şeklinde değişik sorular sorulmak suretiyle ebedi azapta yarar konusuyla ilgili çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Azapta fayda olup olmama konusundaki görüşleri iki ana başlık altında toplayabiliriz:

5.2.6.1 Azapta Yarar Yoktur/Ebedi Azap Gereksizdir

Bazı kesimlere göre, Allahın insanlara azap etmesi fayda'dan halidir. Çünkü bu fayda ya Allaha ya da başkasına ait olmalıdır. Birinci durum yani Allaha ait olması durumu geçersizdir. Zira Allah her türlü fayda veya zarardan münezzehtir. Azabın başkasına fayda vermesi hususuna gelince bu da geçersizdir. Çünkü bu fayda ya azap görene veya başkasına yöneliktir. Azap görene yönelik olması imkânsızdır. Çünkü zarar vermek faydalanmanın aynısı olamaz. Başkasına yönelik olması da imkânsızdır. Çünkü zararı ortadan kaldırmak faydayı ulaştırmaktan daha çok önem arz eder (دفع الضرر أولى (من جلب المصالح). Buna göre başka bir şahsa fayda temin etmek maksadıyla bir diğer şahsa zarar vermek; değeri az olanı fazla olana tercih etmek olur ki bu da geçersizdir (er Razi, 1990: II, 60: XVIII, 64). Diğer taraftan Allah (c.c) başkasına zarar vermeyi aracı

kılmaksızın fertlerin birine ulaştırmak istediği menfaati ulaştırmaya kadirdir. Buna göre başkasına zarar vermeyi aracı kılmak faydasız bir iş olur. Böyle azap etmenin her türlü faydadan uzak, sırf zarar olduğu ortaya çıkar. Bu görüş sahiplerine göre ayrıca azap etmek aklen de çirkindir.

Öte yandan Kur'an, "*Kötülüğün cezasının misli bir ceza olacağını*" bildirmektedir(eş-Şu'ra 26 /4; el-En'am 6 / 160). Öyle ise ömür boyu Allaha isyan eden bir kulun geçirdiği bu ömre karşılık sonsuza dek azap edilmesi zulüm olur (er-Râzî, 1990: II, 62, 64). Allah ise kullarına asla zulüm etmez.

İbn Kayyim kâfirin azabının gerekli olduğuna inanmasına rağmen ancak onun sonsuza dek azap edilmesine karşı çıkar ve onun azabının bir gün sona ereceğine inanır. O konuyla ilgili şu ifadelerle yer verir: "Devamlı azap, ya suç işleyenin yararına veya cezayı uygulayanın ya da her ikisinin veya başkalarının çıkarına olmalı veya hiç kimsenin menfaatine olmamalıdır. Bunların hepsi geçersiz ve kabul edilemez görüşlerdir. Zira ceza, onu uygulayanın menfaatine olması için onun ya öfkesini gidermesi veya hıncını almasına matuf olmalıdır. Allah ise bunların hepsinden münezzehtir. Çünkü kullar ona bir zarar verme hususunda birleşseler dahi buna güç yetiremezler. Veya ona bir menfaat sağlamaya çabalasalar buna da güç ve kuvvetleri yetmez cezayı görene bir menfaatin olmadığı da aşîkârdır. Böylelikle de yukarıda söylediğimiz kısımların ilki gerçekleşir ki buda cezada menfaat olmamasıdır. Herhangi bir faydanın olmadığı bir şey ise abestir, boştur. Allah ise bu gibi şeylerden münezzehtir. Çünkü O, boş ve abes şeyler yaratmadığı gibi hikmet ve maslahattan hali bir şey de yaratmaz "(...)" Allah cehennemi düşmanlarını yaptıkları suçlar oranında cezalandırmak için yaratmıştır" (İbn Kayyim, 2006: I, 357, 396, 363).

İbn Kayyim netice'de şöyle der: "Sonsuzca azap edeceği yaratıklar yaratması, hâkimlerin hâkimi, adillerin adili Allah (c.c) in hikmetine uygun değildir. Kuluna azabı da aslında onun kendi yararınadır. Azapta Allahın bir yararı olamaz. Dünyada kulların yararı için koyduğu Şer'i cezaların miktarı olduğu gibi, ahirette ki azabın da bir miktarı olmalıdır" (İbn Kayyim, 2006: 271).

Azapta yarar konusunda yapılan dikkat çekici yorumlardan biri de şudur: İnsan ahiret âleminde çarptırılacağı cezalarla, ne suçun tekrarını önleme imkânı var ne de intikam duygularını yatıştırılması. Çünkü o âlem eylem âlemi değildir ki bu gibi duyguların önüne geçilsin. Yine Allah (c.c) -hâşâ- intikam güdücü duygulara sahip değildir ki, intikam için insanları cezalandırsın. Yine ahiret âleminde mazlumların yüreklerinin soğutulması ve tatmin edilmesi âmâcî da söz konusu değildir. Ayrıca ahirette verilecek her azap; halkın haklarına, hakkına ilişkin bir günah dolayısıyla da değildir. Zira cezaların bir kısmı hatta büyük bir bölümü hukukullahtır. Mesela şirk, riya, ibadeti terk etme bunlardan bazılarıdır. Ayrıca ahiret âlemi açısından bakıldığında bu günahların cezalarında hiç bir caydırıcılık da söz konusu değildir(Çelik 2002a: 127).

İzmirli de ebedi azabı Allahın hikmetiyle bağdaştırmaz ve şöyle der: " Ahirette ardı arkası kesilmeyen azap Allahın hikmetiyle bağdaşmaz; çünkü uhrevi azap dünyada imtihan ve belalarla nefisleri terbiye edilmeyen insanların günahlardan arınması için konulmuştur. Bunun da bir süreci(süresi) olmalıdır." (Özevarlı, 2001: XXIII, 534).

5.2.6.2. Azabın Gerekliliğini Ve Ebediyetini Savunanlar

İslam âlimlerinin çoğunluğuna göre; cehennemin varlığı ve şiddetli azabı, sonsuz rahmet, hakiki adalet ve intizam sahibi olan Allahın hikmetiyle bir çelişki arz etmemektedir. Belki de onun sonsuz rahmeti, cehennemin var olmasını gerekli kılmaktadır. Çünkü binlerce günahsız insanın kanına giren veya haklarını yiyen bir

zalimi cezalandırmak veya yüzlerce hayvanı parçalayan bir canavarı öldürmek, adalet içinde mazlumlara bir rahmet olarak telakki edilir. Binaenaleyh o zalimi affetmek veya o canavarı serbest bırakmak da bir merhametsizlik örneğidir. Zira cehenneme giren kâfirler ve inkârcılar bu küfürleriyle hem Allahın isimlerinin hukukuna tecavüz etmişler ve hem de tüm yaratıkların o isimlere karşı gösterdikleri saygı ve ta'zimlerini bir yerde yalanlamışlardır. Diğer taraftan kâinatın yaratılışının gayesine ve bununla beraber ibadet ve ta'zim-i ilahî'ye karşı da bir yalanlama söz konusudur. Bunun için böyle bir inkarcıyı cehenneme atmamanın yerinde olmayan bir acıma olacağı düşünülebilir.

Yazır konuyla ilgili şu ifadeleri dile getirir “Affı gördükçe şımaran ve kötülüğü bir karakter haline getirenleri affetmekte şeridir. Bu ise bütün hayırların kaynağı olan Allah hakkında muhaldır.” (Yazır1971: I, 306).

Diğer taraftan el-Âlûsî, azapta fayda yoktur diyenlerin görüşlerine meşhur tefsirinde değinir ve bu gibi görüşlerin bazı kişilerin gönlünde yer ettiğini, ancak bu gibi düşüncelerin sadece bir kısım insanların sorumluluklarını kaldırmaya yönelik bir çaba ve gayretten başka bir işe yaramayacağını bunların dosdoğru dinden de saptıklarını üzümlere beyan eder (el-Âlûsî, 2000: I, 139).

Yine Alûsî'ye göre Allahın kullarına azap etmesinde mutlaka bir hikmet aramak her zaman isabetli olmayabilir. Eğer bundan mutlaka bir hikmet aranabilir ve ebedi azabın hikmete aykırı olduğu kabul edilirse, uzun asırlar boyu sürmesi kabul edilen azabın da hikmete aykırı olması gerekir. Zira ebedi azaba dayanamayan aciz kullar uzun devirler sürecek olan (en-Nebe', 78 /23) azaba da dayanamazlar(el-Âlûsî, 2000: I, 141).

Diğer taraftan insanların azap edilmesi ne bir ihtiyaca binanen, ne bir tatmin için ve nede sebepsiz olan bir şeydir. Ancak insanlar yaratıcısına şükrü bırakır ve nankörlük yolunu seçer, imanı küfür ve şirk ile değiştirir ve Allahın bunca nimetlerini görmezlikten gelirse o zaman bizzat kendileri azabı hak etmiş olurlar

Bir başka yoruma göre ise: " Kâfirlerin azap içinde dahi olsa varlıklarını sürdürmeleri yok olmalarından daha iyi olduğu vicdani bir hükümdür. Çünkü yok olmak insan için dayanılması güç olan durumlardandır" (Çelik, 2002a: 129).

Sonuç olarak kanaatimizce bu konularda akıl yürütmek suretiyle hüküm verme yerine, naslardan gelen haberleri olduğu gibi kabul edip, olayın gerçek mahiyetini ve keyfiyetini Allaha havale etmek daha doğru ve daha güzel bir duruş olsa gerek. Çünkü ahiret âlemi duyularla algılanamadığı gibi duyuların verilerine dayanan akıl yoluyla da tek başına idrak edilemez. Öyle ise diğer ahiret hallerinde olduğu gibi cehennem ve onun azabında yarar olup olmama hususunda da naslara bağlı kalmanın en doğru yol olduğu anlaşılmaktadır (Topaloğlu 1993a: VII, 228).

Konuyla ilgili son sözü Allah Resulüne bırakalım: “Eğer Allah Teala yerde ve göklerde bulunanların istisnasız tümüne rahmet eyleseydi, rahmeti onların amellerinden dolayı hak etmiş olduklarından fazla gelirdir.”

et-Taberânî de buna benzer bir hadisi şu şekilde aktarır: “Cenab-ı Hak, yerde ve göklerde bulunanların istisnasız hepsini azaba düçar eyleseydi zulmetmiş olmazdı. Yine bunların hepsini rahmetine dâhil eyleseydi, rahmeti onların kusurlarından fazla gelirdi. Ancak hikmet ve azamet her iki şekilde de tecelli etmeye müsait olan o yüce Allah ezeli iradesi gereği dilediğine azap, dilediğine de rahmet edecektir. Her kime rahmet ya da aap ederse bu hak ve hikmetinin ta kendisi olur.” (Sabri, 1996: 173).

6. EBEDİ AZAPTA SUÇ-CEZA DENGESİ

Rahmeti gazabını aşan ve rahmetiyle her şeyi kuşatan Yüce Allah, kullarının sınırlı hayatta işledikleri günahlara karşılık içlerinden kâfir ve müşrik olanları sonsuz bir azabla cezalandırması gerek onun adaletiyle ve gerekse onun sınırsız rahmetiyle bağdaştırılması önemli bir problem olarak zihinleri meşgul etmiştir. Problemin çözümü noktasında farklı birtakım görüşler ileri sürülmüştür. Bazı âlimlere göre verilen ceza adalete uygun, sınırsız rahmetten yararlanma kulun rahmete olan liyakatıyla ilgili bir husustur derken öte yandan bazı âlimler ise böyle bir cezada adaletten söz etmek mümkün olmadığı gibi bunun sınırsız ilahi rahmetle bağdaştırılması da izah edilemez bir durumdur demişlerdir. Biz de bu başlık altında her iki tarafın konuya getirdiği açıklamalara ve dayandıkları delillere yer vermeyi uygun gördük.

6.1. Ebedi Azapta Suç-Ceza Dengesi Yok Diyenler

Kâfirlere uygulanacak cehennem azabının ebedi olduğunun kabul edilmesi durumunda belki de karşılaşılabilecek en ciddi problem: Sonsuz azabın Allahın rahmet ve adaletiyle nasıl bağdaşacağı meselesidir. Sonsuz bir hayata nisbetle yok mesebesinde olan insan hayatı, kendisinde meydana gelen sınırlı bir takım isyan ve günahlar nedeniyle ebedi bir azaba nasıl olurda kaynaklır edebilir? Bu sonlu suç ve davranışın cezası sonsuza dek sürecek bir azap nasıl olabilir? Sınırlı suça sınırsız ceza Allahın adalet ve rahmetiyle nasıl bağdaşabilir? Böyle bir durumda suç ceza dengesinden bahsedilebilir mi? Kısaca belli bir süre içerisinde işlenen suça verilecek cezanın sonsuza dek devam etmesi nasıl mümkün olur? Nitekim günah ne tür olursa olsun kişi bu günahları belirli bir sürede işlemiştir. Verilecek cezanın da sınırlı olması gerekir. Zira kişilere verilecek olan cezalarda asıl olan, ceza ile işlenen suç arasında bir dengenin bulunmasıdır. Kaldı ki merhametlilerin en merhametlisi Allah, altmış yetmiş yıllık bir ömrün cezasını milyarlardan daha fazla hiç zamansız (süresiz) yapmaz." *Kötülüğün cezası onun benzeri bir kötülüktür*" (eş-Şu'ra, 26/40). Yani ceza işlenen suç kadardır. Fazlası zulümdür, Allah ise zulümden münezzehtir..." (Ateş, 1989: IV, 332; I, 130).

Cehennem azabının ebedi oluşunu Allahın rahmet ve adaletiyle bağdaştırmayanlardan bir olan Musa Carallah Bigiyef, konuyla ilgili şu ifadelerle yer vermektedir: "Benim düşünceme göre âlemlerin Rabbi Allah Teala Hazretleri tarafından yeryüzünde halife olmak gibi yüce bir sıfatla şereflendirilen insanların ahiretteki ebedi bedbahtlıkları; merhametlilerin en merhametlisi (er-Ham'ür-Rahimin) olan Cenab-ı Hakkın sonsuz rahmetine, mutlak hikmet sahibi Allah (Tebareke ve Tekaddes) Hazretlerinin sınırsız hikmetine pek de uygun düşmüyor. Ahiret hayatındaki nihayetsiz zamanlara oranla bir saniye hükmünde olan dünya hayatında tam bir rahat yüzü görmeyen insanoğlunun çoğunluğunun gelecekte ebedi olarak (şaki, Allahın rahmetinden mahrum) olacaksa, merhametlilerin en merhametlisi ve âlemlerin Rabbi olan Allah Teala Hazretlerinin bu zavallı insanları yaratmaktan maksadı ne idi? İnsanların çoğunluğuna müebbed olarak azap edecekse o zaman Allah Teala Hazretlerinin rahmeti gazabına oranla yok hükmünde olmuyor mu?" Sonsuzluğa oranla şu bizim dünyamızın ömrü de yine hissedilmeyecek kadar küçük bir süreden ibaret kalır(Nahl, 77).İnsanların normal/tabii ömürlerinin ortalama altmış – yetmiş sene olarak da alsak; alışılmışın dışında bir insanın ömrü yüzlerce yıla da ulaşsa insanların her birinin ömrü de dünyanın ömrüne kıyasla aynı şekilde hissedilmeyecek kadar ani bir göz kırpması gibi kalır. Bu alçak dünyada, yaratılışın başlangıcından şu ana kadar gelip geçen insanların çoğu şüphesiz, bir göz kırpması kadar olan ömürlerinde rahattan çok

meşakkat görmüşlerdir. Bir göz kırpması gibi olan ömürlerinde tam bir rahat yüzü görmeyen zavallı insanlar, matematiksel miktarların/çoklukların hiçbirisiyle sınırlandırılmayan ebedi hayatta- ne kadar olursa olsun- hiçbir insan kalbinin tasavvuruna güç yetiremeyeceği dehşetli bir azapla sonsuza dek azap göreceklerse, o zaman mutlak bağışlayıcı (Ğafur) merhametlilerin en merhametlisi ve âlemlerin Rabbi olan Allah Teala Hazretlerinin mutlak rahmeti ile umumi/kapsayıcı mağfireti nereye gitmiş olur? Yalnızca bir göz kırpması gibi olan bir zamanda istirahat edip de milyarlar kere milyar asırlarca, dehşetli bir şekilde azap eden bir zat merhametlilerin en merhametlisi (Erham) veya çok merhamet edici (Rahim) olabilir mi? Böyle bir zatın intikamı, gazabı bağışlamasından (mağfiretinden) ve rahmetinden kıyas kabul etmeyecek derecede daha fazla olmaz mı?” (Bigiye, 1996: 263, 264, 276, 277).

Kâfirler ebedi olarak cehennemde azap görecekler düşüncesine suç-ceza dengesi açısından yöneltilen itirazları birkaç cümleyle şöyle özetleyebiliriz: Kısa, sınırlı ve fani bir ömre sahip olan insanoğlu sonlu ve sınırlı olan bu ömründe yaptığı sınırlı ameline mukabil- isyan etmesi halinde- sonsuz cehennem azabına çarptırılması Allahın rahmet ve adaletiyle nasıl bağdaşabilir. Mutlak adalet ve rahmet sahibi olan Allah (c.c) kullarına asla zulüm etmeyeceğine göre kâfirleri sonsuza dek cehennem azabıyla cezalandırması ilahi adalet ve ilahi rahmet-i sınırlandırmak anlamına gelmez mi? Suç ile ceza arasında bir dengenin olması adaletin gereğidir. Oysa ebedi azapta bir suç ceza dengesinden bahsetmek imkânsızdır. Bir yerde suç ceza dengesi yoksa orada adaletten nasıl söz edilebilir?

6.2. Ebedi Azapta Suç-Ceza Dengesi Var Diyenler

Buraya kadar kâfirlere uygulanacak olan cehennem azabının ebedi olduğu anlayışına yöneltilen eleştirileri veya azabın ebedi olmasının suç-ceza dengesi açısından mümkün olmadığına dair ileri sürülen delilleri zikretmeye çalıştık. Şimdi ise cehennem azabının ebediyetini ve suç ile ceza arasında denge olduğunu savunanların dile getirdiği ve karşı tarafa cevap mahiyetindeki delillere yer vermeye çalışacağız.

Öncelikle suç ile ceza arasında denklik adaletin göstergesi olsa bile ancak bu her zaman adaletin uygulandığı anlamına gelmeyebilir. Nitekim Kur’anda işlenen günahlara misli ile ceza verileceği belirtilmektedir. Ancak aynı cinsten olan günahların cezaları bazen kat kat olarak uygulanacağı da ifade edilmektedir. Mesela işkence edilerek insan canına kıyma, suçu tekrar etme, suç işleme hususunda insanlara liderlik etme, ön ayak olma yahut mevkileri itibarıyla güzel davranışlarda bulunmaları gerekirken bunu yapmayıp insanları kötülöklere teşvik etme gibi suçun ictimai boyutları göz önüne alınarak ceza ağırlaştırılabilir. Dolayısıyla bu durumlarda suç-ceza dengesi gözetilmez. Konuyla ilgili şu ayet-i kerimeler dikkat çekicidir: el-A’raf, 7/38; Hûd, 11/19, 20; el-Ahzab, 33/30) (Bardakoğlu, 1993: VII, 475).

Kâfir, küfür ve inkâr ile çok büyük bir aldanış ve ahmaklık içerisinde girmekte ve çok büyük bir cinayet işlemektedir. Çünkü o bu davranışı ile yalancı vehmini, hezeyancı aklını, aldatıcı nefsin tasdik edip, hiçbir şekilde Allahın şanına yakışmayan ve bütün görünen şeyler ve işler Allahın varlığına ve birliğine delalet ederken, kâfir onu tekzip etmeye kalkışmış, nihayetsiz küçüklük içinde sonsuz büyük cinayet işlemeye girişmiştir. Dolayısıyla böyle büyük suç işleyenlerin büyük cezaya çarptırılacakları bize haber verilmiştir

Diğer taraftan küfür ve dalalet, tüm varlıkların haklarına saldırı mahiyetinde olan bir tecavüz ve cinayettir. Çünkü kâinatın yaratılmasının sebebi Allaha ibadet ve taatır(ez-Zariyat, 51 /56). Hâlbuki küfür ehli bu inkârıyla, yaratıkların sebab-i bekaları

ve yaratılışlarının gayesi olan o yüce nizamı reddetmekte ve bununla da umum-i mahlûkatın hukukuna adeta tecavüze kalkışmaktadırlar.

Konuyla ilgili bir başka yaklaşım tarzı da şudur: cennet ehlinin cennette, cehennem ehlinin cehennemde ebedi kalmasının sebebi bu iki gruptan her birisi bulundukları konumda ısrarlı olmalarından kaynaklanmaktadır. Yani cennet ehlinin olan bir kişi ömrü ne kadar uzarsa uzasın cennet ehlinin amelinin işleyecektir. Cehennem ehlinin olan kişi de çok uzun yaşasa da yine cehennem ehlinin amelinin işleyecektir. Onun için bu gruptan her biri bulundukları yerler'de ebedi kalacaklardır. Demek ki bunların cezası irade ve niyetlerine göre olacaktır. Nitekim Kur'an bu durumu şöyle dile getirmiştir: "Hayır, daha önce gizledikleri onlara göründü. Tekrar dünyaya döndürülseler yine kendilerine yasak edilen şeylere dönerler. Doğrusu onlar yalancılardır." (en-En'am 6/28).

Kısaca kâfirler ebedi bir inkâr psikolojisi içerisinde bulundukları için onların cehennemde ebedi kalmaları suretiyle cezalarındırılmaları yadırganmamalıdır(Çelik, 2002a:109; el-Âlûsî, 2000: VII, 130).

Bu yaklaşım tarzına göre, inkâr psikolojisi veya niyetini taşımaları nedeniyle kâfirlerin, ebediyen cehennem azabına maruz kalmaları suç-ceza degesi açısından uygundur. Ancak bu noktada şöyle bir itiraz yöneltilebilir: İslam'a göre, mümin bir insan bir iyiliği yapmaya niyetlendiği zaman onu yapmasa bile ihlâsı ve niyetine göre kendisine sevap yazılır. Kötülük ise işlenmediği sürece, eyleme dönüşmediği müddetçe, sırf taşınan niyet nedeniyle yapılması düşünülen eyleme günah yazılmaz ve herhangi bir ceza da terettüp etmez. Bu Allahın kullarına karşı olan merhametinin bir tezahürüdür. Tıpkı zina niyetini taşımanın had cezasını gerektirmediği gibi. Kâfir bir insan da ancak hayatı boyunca sergilediği davranışlarından, taşıdığı inkâr psikolojisinden dolayı cezalandırılabilir yoksa yaşamadığı bir hayattan sorumlu tutulamaz. Bu nedenle kâfirin ebedi azap görmesini sadece taşıdığı inkâr psikolojisine ve inkâr niyetine bağlamak yaşadığı hayat süresi için makul olsa bile, ancak yaşanmamış bir hayat için bu durum söz konusu değildir. Aksi durumun söz konusu olması halinde işlenmemiş bir davranışa karşılık ceza verilmiş olacaktır. Bu ise Allahın adalet ve rahmetiyle asla bağdaşmaz.

Kanaatimizce bu konuda en sağlam ve en tutarlı yaklaşım şu olsa gerek: Bütün mevcudatı var eden Allah, mutlak hükümlanlık ve tasarruf sahibidir. O yaptıklarından dolayı asla sorguya çekilemez. Dilediğini yapmakta serbesttir. Sonsuz adalet ve rahmet sahibi olan Allah kullarına asla zulmetmez. O, kullarının, yaptıkları bazı amelleri nedeniyle cezaya çarptırılacaklarını bize haber vermiş ve bazı suçların cezasının ebedi cehennemde sonsuza dek azap olarak beyan etmiştir. Bu durumda hiç kimsenin ey Rabbim: neden bu suçlara bu cezayı verdin? Deme hakkı yoktur. Çünkü bu Allahın iradesini sorgulama anlamına gelir. Oysa Allahı, yaptıklarından dolayı hiç kimse sorguya çekemez. Yaptıklarından dolayı sorguya çekilecek olan sadece onun mahlûkatlarıdır. Öyle ise Allahın verdiği ceza ne kadar şiddetli olursa olsun bu onun adaletine ve rahmetine helal getirmez. Zira mülk onun, mülkünde sınırsız tasarruf etme yetkisi de ona aittir.

7. SONUÇ

İnsanların bu dünyada sergileyecekleri iyi veya kötü eylemlerin ahirette karşılıksız kalmayacağını, Kur'an ve sünnet nasları haber verdiği gibi insanın akli ve vicdanı da kabul eder. Zira insan kendi yaratanını inkâr eder, ona ortak koşar veya emirlerini kabul etmeyerek insanlara zulüm eder, haksızlık yapar ve bu yaptıkları yanına kar kalması; bunun yanında Yaradana ve yaratılmışlara karşı sorumluluklarını yerine getirenlerin mükâfatlandırılmaması akli ve vicdani bakımdan kabul edilebilir bir durum değildir. Oysa Kur'an, nefsin iki kutuplu olduğunu onun iyiye veya kötüye yönlendirilmesinin mümkün olduğunu bu itibarla onu tezkiye edenlerin kurtuluşa ereceğini bunu yapmayanların ise zarara uğrayacağını anlatır(eş-Şems, 9–10).

Öyle ise kişi nefsini nasıl tezkiye edecek ve nasıl kurtuluşa erecek? Kişi nefsini ancak, günahlardan kaçınmak, Allaha itaat ve ibadet etmek suretiyle tezkiye edebilir ve ancak bu yolla kurtuluşa erebilir. Böyle bir temizliği başaramayan ve Allahın marifetine eremeyen müminlerin ahirette cezalarını çektikten sonra temizlenecekleri ve daha sonra cennete gireceklerini sahih hadisler bize haber vermektedir. Kâfirler ise böyle bir temizliği dünyada yapmadıkları için artık onu ahirette gerçekleştirmeleri mümkün değildir. Çünkü onların öncelikle dünyada küfürlerinden tevbe edip arınmaları gerekmektedir bunu yapmadıkları için ahirette azaba çarptırılacaklardır. Cennet ve cehennem hakikati ve buralarda karşılaşılabilecek olan nimet veya azabın mahiyetiyle ilgili naslar'da geçen en dikkat çekici kavram şüphesiz ki "huld" kavramıdır. Cennet ve nimetleriyle ilgili naslarda geçen "huld" kavramı sekiz ayette *ebeden* (أبدًا) kelimesiyle kayıtlanmıştır. Bazı âlimlere göre bu kayd te'kid için diğer bazılarına göre ise tesistir yani temyizdir.

Cehennem ve azabıyla ilgili naslarda geçen "huld" kelimesi, yalnızca üç ayette(أبدًا) lafzıyla kayıtlanmıştır. Bu kaydın te'kid mi te'sis mi? olduğu konusunda ihtilaf yapılmıştır. İhtilafın nedeni ayetlerdeki "huld" kelimesinin ebedilik anlamında olup olmadığıyla ilgilidir. Bazıları "huld" kavramı ebedilik anlamında kullanılmıştır derken diğer taraftan bazıları onun uzun zaman anlamında kullanıldığını ileri sürmektedir. Cehennem ve azabının ebediyetini kabul eden veya etmeyen her iki tarafın da dayandığı önemli Kur'ani delillerden biri de "huld" kavramının geçtiği ayet-i kerimelerdir. Bu nedenle biz de çalışmamızda bu kavramla ilgili detaylı bir araştırma yaptık ve şu sonuca ulaştık:

Öncelikle tespit edebildiğimiz kadarıyla "huld" kavramı sözlükte: Devamlılık, süreklilik, uzun zaman, bir şeyin tabii hali üzere devam edip değişme ve bozulmaya maruz kalmaması veya değişimin uzun zaman sonra gerçekleşmesi, bilezik, küpe, fenanın zıddı, bekanın devamı, uçayak, ölümsüzlük, geç yaşlanmak, bir yerde veya durumda uzun süre kalmak, ikamet etmek, meyletmek, köstebek, dağlar, taşlar, kayalar gibi anlamlara gelir. Cahiliye Arap şiirinde tespitlerimize göre "huld" kavramı, "kalıcı olma, sonsuza dek yaşama, uzun ömürlü olma, uzun bir süre bir yerde kalma" gibi anlamlar'da kullanılmıştır. İslam sonrası şiirlerde ise ahiret hayatı ile ilgili olarak kullanıldığında ebedilik, sonsuzluk, ölümsüzlük anlamında kullanılmıştır. Huld kavramı kur'ana geçiş sürecinde bir anlam daralmasına uğramıştır. Bu kavram, Kur'anın anlam dünyasına dâhil olmasıyla birlikte bir ayet hariç, (el-A'raf/176) bütün ayetlerde sadece ebedilik, sonsuzluk anlamlarında kullanılmıştır. Hadislerde geçen huld kavramının ifade ettiği anlam ise Kur'an'daki anlamdan farklı değildir.

Huld kavramının geçtiği ayetlerin tefsiri için müracaat ettiğimiz, gerek klasik gerekse son dönem tefsirlerin tamamında kelimeye sonsuzluk, ölümsüzlük, ebedilik anlamları verilmiştir. Kur'an'ın odak ve anahtar kavramlarından biri olan huld

kavramıyla ilgili bu tespitler den sonra bu kavram bağlamında cennet ve cehennemin sonsuzluğu meselesini ele aldık. Araştırmamızın sonucunda konuyla ilgili şu sonuca vardık: Cennet ve içinde olanların ebedi olup olmama meselesi tartışılmaktan ziyade esas tartışma, cehennem azabının ebediliği ve kâfirlerin orada sürekli kalıp kalmayacağı noktasında yoğunlaşmıştır. Nitekim İslam âlimleri, Cehennemin ve azabının ebediyeti hususunda ashaptan itibaren ihtilaf ettikleri halde, Cehm b. Safvan hariç cenettin ebediyeti konusunda ittifak etmişleridir. Cehennem ehli ve azabının ebediyetiyle ilgili İslam âlimleri arasında bir fikir birliğinden bahsetmek oldukça zordur. Nitekim konuyla ilgili görüşleri yedi hatta sekize kadar çıkarmak mümkündür. Özellikle İslam âlimlerine ait olan, konuyla ilgili görüşleri şu dört noktada toplamak mümkündür:

1.Cehenneme giren kişi – ister asi mümin olsun isterse kâfir olsun- hiçbir şekilde oradan çıkamaz ve sonsuza dek orada azap görür. Bu görüş mütezile ve Haricilere aittir.

2.Cehennemliklerden mümin olmayanlar orada ebediyen kalırlar. Fakat bir müddet azap gördükten sonra bir nevi bağışklık kazanırlar ve azap tabiatlarına uygun olacağı için ondan lezzet bile alırlar. Bu görüş Hişam b. Hakem, Bittihyye ve İbnü'l Arabî tarafından savunulmuştur.

3. Müminler çıktıktan sonra kâfirlerin azabı, uzun zaman devam etse bile ebedi değildir, bir gün mutlaka sona erecektir.

4.Müminler çıkar, kâfirlerin azabı sonsuza kadar sürer. Kâfirlere uygulanacak olan cehennem azabının ebediyeti noktasında İslam âlimleri arasında bir ittifak veya icmadan bahsetmek oldukça güçtür. Çünkü islamiyetin ilk devirlerinden günümüze kadar konuyla ilgili ihtilaf hep var ola gelmiştir. Ancak bu farklı görüşlerden dikkate alınması gerektiğine inandığımız ve kayda değer bulduğumuz görüş, şu iki görüştür:

1. Ahirette kâfirlere uygulanacak olan azap ebedidir. Ehl-i Sünnetin çoğunluğu ile Mütezile, Şia ve Hariciler bu görüşü benimsemişlerdir. Çünkü onlara göre naslar kâfirlerin cehennemde ebedi kalacaklarını beyan etmektedirler. Onların burada ebedi kalacak olmaları cehennemin de ebedi olmasını gerekli kılmaktadır. Konuyla ilgili Kur'ân ayetlerinden ve hadislerden çıkarımlar bu yöndedir. Bu konuda sahabe ve tabiinden gelen rivayetler zayıf deliller olarak değerlendirilmektedir. Zira bunlar Kur'an ve hadislerle çelişmektedir. Oysa bu konuda tek müracaat kaynağı naslar yani kitap ve sünnettir. Bu nedenle metafiziki bir konuda bunları devre dışı bırakarak veya indi yorumlarla belli bir takım görüşleri ön plana çıkarıp nasları ikinci plana atmak ve daha sonra sahabe veya tabiinden gelip gelmediği dahi kesin olmayan ifadeleri bunların önüne geçirmek ilmi gerçeklikten uzaktır.

2. Söz konusu azap uzun asırlar devam ettikten sonra bir gün mutlaka sona erecektir. Ashaptan Hz Ömer, Hz Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ud, Abdullah b. Amr b. As, Ebu Hüreyre, Cabir b. Abdillâh ve Ebu said el- Hudri, tabiinden Abd b. Humeyd, Şa'bi ve ishak b. Rahüyenin de dâhil olduğu selef âlimlerinden başka Cehm b. Safvan, Ebu'l- Hüzeyl el- Allaf ve bazı şii fırkalarla Mevlana Celaleddin-i Rumi, İbn Teymiye, İbn Kayyim el- Cevziyye İbnü'l-Vezir, Musa Carullah Bigiyef İsmail Hakkı İzmirli, Ömer Rıza Doğrul, Muhammed İkbal, Abbas Mahmud Akkad, Süleyman en Nedvi, Yusuf el-Kardavi, s çağımızın tefsircilerinden Süleyman Ateş ve son olarak Yaşar Nuri Öztürk gibi âlim ve düşünürler bu görüşü savunmuşlardır. Ancak azabın uzun asırlar devam ettikten sonra aynı mahiyette devam etmeyeceği, bir gün mutlaka sona ereceği noktasında hem fikir olan bu âlim ve düşünürler kendi aralarında bir takım farklı görüşlere sahiptirler. Bunlardan bir kısmı azap sona erdikten sonra kâfirler sonsuza dek cehennem'de kalacaklar düşüncesini savunurken; diğer taraftan bazıları azap sona ereceği gibi kâfirler de cehennemden çıkacaklar görüşünü savunmaktadır. Bir de İbn Arabî gibi azabın mahiyet değiştireceği (istihale) ve

cehennem ehlinin buna alışıacağı ve bu durumdan zevk alacağı görüşünü savunan alimler de vardır.

Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz âlim ve düşünürlerden bazılarına hem azabın ebedi olduğuna dair ve hem de azabın bir gün mutlaka sona ereceğine ilişkin birbirinden farklı ve hatta birbirine zıt sözler isnad edilmiştir. İbn Teymiyye, İbn Kayyim, İbn Arabi gibi. Kanaatimizce -eğer bu isnadlar sahih ise- bu tereddüdün sebebi, bir taraftan azabın ebedi olduğunu ifade eden nasslar; diğer taraftan ağır basan duygular ve akılla izah edilemeyen ebedi azap.

Üzerinde durduğumuz önemli konulardan biri de ilahi rahmet adalet dengesi veya suç ceza dengesi yani kısa dünya hayatında işlenen sınırlı amele karşılık sınırsız ceza vermenin Allahın rahmet ve adaletiyle nasıl bağdaşacağı meselesidir. Konuyla ilgili yapılan yorumlar doğrusu bizim için tatminkâr olmamıştır. Bu nedenle bize göre, en sağlam ve en tutarlı olan değerlendirme, naslarda bu durum nasıl izah edilmişse öncelikle buna inanmak sonra bütün mevcudatın yaratıcısı olan Allahın, mülkünde mutlak tasarruf sahibi olduğunu ve kullarına asla zulmetmeyeceğini ve yaptıklarından asla sorgulanamayacağı gerçeğine iman etmektir.

Araştırmamız neticesinde sahip olduğumuz kanaat, Cehennem ve azabının ebedi olduğu ve kâfirlerin orada ebedi kalacağıdır. Çünkü bu düşünce Kur'anın bütünlüğü ve hadisler ışığında düşünüldüğünde gerçeğe daha yakın bir konumdadır duruyor. Zira Cehennemin sonlu olduğu hususunda öne sürülen akli, mantıki ve dini tecrübeye dayalı kanıtlardan konuyla ilgili birtakım hükümler çıkarılmış olsa bile, bunlardan her biri ayrı ayrı düşünüldüğünde cehennem ve azabının sonlu olduğunu isbat için yeterli ve ikna edici değildir. Bütün bunlara rağmen sonsuz adalet ve merhamet sahibi olan Allah'ın ahirette keza dünyada kulları hakkında en adil ve en doğru kararı vereceğinden hiç kimsenin kuşkusu olmamalıdır. O kullarına dilerse merhamet eder dilerse azap eder. Hüküm yalnız o'nundur. Kullarını affetmesi onun adaletine bir halel getirmeyeceği gibi onlara azap etmesi de rahmetinden bir şey eksiltmez. Ancak unutulmamalıdır ki O'nun dilemesi, meşiyeti ve vereceği her türlü hüküm keyfilikten uzaktır. Allahın azap etmesi kulun istihkakıyla ilgili olduğu gibi rahmet etmesi de kulun liyakatıyla ilgilidir. Müstahak gördüğüne azap eder; layık gördüğüne de rahmet eder.

KAYNAKLAR

- ABDULBÂKÎ, M. F., 1990. el-Mu'cemu'l-Mufehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Çağrı Yay., İstanbul, 782s.
- ABDUH, M./ RIZÂ, R., 1947. Tefsiru'l- Menâr, Dâru'l-Menâr, Kâhire, I-XIc.,5478s.
- el-ÂLÛSÎ, S. M., 2000.Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, I. Baskı, Beyrut, I-XXXc.
- ATEŞ, S., 1989. Yüce Kur'anın Çağdaş Tefsiri, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul., I-IXc.,4410s.
- AYDIN, M., 2000. "İKBAL Muhammed" DİA TDV Yay., İstanbul., c.XXIII, ss.21.
- el- BAĞAVÎ, H.B.M., 1992. Me'alimu't- Tenzîl, Dâru'l-fikr, Beyrut, I-Vc.,3130s.
- el- BAĞDÂDÎ, A.K, 2001.Mezhebler Arasındaki Farklar, Çev:E.R. Fırlalı, TDV Yay., Ankara, 316s.
- BARDAKOĞLU, A., 1993. "Ceza" DİA TDV Yay., İstanbul, c.VII, ss.475.
- BAYRAKTAR, B., 2001.Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri, işaret Yay., İstanbul, C.I, s.521-526.
- BEBEK, A., 1993. "Ceza" DİA TDV Yay., İstanbul, c. VII, ss.470.
- BİĞİYEF, M.C., 1996. Rahmet-i İlahiye Burhânları, Pınar Yay., İstanbul, 361s.
- el-BEYDÂVÎ, N., 1999. Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Bayrut, I-IIc.,1176s.
- BUHÂRÎ, İ., 1992. el- Câmiu's-Sahîh, Çağrı Yay., İstanbul, I-VIIIc.,3760s.
- el-CELÂLÎ, M., 2005. Mecm'uatü'l- Kasâid, Sembol Yay. İstanbul, 657s.
- el-CEVHERÎ, İ., 1990. es- Sihâh, Dâru'l- İlm li 'l-Melâyîn, Beyrut, I-VIc.,2256s.
- el-CÎLÎ, A.K., 1997. el- İnsânu'l- Kâmil, Dâru'l- Kutubi'l- İlmiyye, Beyrut, 280s.
- ÇELİK, A., 2002a. Cennet Ve Cehennemın Sonsuzluğu, Ekev Yay., Erzurum, 148s.
- _____,2002b. Kur'an'a Göre Cehennem'de Kalmanın Semantik Tahlili, EKEV Akademik Dergi, Ankara, C.II, s. 76–91.
- ÇİFTÇİ, A., 2000. Fazlurahman İle İslamı Yeniden Düşünmek, Kitabiyat Yay., Ankara, 312s.
- DÂRİMÎ, A., 1992. Sünenü'd-Darimi, çağrı Yay., İstanbul, I-IIc.,657s.
- DERVEZE, İ., 1997. et-Tefsiru'l Hadîs, Çev: Hayet, EkinYay., İstanbul, I-VIIc.,2776s.
- DOĞRUL, Ö.R., 1947. Tanrı Buyruğu, Ahmet Halit kitap Evi, İstanbul, I-IIc.,694s.
- EBU'L-BEKÂ, E., 1998. el- Külliyyât, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1226s.
- EBÛ DÂVÛD, S., 1992. es- Sünen, Çağrı Yay, İstanbul, I-Vc.,1725s.
- EBÛ HAYYÂN, M., 1992. el-Bahru'l- Muhîr fit-Tefsîr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, I-XIc.,5478s.
- EBU'S-SU'ÛD, M., 2001. İrşâdu'l-Aklli's-Selîm İlâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm, Dâru'l-Fikr, Beyrut, I-VIIc.,3416s.
- ERGÜN, C., 2006. Kur'anın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması, B.Y.L.T., KAHRAMANMARAŞ, 105 s.
- ESED, M., 1999. Kur'an Mesajı, çev: C. KOYTAK- A. ERTÜRK, İşaret Yay. İstanbul, I- IIIc.
- FAZLURAHMAN, 2000. Ana Konularıyla Kur'an, Ankara Okulu Yay. Ankara, 256s.
- el-FERRÂ, Z., 1972. Meâni'l-Kur'ân, Tahkik: A.Çelebi, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Ammetü li'l-Küttâb, Mısır, I-IIIc.,960s.
- el-FÎRÛZÂBÂDÎ, M., 1987. el-Kâmûsu'l-Muhîr, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1750s
- _____,tsz. Besâiru Zevit-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz, el-Mektebetü'l- İlmiyye, Beyrut, I-VIc.
- HALİL B. AHMED, 2004. Kitâbu'l-Ayn, Mektebet-ü Lübnân, Beyrut, 1711s.

- HAVÂ, S., 1989. el-Esâs fi't-Tefsîr, Çev.: B. ERYARSOY, Şamil Yay., İstanbul, I-XVIc.
- İBN ABBÂS, 1979. Tenvîru'l- Mikbâs (Mecmau't-Tefasir'in içinde), Çağrı Yay., İstanbul I-VIc.
- İBN AKÎL, 2005. Şerhu İbn Akîl Alâ Elfiyet-i İbn Malik, el Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, I-IIc.,1286s.
- İBN ARABÎ, M., 2006.el-Futuhâtu'l-Mekkiyye, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, I-IXc.
- _____,1999.Fususü'l-Hikem, Çev.:A.KONUK, İFAV Yay., İstanbul, I-IVc.
- İBN HACER, A., 2000. Fethu'l-Bârî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, I- XVc.,8235s.
- İBN HANBEL, A., 1992. Müsned-ü Ahmed b. Hanbel, Çağrı Yay., İstanbul, I-VIc.,4704s.
- İBN HAZM, E., tsz. el-Fasl fi'l-Milel ve'l -Ehvâi ve'n- Nihal, Dâru'l- Cîl, Beyrut, I-Vc.,1840s.
- İBN KAYYİM, B., 2006. Hâdi'l-Ervâh İlâ Bilâdi'l-Efrâh, el-Mektebetu'l- Asriyye, Beyrut, 352 s.
- _____, 2004. Muhtasar-u Savâiki'l- Mursele, Mektebetu Edvai's-Selef, Riyad, I-IVc.
- İBN KESÎR, İ., 2000. Tefsîru'l- Kur'ani'l-Azîm, Muessesetu Kurtuba, Kâhire I- XVc.
- İBN MANZÛR, M., 1997. Lisânu'l-Arab, Dâru İhyai' t-Turasi'l-Arabî, Beyrut, I-XVIIc.
- İBN MÂCE, M., 1992. es-Sünen, Çağrı Yay., İstanbul, I-IIc.,796s.
- İBN TEYMİYE, A., 2005. Mecmu'atu'l-Fetâvâ Dâru'l-Vefâ, el-Mansure(Mısır), I-XXXVIIc.
- İKBAL, M., 1999a. Cavidname, çev.: A. Schimmel, Kahraman Yay., İstanbul, 448s.
- _____, tsz.b. İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu, Çev.: N.A.Asrar, Birleşik Yay., İstanbul, 262s.
- İLHAN, A., 1997. "Batiniyye", DİA TDV Yay, İstanbul, C.V, s.190–194.
- İZUTSU, T., tsz. Kur'an'da Allah ve İnsan, Çev: S. ATEŞ, Yeni ufuklar Neşriyat, İstanbul, 312s.
- KARAGÖZ, İ., 2006. "Merhamet", Dini Kavramlar Sözlüğü (komisyon), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 744s.
- KONYALI, M.V., tsz. Hulasatü'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an, IV. Baskı, Üç Dal Neşriyat, İstanbul, I-XVIc.
- KOCA, F., 1999."İbn Teymiye", DİA TDV, Yay., İstanbul, C.XX, s.391–404.
- KOÇ, T., 2005. Ölümsüzlük Düşüncesi, İz Yay, İstanbul, 199s.
- el-KURTÛBÎ M., 1996. el- Câmî' li Ahkamî'l- Kur'an, Dâru'l-Hadîs, Kahire, I-XXIIc.
- KUTLÛBOĞA, K., 1979. Hâşiyetün Ale'l-Müsâyere, Çağrı Yay., İstanbul., 354 s.
- KILAVUZ, S., 1994. "Ebed", DİA TDV, Yay., İstanbul, C.X, s.72–73.
- KOMİSYON, 2003a. Kur'an Yolu (Türkçe meal ve Tefsir), Diyanet İşleri Bakanlığı Yay., Ankara, I- Vc.,2415s.
- KOMİSYON, 2003b. Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, TDV Yay., Ankara, 604s.
- el-MAHALLÎ, C./es-SUYÛTÎ, C., 2005.Tefsiru'l-Celâleyn, XII. Baskı, Dâr-u İbn Kesir, Beyrut, 604 s.
- MÜSLİM, H., 1992. el- Camiu's-Sahih, Çağrı Yay., İstanbul, I- III c.
- en-NESEFÎ, A., 1996. Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl, Dâru'l-Fikr, Tahkik: M. Muhammed eş- Şe'ar, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, I-IVc.
- OCAK, A.Y., 1993. "Âb-ı Hayât", DİA TDV Yay., İstanbul, C. II, s.73–75.
- ÖZ, M., 1989. "Ahmd Han", DİA TDV, Yay., İstanbul, C.II, s.73-75.
- ÖZARSLAN, S., 2001. İslam'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi, Kitap Dünyası Yay., Konya, 376 s.

- ÖZALP, Ö., 1996. Rahmet-i İlahiye Burhânları ve İlahi Adalet/ Sadeleştirenin Eklediği Notlar, Pınar Yay. İstanbul, 360s.
- ÖZERVARLI, M.S., 2001. "İzmirli İsmail Hakkı", DİA TDV Yay., İstanbul, C.XXIII, s.536-535.
- ÖZTÜRK, Y.N., 1995. Kur'andaki İslam, Yeni Boyut Yay., İstanbul, 735s.
- er- RÂZÎ, F., 1990. Mefâtihu'l-Ğayb, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye Beyrut., I- XVIc.,3552s.
- RÂĞİB, İ.H., 2005. el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an, Dâr'ul Marifet, 4. Baskı, Beyrut, 555s.
- SABRÎ, M., 1996. İlahi Adalet (Rahmet-i İlahiye Buhrânları/Bigiyef İle Birlikte), Pınar Yay, İstanbul, 360 s.
- eş-ŞENKİTÎ, M.E., tsz, Edvâu'l- Beyân fi İzahil Kur'an, Dâru Âlemi'l- Fevâid, Cidde, I-VIc.,2586S.
- SİFİL, E., 2006. İbn Teymiyye ve İbnu'l-Kayyimın Cehennem Ebediliği Meselesindeki Görüşünün Tesbiti, İnkişaf Dergisi, Samsun, Sayı 7, s.22-29.
- es-SUYÛTÎ, C., 1993. ed-Durru'l-Mensür fi't-Tefsîri bi'l-Mensür, Dâru'l-fikr, Beyrut, I- VIIc.,5720s.
- ŞAHİN, M.S., 1993. "Cennet", DİA TDV Yay., İstanbul, C.VIII., s. 374-376.
- ŞİBAY, H.S., 1997a. "Cehennem" İA MEB, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yay., Eskişehir, C.III, s. 45-46.
- _____, 1997 b. "Cennet" İA MEB, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yay., Eskişehir, C.III, ss. 102-104.
- eş- ŞÂFÎÎ, M.B. İ., 1974. Divânüş- Şâfii, Dâru'l-Cil, Beyrut, 103 s.
- eş-ŞEVKÂNÎ, M.B. A., 1997. Fethu'l- Kadîr, Dâru'l-Vefâ, Beyrut, I-Vc.
- et- TABERÎ, M., 2001. Câmiu'l-Beyân an Te'vili Ayi'l-Kur'an, Dâru'l- fikr, Beyrut, I-XVc.
- TATCI, M., 1998. Yunus Emre Divanı (Tenkitli Metin), 2.Baskı, Akçağ Yay., Ankara, 789s.
- TAFTAZÂNÎ, S., 1998. Şerhu'l- Mekâsid, A'lemu'l-Kutub, Beyrut, I-Vc.
- TİRMİZÎ, İ., 1992. es-Sünen Çağrı Yay, İstanbul. I-Vc.
- TOPALOĞLU, B., 1993. "cehennem", DİA TDV, Yay, İstanbul, C.VII, s.226 -232.
- _____, 1996. "Cennet" DİA TDV, Yay., İstanbul, C. VII, s.376 -386.
- TÜRK ANSİKLOPEDİSİ, 1960. "Cehennem" MEB, Yay., Ankara, C.X, s.95-98.
- YAVUZ, Y.Ş.1989. "AZAP" DİA TDV Yay., İstanbul, C. IV, s.302-309.
- YAZIR, E.H, 1971.Hak Dini Kur 'an Dili, Eser Neşriyat, İstanbul, I-Xc.
- ez-ZEMAŞERÎ, Ö., 1998. el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Te'vîl ve Uyûni'l-Ekâvîl Fi Vucûhi't-Te'vîl, Mektebetül-A'bikan, I.Baskı, er- Riyad, I-VIc.
- ez-ZEBÎDÎ, M., 1994. Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs, Dâru'l-Fikr, Beyrut, I-XX
- el-KARDÂVÎ, Y.,05.07.20004. Fikret-u Fenâi'n-nar 'İndel-Ustâz el-Kardâvî,3s.,
http://www.qaradawi.net/site/topics/article.asp?cu_no=2&item_no=3728&version=1&template_id=187&parent_id=18 (08.03.2009).

ÖZ GEÇMİŞ

1977 yılında Bingöl İlinin Genç İlçesin'de doğdu. İlkokulu Elazığ İlininin Palu İlçesine bağlı Kırkbulak Köyün'de tamamladı. Ortaokul'u Genç'te, İmam Hatip Lisesini de Bingöl'de dışardan sınavlara girerek bitirdi. 2001 yılında Nevşehir merkeze bağlı Güvercinlik köy'ün'de İmam-Hatip olarak göreve başladı.2003 'te Açıköğretim İlahiyat Önlisans'tan mezun oldu ve aynı yıl Dikey Geçiş Sınav'ına girerek Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversite'si İlahiyat Fakültes'ini kazandı. Üç yıllık bir eğitim'den sonra 2006 yılında mezun oldu ve aynı yıl Kayseri Diyanet Eğitim Merkezi İhtisas Giriş Sınavın'da başarılı olup bu kursta okumaya hak kazandı. 21.07.2009 'da da bu merkez'den mezun oldu. Evli ve bir çocuk babasıdır.